

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

KONFERENSER 71

SKÄRGÅRD OCH ÖRLOG

NEDSLAG I STOCKHOLMS
SKÄRGÅRDS TIDIGA HISTORIA

Skärgård och örlog

Nedslag i Stockholm skärgårds tidiga historia

Redaktör: *Katarina Schoerner*

Konferenser 71

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKVITETS AKADEMIEN

Skärgård och örlog. Nedslag i Stockholms skärgård. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, *Konferenser* 71.
Stockholm 2009. 168 s.

Abstract

(Naval activity in the archipelago. On the early history of the Stockholm Archipelago) East of Stockholm an archipelago of some 30 000 islands stretches about 100 km into the Baltic Sea. The history of this archipelago during the 16th and 17th centuries has been poorly researched. During this period Sweden changed from being a small country on the outskirts of Europe to becoming a great power in the region. Stockholm was the country's capital and its window on the rest of Europe, and the development of the nation and the capital would not have been possible without the demographic and natural resources provided by the archipelago surrounding and protecting the capital. In 2008 the Royal Academy of History Letters and Antiquities, in collaboration with the The Historical Foundation of Djurhamn during the Vasa Dynasty, held a symposium to shed light on this period focusing on Djurhamn, one of the naval operating bases of the time. The essays in this book are based on presentations given at the symposium.

Keywords

Stockholm Archipelago, naval operation, warships, agriculture, marine archaeology.

© 2009 Författarna

ISBN 978-91-7402-388-6

ISSN 0348-1433

Utgivare	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Box 5622, 114 86 Stockholm www.vitterhetsakad.se
Distributör	eddy.se ab, Box 1310, 621 24 Visby http://vitterhetsakad.bokorder.se
Omslag	Lars Paulsrud
Layout	Tina Hedh-Gallant
Tryck	Motala Grafiska AB, Motala, 2009

Innehåll

<i>Jan Bertil Schnell</i> , Förord	7
<i>John Chrispinsson</i> , Inledning	9
<i>Kajsa Althén</i> , Vetenskap och bildning	17
<i>Jan Glete</i> , Flottor och örlogsskepp i Djurhamn	29
<i>Sven Lilja</i> , Skärgården och stormaktstidens Stockholm – impulser från en växande stad	41
<i>Jonathan Adams & Johan Rönby</i> , Kraveln. Marinarkeologiska under- sökningar av ett skeppsvrak från tidigt 1500-tal i Nämndöfjärden, Stockholms skärgård	73
<i>Mary Pousette</i> , Klädd ombord	103
<i>Peter Norman & Bengt Windelhed</i> , Tidiga lokalsamhällen på Djurö i Stockholms södra skärgård ca 800–1700. En projektidé	117
<i>Martin Rundkvist</i> , Landarkeologi vid Djurhamn 2007–2008	139
Abstracts in English	149
Författarförteckning	153
Index	154

Förord

Jan Bertil Schnell

Insamlingsstiftelsen Vasakungarnas Djurhamn höll sitt konstituerande sammanträde den 18 juni 2008. Stiftelsebildare var de båda ideella föreningarna Djurö Konst & Kultur och Djurö Byalag. Stiftelsens ändamål skall enligt stadgarna vara att främja vetenskapliga undersökningar och annan forskning rörande örlogshamnen Djurhamn som belyser hamnens historia och dess betydelse inom östersjöregionen liksom verksamhet som syftar till att sprida kunskap om denna forsknings resultat.

Det hela började som ett lokalt folkbildningsprojekt. De båda ideella föreningarna ville sprida kunskap om Djurös historia hos sommar- och åretruntboende. Bland annat genomfördes ett skolprojekt där grundskolans elever i Djurö skola fick besöka och intervjua pensionärer, som kunde berätta om hur det var förr i tiden. Det intressanta med detta program var att intresset var störst hos de elever som hade vuxit upp på Djurö medan intresset var svalare hos nyinflyttade ungdomar.

Arbetet fortsatte även denna gång med projektledare August Boj som initiativtagare, med stöd av Länsstyrelsen i Stockholms län och Värmdö kommun. Kulturhistorikern Katarina Schoerner kunde, på uppdrag av kommunen, skriva en bok om Djurhamns historia grundad på en grundlig genomgång av källmaterialet. Vidare kunde arkeologiska undersökningar genomföras då man bland annat hittade ett meterlångt järnsvärd från det tidiga 1500-talet. Under resans gång vidgades perspektivet till att inte bara röra Djurhamn och Djurö utan även omfatta skärgården i sin helhet och senare även Ålands, Åbolands och Estlands skärgård. Detta motsvarar ju en stor del av det område som omfattas av Kung Valdemars segelled från medeltiden och kan bli ett spännande samverkansprojekt mellan tre länder. En begränsning i tid gjordes från början genom att arbetet skall omfatta den äldre historien fram till den ryska invasionen av skärgården under det stora nordiska kriget och stormakts-tidens slut år 1720.

Redan tidigt stod det klart att det behövdes en samlad översikt över det kunskapsunderlag som finns. Därför väcktes tanken att vi skulle arrangera ett forskningsseminarium där aktiva forskare och andra specialister skulle kunna träffas, redovisa sitt forskningsunderlag och utbyta tankar över alla ämnesgränser. Seminariet kunde genomföras tack vare att Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien visade sig tillmötesgående genom att låta det ingå i sin konferensserie med akademiledamoten, professor Gunn Johansson som ansvarig.

Konferensen blev en framgång. De olika föredragen väckte många tankar och diskussionen blev ofta livlig. När nu föredragen, kompletterade med ett par ytterligare artiklar, publiceras är det vår förhoppning att det skall bidra till en fördjupad diskussion och stimulera till ytterligare forskning om Stockholms skärgårds äldre historia.

Å stiftelsens vägnar vill jag därför framföra ett varmt och djupt känt tack till författarna för deras stimulerande bidrag och till Vitterhetsakademien, som gjort det möjligt att genomföra seminariet.

Och Du som får den här boken i Dina händer – läs, lär och njut!

Inledning

John Chrispinsson

Nej tack, inte ett museum till, det finns redan alltför många. Dessa trötta ord kan man ibland höra från människor som själva arbetar på museer. De anser att publiken redan är för fåtalig och att pengarna inte räcker till för att bevara och presentera befintliga samlingar, så därför vore det av ondo att tunna ut resurserna än mer. Även från politiskt håll har man under många år signalerat en skepsis till fler museer och strävan går snarare åt att samordna det som finns.

Därför kände jag ett visst vemod när jag först hörde talas om arbetet med Vasakungarnas Djurhamn och ambitionen att skapa ett högklassigt besöksmål, ett "Ekomuseum Djurhamn", i form av en informationsrik promenadslinga med en modern utställningslokal. Innerst inne tänkte jag stilla: "dream on".

Ett besöksmål och museum kan naturligtvis vara en massa olika saker men tre ingredienser bör väl finnas: någon form av folklig förankring som legitimitet, kunskap och vetenskaplighet och att det finns en historia att berätta som inte berättas av någon annan.

Den här skriften ger en del av svaren om det finns förutsättningar att Vasakungarnas Djurhamn i framtiden kan utvecklas till ett kunskapsrikt besöksmål där man kan ges både ökad förståelse för skärgårdens och vårt lands historia samt dessutom frisk luft och en naturupplevelse.

Eldsjalarna, den folkliga förankringen och entusiasmen som ofta är en motor i skapandet av nya presentationsformer av kulturhistoriska miljöer finns uppenbarligen, det framgick av det förord Du redan läst.

Kunskap och vetenskap presenterades vid ett seminarium hösten 2008 i Vitterhetsakademiens lokaler där jag hade förmånen att få vara samtalsledare. Denna skrift sammanfattar denna kunskap och sätter in Vasakungarnas Djurhamn i vidare sammanhang.

Kajsa Althén inleder med ett resonemang om hur vårt gemensamma minne kan brukas och förmedlas, sanningen är aldrig särskilt evig utan beroende av i vilken tid den presenteras. Många äldre museer är av naturliga skäl uppkomna i en anda där de skulle legitimera nationalstaten och det är dess historia som berättas. Gränsen för vad som är bruk av historien och missbruk är väl aldrig absolut. Det som en tid uppfattar som rätt och riktigt kan i en annan tid uppfattas som uttryck för tveksamma värderingar. Det blir ett argument för att var tid måste få tolka sin historia och därför spelar ett nytt besöksmål i sig en viktig roll som avtryck av vår tid.

En praktisk fara med bruket är det Althén kallar "smash-and-grab" av kulturarvet, när kommersiella krafter gör besöksmålet till en form av jippo, kulturarvet som ett Disneyland. Risken för det senare måste väl i Vasakungarnas Djurhamns fall vara liten just tack vare den folkliga förankringen av projektet, de lokala krafterna kommer inte tillåta att det kidnappas för spekulativa vinstsyften.

Jan Glete lyfter i sitt avsnitt fram Djurhamns centrala roll som örlogshamn vare sig aktionerna riktade sig in mot rikets hjärta, Stockholm, som det gjorde när danska flottor samlades där under unionstiden, eller om det gällde svensk expansion österut, som när svenska flottor samlades för att agera i Riga och de preussiska hamnarna under stormaktstiden. Han levandegör detta genom att också berätta om vilka skepp som faktiskt fanns på plats.

Sven Lilja vänder på perspektivet och belyser sambanden mellan skärgården och den växande centralmakten och dess huvudstad Stockholm. Den statliga kontrollen växte sig allt starkare allt eftersom behovet av skatter ökade. Just att skärgården låg nära och försåg den växande staden med många men små kvantiteter av vardagsvaror har inneburit att dess betydelse tidigare varit svår att överblicka för forskarna som ju lättare kunnat studera de stora handelsfartygens laster och rörelser. Men utan försörjning från skärgården hade Stockholm inte kunnat växa – och vice versa, utan staden hade livet i skärgården varit bra mycket torftigare. Hur stor påverkan närheten till staden haft för andlig, kulturell och social utveckling är dock ännu outforskat.

Jonathan Adams och *Johan Rönnbys* text kan nästan läsas som ett manus till en thriller. Några dykare upptäcker ett fartygsvrak och bärgar delar som souvenirer. Vraket, som många tror är ett känt fartyg från tidigt femtonhundratalet, nästan jämnammalt med Columbus fartyg, hotas av exploatering och en falsk historieskrivning. Men "the good guys" segrar och i stället för plundring genomförs varsamma dykningar och en "virtuell" bärgning, man försöker ta reda på allt man kan utan att störa hennes sömn på havets botten.

Undersökningen blir svår men man kan ändå lära mycket om teknik, beväpning och livet ombord. Och enligt Adams & Rönnbys kan man med kunskap från vraket berätta massor om samhällets ideologi och mentalitet från denna tid.

Mary Pousettes forskning blir lika spännande när hon med hjälp av fynd från andra vrak kan ge oss bilder av hur textilierna ombord såg ut, allt från segelduk, möbler, sänghimlar till framför allt kläder. Det blir en levande beskrivning av tidens mode och klasskillnader och förklaring till en viktig detalj som gäller något väldigt vardagligt, nämligen våra knappar.

Med *Peter Normans* och *Bengt Windelheds* text återvänder vi till livet på landbacken. De berättar hur bebyggelsen spritt sig och hur förutsättningarna för livet i skärgården förändrades över tid och de söker också med utblickar till forskningen i Estland lära hur byar kom till och utvecklades. De visar tydligt hur olika vetenskaper kan befrukta varandra och ge ökad kunskap om de samarbetar med varandra: historikernas skriftliga källor och kartor, arkeologernas fornlämningar, etymologernas bebyggelsenamn, etnologernas uppgiftslämnare och självfallet de rena naturvetenskaperna.

Martin Rundkvist avslutar med ytterligare en thrillerliknande historia om hur han söker efter lämningar i land av den omfattande marina verksamheten vid Djurhamn. Fynden är inte talrika men ett är desto mer spännande, ett svärd med hack som visar att det använts i strid och kanske tappats vid en tillfälligt byggd kaj. Där det finns *en* spännande artefakt finns det kanske fler?

Dessa texter ger en överblick av kunskapen men de pekar också ut var bristen på kunskap finns. Visserligen avslutar nästan alla forskare alltid sina föredragningar med: "på detta område krävs det mer forskning" så det har nog gått inflation i den slutsatsen. Men när man läst dessa texter så är nog många troligen böjda att instämma i denna önskan.

Författarna öppnar portar till kunskap och världar vi inte känt till, till gagn för skärgården, för Sverige och kanske till och med för alla folken kring Östersjön. För det framgår ganska tydligt att detta inte bara är en svensk angelägenhet. Djurhamn handlar nästan lika mycket om de danskar, tyskar och finländare som fanns ombord på fartygen. Det berör ester, letter, polacker vars historia påverkades av kraftsamlingar på denna plats. Det ger en pusselbit till hela Nordeuropas historia.

Om man som storstadsbo uppfattar skärgården som en balja för fritidsbåtar så kan man knappast ha mer fel. Historiskt var skärgården en kontaktyta med omvärlden, en vardaglig mötesplats för resenärer i både krig och fred. Kan man kanske se det som en rastplats vid en motorväg för att översätta det till vår egen tid? Olika människor från olika trakter med olika ärenden strålar samman och skiljs.

Så till det tredje kriteriet för ett besöksmål, att ha en berättelse som ingen annan berättar. Det är inte min sak att fokusera på eller göra avgränsningar av vad som ska berättas, det vore förmätet, men nog finns det en känsla av att det finns en berättelse, ett sammanhang där skärgården och därmed Djurhamn spelar en roll.

Skärgården var inledning och avslutning för vikingarna som for i österled. Ska

vi gissa att deras känslor för skärgården var ungefär som för den moderna målardalningen att komma till Arlanda, man är nästan hemma?

Vid avresa för grupplångresor till Gårdarike (Ryssland), Miklagård (Konstantinopel) eller Särkland (Iran) så samlades fartygen i skärgården, liksom de återsamlades här vid hemkomsten. Även om man bara tog en kortare tur till släkt och vänner i de av svear dominerade städerna vid Ladoga som Gamla Ladoga så var skärgården en mötespunkt.

I relationen med Finland intar skärgården en speciell roll. Den var länken mellan Mälardalen och österlanden: Finland, Tavastland och Karelen. Härigenom färdades stora delar av den fredliga kolonisationen till trakterna av Åbo och Nyland, från Uppsala kom kyrkodignitärer och präster. Åland och Stockholms skärgård är historiskt samma område, båda två hade en svensktalande befolkning som försåg Stockholm med ved och fisk. De hade affärer, släkt och vänner gemensamt och de tillhörde oftast samma stift, Uppsala, så den gräns som drogs vid rikssprängningen för tvåhundra år sedan är enligt många ålänningar onaturlig och konstlad, även i dag är ålänningens gemenskap större med Stockholm och dess skärgård än med Åbo och Riket som de kallar Finland. De åländska ungdomarna far nästan uteslutande till Stockholm och Uppsala i stället för till Åbo för att studera.

Skärgården var också samlingsplats för krigsfartygen på väg österut på samma sätt som Djurhamn skulle komma att bli. På tolvhundratalet samlades fartygen för att gemensamt med finnarna slå till mot tavasterna. Senare i samma århundrade samlades i skärgården den stora flotta som under ledning av marsken Torgils Knutsson for för att grunda fästningen Viborg i Karelen och som ett par år senare försökte grunda Landskrona på den plats där S:t Petersburg ligger i dag. Viborg blev under nästan sexhundraftio år symbolen för gränsen mellan öst och väst, så de krafter som samlats i skärgården räckte länge. 1944 erövrades staden dock med våld av Sovjetunionen och befolkningen flydde, inklusive den kvarvarande svenska folkspillran.

Det är i denna skärgård Johan Sverkersson samlade sina fartyg för att i början av tolvhundratalet också försöka ta kontroll över fästningen Leal nära Hapsal i Estland, det första i en rad av svenska kuppförsök att få större kontroll över det som i dag utgör Estland. Sten Sture den äldre hade samma idé när han på fjortonhundratalet samlade en flotta för att kupa till sig makten i Riga i det som i dag är Lettland.

Ambitionerna lyckades först när staden Reval och dess omgivning helt frivilligt underkastade sig Erik XIV år 1561 vilket öppnade för ett stort militärt och civilt engagemang på andra sidan Östersjön där Vasakungarnas Djurhamn spelade en stor roll som framgång av denna boks övriga texter.

Det är också denna skärgård som långt senare ser det sista kapitlet av denna historia när tusentals flyktingar steg iland från små fiskebåtar eller från det stora eva-

kueringsfartyget som gick i skytteltrafik över Östersjön. Det var de nästan tiotusen ur den svenska minoriteten i Estland som 1943–44 flydde undan kommunisterna. Många flyktingar bosatte sig i skärgården, den miljö som för dem var naturligast att på nytt rota sig i.

Ur huvudstaden Stockholms synpunkt var skärgården inte bara försörjning och en uppladdning för färder i öster, den var också ett skydd. Som kommande texter berättar seglade danska unionskungar som Kristian I in denna väg för att slå ner upproriska aktörer i Stockholm och Bergslagen, men de lyckades aldrig erövra staden med en flotta från öster. Detta syns faktiskt i stadsbilden i Stockholm i dag. De enda bevarade försvarsanläggningarna från medeltiden och femtonhundratalet är försvarstornen på Riddarholmen. Tornen (det ena som kallas Birger jarls torn och det andra ingår i Wrangelska palatset) vaktar på fienden som kunde komma över Mälarens is från väster. I öster var staden tryggare delvis tack vare skärgårdens labyrinter.

Arkipelagen kunde också erbjuda skydd mot de inre fienderna. Under det inbördeskrig som utbröt när hertig Karl, sedermera Karl IX, grep makten från sin brorson kung Sigismund på 1590-talet var öarna skådeplatsen för flera dramatiska händelser. Skärgårdsbor var aktörer i en spionhärva där hemliga meddelanden smugglades inpackade i silltunnor mellan Stockholm och Åbo som båda stod på Sigismunds sida. När upprorsmakaren Karl segrade tvingades de kungalojala själva att fly hals över huvud och de sökte skydd hos vännerna i skärgården. I åtminstone ett fall hade en av flyktingarna packat ner hela sig själv i en silltunna för att komma undan hertigens livsfarliga raseri. Jagade genom skärgården flydde de senare vidare till Finland och Polen.

Skärgården tog först emot både goda och dåliga nyheter. År 1697 var ett hungerår där landsortsbor drog in i Stockholm och kvidande dog i portar och på gatorna. I Stockholms skärgård låg samtidigt fartyg från Riga och Danzig fastfrusna i isen fyllda med den spannmål som kunde rädda liv. Stockholmare begav sig ut i skärgården och försökte hugga loss fartygen men fann till sin bestörtning att spannmålen under tiden hade ruttnat och möglat och var oätlig. Beskrivningen av händelserna är hjärtskärande.

Få händelser toppar dock de dramatiska händelserna på 1710-talet. Stockholm hade tills nyligen varit huvudstad i ett nordeuropeiskt imperium där fartyg och handelsmän från tyska hamnar, holländare, engelsmän, fransmän, spanjorer, portugiser och även långväga gäster som armenier passerade skärgården. Efter slaget vid Poltava rasade allt. De svenskar som hade bott i Narva, Nyen, Dorpat utsattes för etnisk rensning av de ryska angriparna och civilbefolkningen flydde. En stor del utgjordes av utfattiga kvinnor eftersom männen deporterats in i Ryssland. Dessa utarmade och utmattade flyktingar kom ofta i små båtar som landade i skärgården.

De var desperata och skräckslagna och det förklarar varför en del fartyg smet förbi Sandhamn där de enligt reglerna skulle stanna i karantän. I krigets spår rasade pesten i öster och sjukdomen kom med flyktingarna. De första pestsmittade verkar ha tagit i land vid Erstavik och sedan fört med sig smittan till fattigkvarteren på Ladugårdslandet i Stockholm.

Tre år senare kom nästa våg av båtflyktingar, denna gång var det finländarna som flydde den ryska ockupationen under "den stora ofreden". Städer som Åbo låg helt öde sedan befolkningen packat båtarna och flytt genom Stockholms skärgård där en del av båtarna kapsejsade.

Årtiondet avslutades med de ryska härjningarna när stora delar av skärgården brändes ner och ett ryskt försök att angripa huvudstaden med nöd och näppe slogs tillbaka vid Stäket. Häromåret genomfördes arkeologiska undersökningar av slagfältet där man hittade kulor och rester i det som i dag är idylliska saltsjöbadiska villaträdgårdar, vilket gett ny kunskap om vad som egentligen hände de dramatiska dagarna när Stockholm inte blev ryskt.

Projektet "Vasakungarnas Djurhamn" säger sig vilja stanna vid denna tid, ungefär 1720.

Men det finns en skildring från andra halvan av sjuttonhundratalet som jag skulle vilja nämna, för den belyser skärgården som den fredliga, naturliga kommunikationsled den framför allt var. Det mesta av all tid är ju faktisk vardagslunk och inte särskilt dramatisk. Gustaf Adolf Reuterholm var Sveriges egentlige styresman och faktiskt diktator under knappa fem år efter Gustav III:s död. Han styrde över den döde kungens bror som formellt var förmyndare eftersom kronprinsen var i nedre tonåren.

Reuterholm var en typisk adelsman av sin tid. Han var född på Svidja gård utanför Helsingfors och därmed "finlandssvensk" med vår tids terminologi. Mycket stora delar av rikets elit under hans samtid var född i Finland vilket ledde till otaliga resor från hemgårdarna till maktens centrum i Stockholm.

Reuterholms far hade suttit i regeringen så Gustaf Adolf hade tillbringat somrar i Stockholms skärgård och han kände till Stockholm betydligt bättre än han kände de vid den här tiden små städerna Helsingfors och Åbo. Speciellt i sin ungdom satt han nästan alltid och antecknade. Hade han levt i dag hade han kanske bloggat. Det finns många fantastiska beskrivningar av denna vardagliga resa mellan de båda rikshalvorna, i hans fall från Svidja till slotten Ulriksdal, Drottningholm och Gripsholm.

Han led hela livet av sjösjuka så han antecknade noga väderförhållandena med storm och åska och hur de satt och hukade i någon vik i väntan på att ovädet skulle bedarra. Under denna väntan satt han och skrev intensiva politiska betraktelser men framför allt väldigt vackra naturbeskrivningar i Jean-Jaques Rousseaus anda. Om

skön fågelsång, om vackra växter och storslagna soluppgångar eller solnedgångar som gjorde så starka intryck att han började gråta. Det är den civiliserade och ibland kanske förkonstlade människans möte med naturen. Hans beskrivna känslor skulle kunna ha uttryckts av en viking, en vasakung eller varför inte en fritidsseglare i dag. Den starka, nästan andliga upplevelsen av skärgården är väl också en historia värd att berättas, för säkert har den påverkat händelserna och historien fast det skett utan stor dramatik.

Det finns nog många oberättade historier som Ekomuseum Djurhamn kan lyfta fram. En alldeles självklar slutsats är att vi är väldigt udda när vi i dag talar om vårt avlånga land. I historisk mening var Sverige ganska runt med Stockholms skärgård i centrum.

Spelar det någon roll, eller är det bara en insikt för historienördar? Kanske skulle insikten minska vårt främlingsskap mot öster och göra samvaron runt Östersjön lika vardaglig och naturlig som den en gång var?

FIGUR 1. *I möte med sina publikker är museer inte bundna till styrdokument som läroplaner. Didaktisk design – val av innehåll och metoder kan göras fritt. Men i botten finns faktorer som styr, också när den stora berättelsen om nationen är borta. Foto: Kajsa Althén*

Vetenskap och bildning

Kajsa Althén

Allt sedan vetenskapernas framväxt på 1800-talet har både arkeologi och historia varit discipliner som, förutom forskarna själva, också engagerat en stor allmänhet. I formuleringarna av berättelser om det förflutna är urval och ambitioner nödvändiga instrument. Att välja så att stormakten legitimerades var viktigt ur politisk synvinkel på 1600-talet, medan i 1800-talets början göticismen blev ett urvalsinstrument för andra politiska ambitioner.

Med Oscar Montelius lansering av vikingatid som ett nytt begrepp under 1870-talet blev arkeologin ett verktyg i det då pågående politiska projektet – nationsbygget – och till följd av det också i konstruktioner av en nationell självuppfattning med både rasistiska och militaristiska undertoner. Bilden av vikingatiden fick ett brett folkligt genomslag inte minst därför att den togs upp inom en rad områden utanför undervisning inom akademier och skolväsende. Bildkonst och skulptur, möbler, mode, byggnadsstil, litteratur, musik och hemslöjd, inom snart sagt alla konst- och hantverksområden var vikingatiden ett återkommande tema.

De senaste decennierna har ett stort internationellt forskningsfält utvecklats kring historiebruk, där konstruktioner av nationer i främst Europa kring förra sekelskiftet ställts i fokus. Den fortsatta forskningen kring hur historia används i ideologiska och politiska syften har bl. a. visat hur EU haft ambitioner att skapa en gemensam europeisk identitet med hjälp av historia (Förintelsen) och hur enskilda nationella intressen (Grekland) har förhindrat ett vidare bruk av nationellt bunden historia i en gemensam, europeisk kontext.

Det senaste decenniet har offentligt bruk av historia, tillgängligheten till kulturarv och kulturmiljöer i Sverige lyfts fram starkare på olika sätt. Projektet "Agenda Kulturarv" inom Riksantikvarieämbetet hade bruk och ökad tillgänglighet som ledstjärnor, på den statliga museisidan har fri entré-reformen haft samma utgångspunkter.

Men vad berättas i dag och utifrån vilka utgångspunkter, med vilka grundläggande ambitioner?

Ingen vetenskap är en ö

Uppdragsarkeologin och universiteten, men också radio- och TV-producenter, författare och journalister producerar närmast dagligen historia där arkeologiska upptäckter och vetenskapliga rön ofta bildar grund för historiens mer publika berättelser. Men de vetenskaper som utgör grund för berättelserna är inte fasta, de varierar beroende på rådande paradigmen och tidsandan.

Inom de humanistiska vetenskaperna varierar tolkningar över tid, men också i samtider. De senaste decennierna har strider mellan olika skolor inom arkeologiska institutioner lett till att möjligheter till dialog och samarbeten tidvis blivit närmast obefintliga. Inom arkeologin finns också en vetenskapshistoria som rymmer både 1930-talets fascistiska strömningar och det sena 1900-talets postmoderna influenser. Att detta också leder till att olika berättelser om det förflutna erbjuds publiken är självklart.

Inom historievetenskapen bildade bröderna Weibull i Lund under 1920-talet skola genom sin lansering av den kontinentala källkritiken, vilket främst drabbade de isländska sagornas ställning som absoluta urkunder. Men striderna var hårda och först på 1950-talet hade det som i dag tas för en självklar källkritisk hållning accepterats. Vi kan konstatera att vetenskapen själv till sin karaktär är starkt föränderlig, inte bara över tid utan också i samtider.

Minst lika föränderligt är det omgivande samhället. Där formas förutsättningar, villkor och förväntningar för vetenskapen och för historieberättandet. För olika aktörer i samhället är historia (inbegripande arkeologi) angeläget ur många synvinklar. Ekonomiska, ideologiska, etniska och politiska intressenter vill produktion av historia utifrån sina specifika utgångspunkter, att tjäna sina specifika syften.

Forskningspolitiken har bl. a. resulterat i de senaste årens diskussioner om en kris inom humaniora, delvis orsakad av de ökande svårigheterna att få forskningsanslag och av en försvagad akademisk självständighet. Samtidigt har det som kallats "den tredje uppgiften" av både akademierna och Högskoleverket fått en allt svagare ställning. De forskare som i dag vill nå ut med sin forskning till en bredare allmänhet får ofta göra det på eget initiativ och med pengar som egentligen inte finns. Prioriteringarna från politiken och forskarsamhället är tydliga: "excellence in english" är det som gäller och det betyder i praktiken att man övergett allmänheten som målgrupp och vänder sig allt mer inåt, mot forskarsamhället och anslagsgivande institutioner.

Parallellt med denna mer inåtvända och sekteristiska hållning från forskarvärld-

den pågår processer som dramatiskt har förändrat intresset för och tillgången till historia. Besöksnäringen är, globalt sett, en av västvärldens starkast växande ekonomier. Besöksmål baserade på historia och kulturarv kan ha stor attraktionskraft och vetenskapen får ofta stå vid sidan av och betrakta de initiativ som likt en "smash-and-grab"-kupp rycker tag i historien och berättar det som är tillräckligt publikdragande och ekonomiskt givande.

Utvecklingen inom medierna innebär samtidigt ökade krav på lönsamhet och mätbara effekter (publiksiffror, upplagor). Vi ser en allt större efterfrågan på dramatiskt, förenklat berättande främst inom TV-mediet. Arn och The Tudors är aktuella exempel på dramaturgiskt anpassat historiebruk inom medievärldens allt starkare ekonomiska strukturer. Då är den stora nationella berättelsen inte längre den ram i vilken historieberättande fogas in, i dag är de ideologiska och politiska ramarna nya. Nationen har delvis efterträts av ett EU med svag legitimitet och identitet och dessutom är regioner med försvagade ekonomier, utflyttning och desperat behov av utvecklingsinsatser angelägna om historieproduktion som med hjälp av den växande besöksnäringen kan förändra de allt svagare ekonomiska villkoren.

Människans behov av berättelser – och att ge tillvaron mening

Historia erbjuder oss ett oändligt stoff att gestalta berättelser av. Visserligen om hur det var förr (i går eller för 10 000 år sedan), men avstånden har liten betydelse. Det blir berättelser om människor: om andra öden, andra livsval, andra samhällen, andra villkor.

Människans natur är social. Vi vill vara med andra, vi vill höra berättas om andra och vi vill utifrån detta gärna kunna föreställa oss möjligheter: att själva livet kan vara på ett helt annat vis. Historia hjälper oss att bekräfta detta. Det mesta kan vara annorlunda och har också varit det. Denna dimension har inte så mycket med historisk faktakunskap att göra. Detta är föreställningar och drömmar vi behöver i dagens verkligheter. Historia är ett av de redskap som hjälper oss att skapa visioner.

Historiebruk/historiedidaktik som vetenskaplig inriktning har etablerats i Sverige under de senaste åren. Christer Karlegård och Klas-Göran Karlsson lyfte fram frågan 1997¹ och utvecklingen har sedan lett vidare till bredare studier kring didaktik och historiebruk, också ur ett internationellt perspektiv (historiebruk i Sovjetunionen och forna Öst-Europa). EU:s roll i historieproduktionen mot bakgrund av den förnyade uppmärksamheten kring Förintelsen har också belysts av lundaforskarna.² Peter Aronsson har vidgat perspektiven genom att undersöka bl. a. historiebruk och

1. Karlsson & Karlegård 1997.

2. Karlsson & Zander 2003, Zander & Karlsson 2004.

regional utveckling, koppling till kulturarv och den nationella berättelsen i en samtida kontext.³

Vilka föreställningar och behov av visioner som är viktigast för människan kan diskuteras och diskussionerna är många. Författaren P.C. Jersild har i en av sina livsåskådningssäer ställt fram ett par i ljuset: vårt behov av att förklara världen och oss själva i den. Men efter det, hävdar han, är behovet att förneka döden bland det starkaste vi har.

Genom att hantera historia, minnen och förflutenhet skapar människan ett större sammanhang där döden kan förnekas. I kollektiv mening är det ju så att de flesta av oss är döda. Men när vi lyfter fram historiska personer eller undersöker en stenåldersboplatz blir döden bara en relativ gräns, våra egna liv blir en integrerad del i det stora hela, nuvaron ges mening och relevans. Den pågående existensen blir både legitim och betydelsefull när historien och minnet blir verksamma och döden relativiseras.

Lärande och förmedling

Ett historiebruk i likhet med detta har en annan kunskapsteoretisk grund än förmedling (det hierarkiska begrepp där den okunnige erhåller kunskap från den insatte/experten). Men det betyder inte att det är främmande. Det är tänkbart och det är realiserbart. Carl-Axel Moberg, professor i arkeologi i Göteborg, var inspirerad av den antropologiska, nordamerikanska arkeologin. Han vidgade kunskap om förhistoria till djupare mänskliga frågor, till samhälle och vidare till forskarens roller.⁴

Men också i dag finns arkeologer som, när tillfälle ges, gestaltar den meningssökande, tidlösa människan och vetenskapens dilemman. Per Gustafsson har skildrat detta i litterär form:

Intryck av ett avtryck

Ett flygplan startar och landar varannan minut. Dån är stundtals öronbedövande den här sommardagen vid Arlanda. Den tredje landningsbanan ska snart börja byggas och vi är i full färd med att undersöka spåren efter de människor som bott här förr. Arlanda är just nu en landningsplats i forntiden och vi söker oss fram genom lager av krukskärvor i den grusbacke som var stenåldersmänniskornas strand för fem tusen år sedan. Han står där mitt i den pågående utgrävningen, arkeologen, ja han den rakryggade killen som bär den ljsa sommarmössan och som just plockat ut ett enda föremål bland alla skärvor.

Ett avtryck på en liten bit bränd lera får honom att stanna upp och han ger sig iväg.

3. Aronsson 2000, 2004, 2005.

4. Moberg 1977, 1981, 1984.

Ja visst, han står där fortfarande men i samma ögonblick som hans ögon möter fingeravtrycket på lerbiten så försvinner han bort. Femtusen år mellan honom och henne, ändå är det som att deras fingertoppar möts. Hon blickar rakt in i framtiden där hon står, med den lilla bit som blev kvar av lersträngen som just fullbordat ett varv på krukans som hon formar. Han ser ut att vilja öppna munnen för att säga något till henne. Men vetgirigheten griper tag i honom. Ett fingeravtryck funderar han och rättar till mössan, det kan om man får tro de senaste rönen hjälpa oss att ta reda på krukmakarens ålder och kön. Det finns forskare som har forntida fingeravtryck som sin specialitet och med modern datateknik kan de få det här fyndet att leda riktigt långt. Han märker aldrig att hon i samma ögonblick rycker undan handen och uppslukas av de femtusen åren. Den lilla biten bränd lera blir nedstoppad i en fyndpåse av plast som stängs igen och märks med fyndnummer 4388. (Per Gustafsson, projektchef, RAÄ UV Mitt)

Per Gustafsson beskriver i sin text arkeologen i två sociokulturella möten: med en förhistorisk person och med forskare med dataanalyser som specialitet. Och det blir vetenskapen som tar över, tränger undan det medmänskliga mötet. Förmedling innehåller per definition just den risken: det gemensamma, övergripande som historia kan handla om försvinner, trängs undan när vetenskapen (inte minst naturvetenskapen) ges företräde.

Utbildning – det formella lärandet och bildning – det informella lärandet

Lärande har beskrivits som sociokulturella processer. Visst lär vi oss i skolan (det formella lärandet), men överallt där vi interagerar med människor och natur skapas lärande situationer (informellt lärande). Roger Säljö har som en utgångspunkt för sin pedagogiska forskning att lärande är ett möjligt resultat av all mänsklig verksamhet och att det inte på något enkelt sätt kan kopplas till bestämda arrangemang som skola och undervisning.⁵ I mer grundläggande mening handlar lärande om vad individer och kollektiv tar med sig från sociala situationer och brukar i framtiden. De typer av kunskap som är funktionella och produktiva ändras ständigt, beroende på omvärldens krav och möjligheter.

Lärande kring kulturarv och historia blir med detta synsätt föränderligt, finns i en beroendeställning till andra samhällsprocesser. Det är lätt att inse med hjälp av en snabb blick bakåt. De normerande ideologiproduktioner som var kopplade till Gamla Uppsala (Svearikets vagg) och Birka (vikingaideal och kristendomens ankomst) runt förra sekelskiftet, betraktar vi i dag som utgående från nationens behov av att bygga föreställda gemenskaper. I mer politisk mening kan de ses som en del i en ideologisk/politisk kamp mot en samhällssyn byggd på klassanalys. Tanken för

5. Säljö 2000.

då vidare: vilka krav och möjligheter i omvärlden är det som formar berättelser, lärande och kommunikation kring kulturarv i dagens kontexter?

Aktörer inom det informella lärandet har inga läroplaner och publiken ingen skolplikt – individernas/publikens intresse blir avgörande och de ”dolda läroplanerna” formas av kulturarvets institutioner – medvetet eller omedvetet.

Inom kategorin det informella lärandet finns folkbildningen. Idéhistorikern Bernt Gustavsson har beskrivit dess inre dynamik som en ständig rörelse mellan fria processer och förebilder, mellan mål (förståelse) och resultat (mätbart vetande).⁶ För att återknyta till perspektiven kring veta och förstå (mätbar kunskap och insikt) i Per Gustafssons text kan Bernt Gustafssons påpekande användas: när bildning blir en fråga om färdigt gods som skall inhämtas, ett stoff att lära, en tradition att tradera så förlorar bildningstanken sin dynamik och betydelse i den kulturella och samhällseliga utvecklingen.⁷

Genom de fria processerna kan vi skapa föreställningar, visioner som kan kommuniceras med andra. Språket gör att vi kan dela våra visioner och det leder vidare till att vi kan organisera aktiviteter för gemensamma mål, om saker som inte finns och som kanske inte någon tänkt på tidigare. I detta ligger en betydande potential för både människan och hennes samhällen. En demokratisk dimension.

Om historia hjälper oss att skapa mening, att legitimera den egna existensen med stöd av alla våra föregångare återstår frågan om framtiden. Peter Gärdenfors har, med stöd hos både Goethe och Frankl, hävdade att vi söker en mening med livet eftersom vi inte kan leva utan att föreställa oss en framtid. Han hävdar också att människan är det enda djur som kan skapa sig föreställningar om sina framtida mål.⁸

Bernt Gustafsson har pekat på berättelsernas betydelse och på den särställning de kan ha som farkoster för vår förflyttning mellan olika tider. När vi tar del av berättelser och möter det mänskliga livet gestaltat på ett helt annat sätt än vårt eget, förändras vår tolkning av de liv vi själva lever. Det öppnar också för förflyttningar i och genom det förflutna som gör det möjligt för oss att inte bara omtolka vårt här och nu, utan också stärka möjligheterna att uppfatta andra, vidare framtidshorisonter.

Genom en väl utvecklad tradition är kulturarvets kommunikativa praktiker gärna förankrade i den bildningstradition där det finns ”ett stoff att lära, en tradition att tradera”. Till en inte ringa del handlar det också om efterfrågan. Publiken frågar efter det man kan föreställa sig att en aktivitet, ett besöksmål, erbjuder. Turisten lever upp till identiteten som turist, besökaren på grävplatsen till identiteten som faktasökande allmänhet.

6. Gustavsson 2007.

7. Ibid.

8. Gärdenfors 2006.

Kulturarvets företrädare och publiken möts i en consensus (en delad diskurs) om vad som är berättelser, erbjudanden kring kulturarv. Det bekanta skapar trygghet: ”så här ser den här delen av verkligheten ut och vi har dessa roller i den”.

Kommunikatörens grundplatta

De berättelser, den information som finns på ett besöksmål kopplat till kulturarv och de praktiker som utvecklas i kommunikation med allmänheten påverkas av samhällets förändringar, de ändras ständigt, beroende på omvärldens krav och möjligheter. Det som formar är förhärskande ideologier och teorier om samhälle och kunskap.

Men som kommunikatör har guider, museipedagoger, lärare, antikvarier, arkeologer m. fl. alltid en frihet att välja sitt stoff, innehåll och form för kommunikationen. De ramar samhället sätter upp är mycket vida.

Kommunikationer kring kulturarv kan sägas utgå från en grundplatta som består av en uppsättning teorier och uppfattningar hos kommunikatören: människosyn, samhällssyn, vetenskapsfilosofi, kunskapssyn och kultursyn. Dessa fem synsätt skapar tillsammans en *bildningsteori*, som leder vidare till en *didaktisk teori* som ger en *didaktisk design* (metod) i praktiskt uttryck. Genom att studera tal, texter och praktiker (den didaktiska designen) kan avsikter bakom kommunikationen, dolda läroplaner och ideologiska/politiska ambitioner, hos avsändare, spåras.

Att tolka texter och kommunikationer

Inom kulturmiljövården och den arkeologiska forskningen har postmodernismens inverkan på vetenskapen lett till diskussioner där relativism varit ett populärt slagträ och fundamentalism ett annat. Konflikter kring syn på sanning och verklighet har efter Foucault och ”the linguistic turn” delat universitetsinstitutioner i skilda läger, men också bidragit till praktiker, kommunikationsprojekt med allmänheten, där medvetenheten om maktförhållanden och ideologireproduktion varit stor.⁹

De politiska kraven på ökad tillgänglighet har inbäddat rymt ifrågasättanden av maktförhållanden kring både bruk och tolkning av kulturarv. En demokratisk ambition har strävat efter att reducera det antikvariska tolkningsföretaget.

Inbäddat i bildningsbegreppet finns synsätt som, i starkt förenklad mening, kan tolkas i ljuset av diskussionerna kring relativism och fundamentalism. Det som inom kulturmiljösektorn kallas ”förmedling” knyter an till den del av bildningstraditionen som innebär ett stoff att inhämta, ett givet mål och resultat att uppvisa.

9. Några uttryck för detta har haft sina utgångspunkter på Södertörns högskola: TV-serien ”Utgrävarna”, Publik arkeologi på SHM och ett ”ingravningsprojekt” i Botkyrka.

FIGUR 2. För turister och entreprenörer av många skilda slag har Öst-Berlins politiska historia blivit högintressant och ekonomiskt givande sedan Berlinmurens fall. Foto: Kajsa Althén

Men hos Hegel och nyhumanismen finns en syn på bildning också som en fri, oändlig process utgående från individen.¹⁰ Det egna kunskapssökandet är utgångspunkten, och formerna för detta (den didaktiska designen) svåra att förena med "förmedlingens". Leken och spelet, möjligheten att röra sig utanför kända gränser och att utmana har senare framhållits av Hans-Georg Gadamer som det som kan utveckla individens nya tolkningar av världen, skapa möjligheter att förstå annorlunda.¹¹

Inom dessa två möjligheter – kunskap att inhämta och de fria processerna – rör sig kulturarvets kommunikativa aktiviteter. Den bildningsteori som formar val av innehåll och former (grundplattan) konstituerar avsändarens utgångspunkter för kommunikationen. För att kunna studera fältet kulturarv, kommunikation och lärande behöver analysmetoder utvecklas som kan göra avsändares avsikter synliga. I analyser kan grundplattans delar studeras: begreppen människosyn och kunskapsyn är vida, men rymmer frågor kring makt och subjekt/objekt i relationen mellan kulturarvets yrkesmässiga företrädare och allmänheten. Med kunskapssyn avses de former av kunskap som utvecklats vidare med grunder hos Aristoteles.¹²

Nutid och framtid

Hur väljs berättelser i dag? Vilka intressen är det som styr kommunikation kring kulturarv och historia? Inom det offentliga området har de senaste årens stärkta publika ambitioner sällan kopplats mot de bredare vetenskapliga fält (pedagogik och filosofi) som skulle kunna erbjuda både självreflektion och utveckling. Vetenskapens behov av legitimitet och många aktörers anpassning till vetenskapen själv snarare än till publik, samhälle och framtid är ännu dominerande.

Nya perspektiv skulle kunna ge kulturarv och historia en större relevans, forskning kring bildningens dualistiska karaktär och kring olika kunskapsformer skulle kunna ge kommunikatörer av skilda slag en egen, professionell legitimitet där de kan bli en del av ett dynamiskt kulturliv där framtid och förändring är givna perspektiv.

"Förändringen pågår hela tiden, vi kan välja om vi skall vara en del av den eller stå som betraktare vid sidan av". Påpekandet kom från Patrick Greene, chef för Museum of Science and Industry i Manchester på konferensen Museum 2000 för några år sedan.

10. Gustavsson 2007, s. 72 ff.

11. Ibid.

12. Aristoteles 1993, Nussbaum 1995.

LITTERATUR OCH REFERENSER

- Althén, Kajsa (red.) (1998), *En väg genom tid och rum: kulturhistoriskt undersökningsprogram för väg E 22 genom södra Möre*. Kalmar läns museum, Kalmar, 1998.
- (2008), *Astrid Lindgrens värld – framväxten av en temapark i Vimmerby*. Working paper, CKS.
- Althén, Kajsa; Angelin-Holmén, Emma & Magnusson, Gert (1999), Hur hittar man ett håll?: projekt E22 och publiken – en väg till Möres förhistoria, i *Kulturmiljövård* 1999:1.
- Alzén, Annika & Aronsson, Peter (red.) (2006), *Demokratiskt kulturarv?* Linköpings universitet Tema Kultur och samhälle, skriftserie 2006:1.
- Anderson, Benedict (1993), *Den föreställda gemenskapen: reflektioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Daidalos: Göteborg.
- Andersson, Joakim m. fl. (2005), *Uppdragsarkeologins publika sida, Slättbygdsprojektet*. UV Öst rapport 2005:52.
- Andersson, Joakim (2008), *Skilda världar*. Tema Q, Linköpings universitet, diss.
- Andersson, Pia & Welinder, Stig (red.) (2004), *Mellan Thomsen och Däniken: oenig diskussion kring alternativ arkeologi*. Lindome: Bricoleur Press.
- Aristoteles (1993), *Den nikomachiska etiken*. Nytr. Göteborg: Daidalos.
- Aronsson, Peter (red.) (2000), *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*. Studentlitteratur: Lund.
- (red.) (2005), *Kulturarvens dynamik*. Tema Q, Linköpings universitet.
- (2004), *Historiebruk – att använda det förflutna*. Studentlitteratur: Lund.
- Beckman, Svante (1993), Om kulturarvets väsen och värde, i *Modernisering och kulturarv*. Symposion: Stockholm, Stehag.
- (1998), Vad vill staten med kulturarvet? i Annika Alzén & Johan Hederén (red.), *Kulturarvets natur*. Symposion: Eslöv.
- Bergstedt, Bosse (1998), *Den livsupplysande texten*. Carlsson bokförlag: Stockholm 40.
- (2005), *Folkbildningens utmaningar: rapport från forskningsprojektet Mångkulturell bildning – om lärande och liv i folkbildningens värld. Del 4, Dualism och dekonstruktion: senmoderna perspektiv på folkbildning*. Lund: Pedagogiska institutionen, Lunds universitet.
- (2007), Jag saknar något men vet inte vad det är: om kunskapsbildning i en postmodern tid, i *Mellem kontinuitet og forandring: festskrift til Jørgen Gleerup*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Bohman, Stefan (1997), *Historia, museer och nationalism*. Carlsson: Stockholm.
- Ellström Per-Erik; Gustavsson Bernt & Larsson, Staffan (red.) (1996). *Livslångt lärande*. Lund: Studentlitteratur.
- Ersgård, Lars (red.) (2006), *Det förflutna är att räkna med. En vetenskaplig programskrift från UV*. Riksantikvarieämbetets förlag.

- Grundberg, Jonas (2002), *Kulturarv, turism och regional utveckling*. Östersund: European Tourism Research Institute (ETOUR).
- (2004), *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning: utveckling eller konflikt?* Diss. Göteborg: Universitet, 2004.
- Gustavsson, Bernt (1991), *Bildningens väg*. Wahlström & Widstrand.
- (1996), *Bildning i vår tid*. Wahlström & Widstrand.
- (2000), *Kunskapsfilosofi*. Wahlström & Widstrand.
- (2007), Bildning som tolkning och förståelse, i Bernt Gustavsson (red.), *Bildningens förvandlingar*. Daidalos: Göteborg.
- Gärdenfors, Peter (2006), *Den meningssökande människan*. Stockholm: Natur och kultur. *Göteborgs stadsmuseum och Fornminnesföreningen i Göteborg. Profiler i västsvensk arkeologi 1–2/2000*, s. 75–80.
- Hagerman, Maja (2006), *Det rena landet*. Prisma: Stockholm.
- Harding, Tobias (2007), *Nationalising Culture. The Reorganisation of National Culture in Swedish Cultural Policy 1970–2002*. Linköping Studies in Arts and Science No. 393.
- Holtorf, Cornelius (2005), *From Stonehenge to Las Vegas*. Alta Mira Press.
- (2007), *Archaeology is a brand!: the meaning of archaeology in contemporary popular culture*. Oxford: Archaeopress.
- Hylland Eriksen, Thomas (1996), *Historia, myt och identitet*. Bonnier Alba Essä.
- Insulander, Eva (2005), *Museer och lärande – en forskningsöversikt*. Statens museer för världskultur & DidaktikDesign, Lärarhögskolan i Stockholm.
- (2008), Döden och besökaren. Lärande i en museiutställning, i Anna-Lena Rostvall & Staffan Selander (red.), *Design för lärande*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Jons, Lotta (2008), *Till-tal och an-svar: en konstruktion av pedagogisk hållning*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Karlsson, Håkan & Nilsson, Björn (2001), *Arkeologins publika relation: en kritisk rannsaking*. Göteborg: Bricoleur press.
- Karlsson, Klas-Göran & Karlegård, Christer (red.) (1997), *Historiedidaktik*. Studentlitteratur.
- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.) (2003), *Echoes of the Holocaust: historical cultures in contemporary Europe*. Nordic Academic Press, Lund, 2003
- (red.) (2004), *Historien är nu: en introduktion till historiedidaktiken*. Studentlitteratur.
- Liedman, Sven-Eric (2001), *Ett oändligt äventyr. Om människans kunskaper*. Bonniers: Stockholm.
- Lyotard, Jean-Francois (1979), *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*. Manchester.

- Löfgren, Orvar (1999), *On holiday: a history of vacationing*. Berkeley: University of California Press.
- Moberg, Carl-Axel (1961), *Etiketter*. Rabén & Sjögren, Stockholm.
- (1981), *Hjärnklyvningen: roman*. 1. uppl. Stockholm: Författarförlaget.
- (1984), Den nyttiga fornforskningen: en skiss till en åskådnings historia och karakteristik, *Lychnos*, 1984, s. 133–157.
- Moberg, Carl-Axel & Renberg, Margareta (1977), *Den långa stubinen: miljoner människor, miljoner år*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Människan i centrum*. Agenda kulturarvs programförklaring, RAÄ 2004.
- Nussbaum, Martha Craven (1995), *Känslans skärpa, tankens inlevelse: essäer om etik och politik*. Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion.
- Petersson, Bodil (2003), *Föreställningar om det förflutna; arkeologi och rekonstruktion*. Nordic Academic Press, Lund.
- Pettersson, Richard (2003), *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder. En idéhistorisk bakgrund och analys*. Umeå universitet.
- Potter, Jonathan (1996), *Representing reality: discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage.
- Ricœur, Paul (1993), *Från text till handling*. Brutus Östlings bokförlag: Stockholm/Stehag.
- (2005), *Minne, historia, glömska*. Daidalos.
- Ronström, Owe (2008), *Kulturarvspolitik: Visby: från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlsson.
- Rüsen, Jörn (2004), *Berättande och förnuft*. Daidalos: Göteborg.
- Rudebeck, Elisabeth (2008), Ales stenar lider skeppsbrott i ämbetsmannapekoral: skyltar, språk och kommunikation vid en kontroversiell fornlämning, i *Gropar & monument: en vänbok till Dag Widholm*, s. 27–52.
- Schüllerqvist, Bengt (2005), *Svensk historiedidaktisk forskning*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Shepherd, R. (2002), Commodification, culture and tourism, *Tourist Studies* 2.
- Sundgren, Per (2007), *Kulturen och arbetarrörelsen*. Carlssons: Stockholm.
- Svanberg, Fredrik (2003), *Decolonizing the Viking Age 1*. Almqvist & Wiksell International.
- Svanberg, Fredrik & Wahlgren, Katty H. (2007), *Publik arkeologi*. Nordic Academic Press.
- Säljö, Roger (2000), *Lärande i praktiken: ett sociokulturellt perspektiv*. Stockholm: Prisma.
- Zander, Ulf & Karlsson, Klas-Göran (red.) (2004), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Ödman, Per-Johan (2007), *Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik*. Norstedts Akademiska Förlag.

Flottor och örlogsskepp i Djurhamn

Jan Glete

Sammanfattning

Den svenska skärgårdens marina historia är föga undersökt. Det finns många platser längs kusterna där flottan under olika perioder antingen byggt fartyg eller upprättat tillfälliga operationsbaser för flottstyrkor. Djurhamn är en av de få av dessa platser som börjat undersökas med arkeologiska och historiska metoder. Artikeln behandlar när och varför Djurhamn användes som operationsbas varefter fyra intressanta örlogsfartyg som besökt området presenteras.

Örlogsbaser i skärgården

Skärgården är inte okänd i svensk och nordisk sjökrigshistoria. Det har skrivits åtskilligt om 1700- och det tidiga 1800-talets krig med roddfartygsflottor, vilka i huvudsak opererade i skärgårdarna. För Stockholms skärgårds del är det framför allt rysshärjningarna 1719 som vi kommer ihåg. Även i den moderna svenska försvarsplaneringen har Stockholms skärgård varit av central betydelse för huvudstadens försvar mot angrepp från över havet. Med modern teknik har det varit relativt lätt för en underlägsen försvarare att fördröja en landstigningsoperation direkt mot Stockholm genom att skärgården har trånga farleder som är lätta att spärra av med mineringar, kustartilleri och lätta fartyg. I dag börjar Kustartilleriets anläggningar i skärgården öppnas som museer och delar av kulturarvet.

Skärgårdens betydelse som basområde för den svenska flottan har varit betydligt mindre uppmärksammat. Örlogsbaser har i allmänhet identifierats med örlogsvarven där fartygen byggdes och underhölls och där de låg upplagda när de inte var i tjänst. Långtifrån alla hamnar där det varit lämpligt att bygga upp örlogsvarv ligger emellertid exakt där en operativ flotta bör vara placerad när den avvaktar lämplig tid för att gå till sjöss. Den danska flottan brukade t. ex. samlas i Köge Bugt, söder

om Öresund när den låg i beredskap för att gå ut på Östersjön. För segelfartyg tog det tid att komma ut från Köpenhamn och genom Öresunds smala och grunda sydpassage ut till Östersjön, medan Köge Bugt var lätt att segla ut från med de i Östersjön vanliga västvindarna. Den engelska flottan använde flera ankringsplatser längs kanalkusten och södra nordsjökusten när den opererade mot nederländare och fransmän. Särskilt örlogsvarven i Thames-mynningen låg för långt inne i landet för att vara lämpliga som framskjutna operationsbaser.

De svenska skärgårdarna erbjöd utmärkta möjligheter att finna framskjutna operationsbaser som låg nära öppet hav men som samtidigt var väl skyddade från stormar. För att skeppen skulle ligga säkra krävdes också god ankargrund vilket finns på många ställen i skärgården. Eftersom skärgårdarna också är kommunikationsleder för mindre fartyg var det lätt att från olika delar i landet samla proviant och manskap till fartyg som låg på en ankarplats i skärgården. Det här förhållandet framgår också av hur det gick till när flottan valde att bygga nya baser på 1600- och 1700-talen. När Karlskrona anlades började man söka efter en bra ankringsplats för många stora skepp: tillräckligt djup, god ankargrund, öar som skyddade mot havet och trånga passager som kunde befästas. Resultatet blev att Karlskrona anlades på en ö mitt i en fjärd som var en nästan idealisk operationsbas. På samma sätt anlades på 1700-talet Sveaborg på en plats där fästningen inte bara utgjorde en bas för skärgårdsflottan utan även skydd för en stor seglande flotta som kunde ankra mellan fästningen och Helsingfors. Efter andra världskriget flyttades Stockholms örlogsvarv och örlogsbas ut från innerstaden till Muskö i skärgården. Varvet följde i praktiken efter Kustflottan som under 1900-talet efterhand etablerat sin viktigaste operationsbas i Hårsfjärdenområdet.

Stockholms skärgård erbjuder många tänkbara platser där en operativ flotta kan ligga under kortare eller längre perioder och där viss aktivitet på land kan uppstå i anknytning till detta. Det mest kända området är naturligtvis Dalarö-Älvsnabben där Dalarö skans är ett tydligt byggnadsminne och där Älvsnabbenmonumentet restes 1930 för att i sten hugfästa minnet av flottans operationer. Det är ju annars svårt att resa monument på havet men skärgården ger vissa möjligheter. Någon systematisk inventering av andra platser där det kan tänkas finnas arkeologiska lämningar efter flottan på land eller nära stranden har aldrig gjorts. Den tidiga svenska flottan hade en mycket decentraliserad fartygsbyggnadsverksamhet, så det finns ett stort antal platser längs våra kuster och i Mälardalen där rester av skeppsvarv kan finnas dolda, i synnerhet som de flesta av dessa platser kan vara mer eller mindre oexploaterade av senare bebyggelse. De flesta varv låg nämligen på ett visst avstånd från dåtida och nutida städer. Namnen på varvsplatserna är dock i allmänhet för oprecisa för att vi utan svårighet ska kunna lokalisera var verksamheten bedrivits.

Flottor i Djurhamn

Djurhamn hör till de få platser i skärgården med anknytning till flottan som uppmärksammats och där vi åtminstone vet var verksamheten bedrevs. Platsen är också nämnd vid ett betydande antal tillfällen från 1400-talet till tidigt 1600-tal. Det framgår att den måste ha varit väl känd som en lämplig ankarplats för större fartyg och flottstyrkor. Samtidigt är det tydligt att verksamheten sågs som tillfällig. Visserligen vet vi inte hur många byggnader och anläggningar som uppfördes men det rörde sig om anspråkslösa och kanske delvis flyttbara byggnader. Det var i huvudsak fartygen som var bostäder och förråd.

Djurhamn framträder som den viktigaste ankarplatsen för stora flottor under senare delen av 1400-talet och tidigt 1500-tal. De stora flottor som fanns i Stockholms skärgård under den perioden var inte svenska. Det var de oldenburgska unionskungarna som uppträdde med betydande sjöstridskrafter för att hävda sig gentemot makthavare inom det svenska riket som de förhandlade med eller stred mot. Den nordiska unionspolitiken var en komplex härva av konflikter och samarbete där särskilt Sverige sällan eller aldrig uppträdde som en politisk enhet. Vissa delar av adeln och bönderna stödde oldenburgarna, andra var motståndare men många var obestämda och skiftande i sin syn på om Christian I, Hans och Christian II skulle tillåtas utöva effektiv makt eller inte i Sverige. Strider och förhandlingar pågick ofta som del av en och samma operation: förhandlingar fördes och bröt ihop, parterna lät vapnen tala varefter förhandlingar fördes på nytt om stridernas resultat. Åtskilliga av dessa händelser ägde rum i och nära Stockholms skärgård.

För oldenburgarna var det viktigt att kunna uppträda med respektingivande militär styrka i centrala Sverige, Stockholm och Mälardalen. Det var ytterst svårt att ta sig dit landvägen. Vägen var lång och svårframkomlig och några tusen soldater räckte helt enkelt inte till för att ta sig fram genom ett fientligt sinnat land. Sjövägen var däremot framkomlig. Kungarna hade effektiv kontroll över Danmark och normalt även Norge och de kunde använda denna makt till att hålla betydligt större sjöstridskrafter än de normalt splittrade svenskarna. Det gjorde det möjligt för dem att föra ihop fartyg, sjömän och soldater för att samla kraft mot Stockholm. Skärgården blev en möjlighet för dem att stanna under en längre period utan att behöva hålla fartygen ute till havs. 1400-talets segelfartyg var ännu mycket ofullkomliga och känsliga för hårt väder och utrymmet för proviant för en större styrka soldater var litet. En längre operation krävde en skyddad hamn där fartyg, besättning och soldater kunde leva någorlunda drägligt och få förråden påfyllda. Vi vet att Djurhamn flera gånger fungerade på det sättet: 1457, 1502 och 1518. Förhandlingarna 1471 visar att Djurhamn sågs som en naturlig plats för en oldenburgsk flotta under en "för-

handlingsoperation", även om Christian I blev alltför djärv och seglade rakt in till centrala Stockholm där hans armé blev besegrad.

Gustav Vasa byggde upp betydande sjöstridskrafter och kunde börja använda Stockholms skärgård både som uthamn och som försvarszon för Stockholm och Mälardalen. Redan hösten 1522 visade det sig att den nya flottan kunde stoppa en dansk flotta i skärgården innan den nått Stockholm. En skrivelse från Gustav Vasa från 1544 visar att han förväntade att de nya galärer som han låtit bygga skulle kunna stoppa en fientlig flotta med artillerield i skärgården. Ordalagen antyder att galärerna skulle ligga skyddade bakom låga skär och med tungt artilleri skjuta på segelfartygen, rimligen när de långsamt och försiktigt manövrerade genom skärgården och hade svårt att försvara sig. En dansk krigsplan från 1560 visar att detta sågs som avskräckande: danskarna uppfattade de svenska galärerna som mycket farliga i skärgården.¹

Gustav Vasa hade ingen bestämd favorithamn i skärgården för att förlägga en operativ flotta i. I själva verket var det sällan han gjorde det. Flottor och fartyg sändes normalt i väg från Stockholm till södra Östersjön eller Finska Viken. Under Grevefejden 1534–36 synes främst Älvsnabben ha fungerat som samlingspunkt även om Gustav föreslog att flottan skulle samlas i Djurhamn när den seglade hem från södra Östersjön på våren 1536. Under Nordiska Sjuårskriget 1563–70 valde Erik XIV Dalarö-Älvsnabben som flottans operativa bas. Varför vet vi inte, även om det kan ha förefallit naturligt att placera basen så långt söderut som möjligt när operationsområdet låg i södra Östersjön. Efter 1570 fördes kriget för lång tid mot Ryssland och de flottstyrkor som användes hade sina baser i Finska viken. Vare sig Djurhamn eller Dalarö var då av någon större betydelse.

Under Karl IX:s sista år och Gustav II Adolfs tid kom vad vi väl får kalla Djurhamns storhetstid som flottbas. Platsen synes ha återupptäckts av kungamakt och flotta omkring 1608 och under de följande årtiondena var Djurhamn gång på gång operativ bas för större eller mindre flottstyrkor och samlingsplats för arméstyrkor som skulle skeppas över Östersjön till den polska krigsskådeplatsen. Dalarö/Älvsnabben användes också för samma ändamål och det är inte helt enkelt att se om det fanns något system i detta. Djurhamn användes som samlingsplats för angreppet mot Pillau och Riga 1617 och mot Preussen 1626 även om flottan då delvis avseglade från Älvsnabben. Preussenoperationen 1626 var en av de stora amfibieoperationerna på 1620-talet med ca 14 000 soldater. Dalarö/Älvsnabben användes vid den stora expeditionen mot Riga 1621, vid invasionen av Tyskland 1630 och vid den planerade men inställda attacken mot Danmark 1624. Sandhamn användes som

1. *Gustav Is Registratur*, 16, 20–22/6 1544; Jan Glete, "Svenska örlogsfartyg, 1521–1560: Flottans grundläggning under ett tekniskt brytningsskede", *Forum navale*, 30, 1976, s. 58.

samlingsplats vid mindre amfibieoperationer 1622 och 1625. Från 1628 började flottan även använda Nyhamn, en vik mellan Älvsnabben och nuvarande Nynäshamn som övervintringsplats för en del av flottan. 1676 gjordes även en seriös utredning om Nyhamn kunde tänkas bli flottbas.²

Under de senare svensk-danska krigen under 1600-talet blev Dalarö/Älvsnabben fast etablerad som flottans operationsbas i Stockholms skärgård. En skans uppfördes vid Dalarö 1623 och ersattes av den nuvarande skansen 1656. Efter 1670-talet flyttade flottan till Karlskrona och när en del fartyg från 1714–15 åter stationerades i Stockholm för att avvärja det nya hotet från Ryssland var andra ankringsplatser viktigare. 1721 använde den förenade brittisk-svenska flottan Kapellskär som bas under en stor del av sommaren. En av skärgårdens fördelar är att det är lätt att finna många alternativa operationsbaser.

Örlogsskepp i Djurhamn

Den senare delen av denna artikel ska handla om några örlogsfartyg som har uppehållit sig i Djurhamn. Eftersom de första större flottor som har ankrat här tillhörde de oldenburgska unionskungarna kan det vara lämpligt att börja med ett danskt skepp. Vi känner inte till namnen på särskilt många av de skepp som kom från Danmark till Stockholms skärgård. Ett undantag är det stora skeppet *Maria* som var flaggskepp för Christian II:s flotta när han seglade till Stockholms skärgård 1517 och 1518. Åtminstone 1518 bör skeppet således ha ankrat i Djurhamn. På hemresan drabbades det av storm och haveri och tvingades övervintra i Reval/Tallinn för att repareras.

Maria var ett av Europas största örlogsskepp under tidigt 1500-tal, kanske det största skepp som någonsin besökt Djurhamn. Kung Hans satsade mycket på att bygga upp en respektingivande flotta med artilleribeväpnade skepp i olika storlekar. Till 1510 eller 1511 hade han bl. a. byggt det mycket stora skeppet *Engelen*. Omkring 1510 började han bygga ett andra mycket stort skepp, *Maria*, troligen i Köpenhamn. Det blev färdigt först 1514 när hans son Christian II blivit kung. Christian lånade ut *Engelen* till sin sväger Karl, sedermera kejsar Karl V, när Karl 1516 skulle segla från Nederländerna för att överta sitt spanska rike. Det stora skeppet imponerade på både nederländare och spanjorer men olyckligtvis brann det upp i Spanien.

Det stora skeppet *Maria* deltog så vitt vi vet inte i några sjöstrider i Östersjön. Det tillhörde inte den flotta som den danske amiralen Sören Norby förfogade över och som under 1521–23 var aktiv för att försvara Christians positioner i Sverige och Finland. *Maria* var med i den flotta som Christian II tog med från Köpenhamn till

2. Georg Hafström, "Nyhamn", *Tidskrift i Sjöväsendet*, 1932, s. 227–250.

Nederländerna när han på våren 1523 flydde från Norden för att söka skydd hos svågern, kejsar Karl. *Maria* råkade återigen ut för en svår storm, sprang läck och gick på grund. Det bärgades men var förmodligen i dåligt skick. 1525 sålde Christian sitt stora skepp *Maria* till den genuesiske köpmannen Augusto Centurione. Att det var en av de ledande genuesiska handelsfamiljerna som köpte är förmodligen ingen tillfällighet. Just Genua hade under 1400-talet specialiserat sig på handelssjöfart med mycket stora skepp, karacker, och genuesarna sålde eller lånade ut sådana jätteskepp till europeiska kungar under krigstid. Centurione ansåg förmodligen att han kunde reparera och använda *Maria*, men då sannolikt främst i Medelhavet. Skeppets förmåga att klara sig i Nordeuropas stormiga farvatten verkar mer tveksam. Behovet av en skyddad ankarplats som Djurhamn för en tidig 1500-tals flotta är tydligt.

Hur stor var *Maria*? Vi vet inte mer än vikten på ett ankare, nära två ton, och längden på stormasten, 120 fot. Den danske sjöhistorikern Niels M. Probst har sökt rekonstruera skeppets displacement, men slutsatserna är högst ungefärliga. Jag tror att man försiktigtvis kan säga att *Maria* bör ha varit i storleksordningen 1 500 till 2 000 ton och därmed utan tvekan ett av de största örlogsskeppen på sin tid.³

Från denna gigant kan vi gå till ett till synes anspråkslöst fartyg vid namn *Mjölkpigan* som fanns i Djurhamn under åtminstone några dagar 1610. Namnet är inte svenskt utan ett försvenskat nederländskt namn. Under 1600-talets första decennium blockerade den svenska flottan ofta den stora handelsstaden Riga som en del av Karl IX:s krig mot Polen. Vid denna tid hade Nederländerna kommit att dominera sjöfart och handel i Östersjön och den svenska blockaden av Riga ledde till en svensk-nederländsk konfrontation som vi vet anmärkningsvärt lite om. Det mest konkreta vi vet om den är att ett betydande antal handelsfartyg från Nederländerna erövrades och att många av dem kom att införlivas i den svenska flottan. Detta kulminerade åren 1607–10 då inte mindre än 20 nederländska handelsskepp erövrades och övergick till att vara svenska örlogsskepp. Under 1609 erövrades nio sådana skepp av vilka *Mjölkpigan* var ett.⁴

Nederländsk handelssjöfart i Östersjön brukar betecknas som en fredlig verksamhet bedriven med mer eller mindre obeväpnade lastfartyg med små besättningar. De många erövrade skeppen från Riga företer en annan bild. De var, för att vara handelsfartyg, kraftigt beväpnade med artilleri och de var förhållandevis stora, i huvudsak i storleksordningen 300 till 600 tons displacement. *Mjölkpigan* kan uppskattas till omkring 500 tons displacement med 8 kanoner och 4 lätta pjäser. Som

3. Niels M. Probst, "Hovedskibet Maria 1514–25: Ett rekonstruktionsforsøg", *Marinehistorisk Tidsskrift*, 23, 1990/2, s. 3–31; Asbjörn Starcke, "Kong Hans lod bygge hovedskibe!", *Marinehistorisk Tidsskrift*, 29, 1996/2, s. 33–40.

4. Jan Glete, Svenska örlogsfartyg 1599–1610, < www2.historia.su.se/personal/jan_glete/ >.

svenskt örlogsfartyg fick den fler och tyngre pjäser: 17 kanoner och 2 lätta pjäser. Men *Mjölkpigans* bestyckning som nederländskt handelsfartyg var för denna tid respektingivande och tillräcklig för strid mot mindre örlogsskepp. Det krävdes skepp med för denna tid betydande artilleristyrka för att erövra det.

Mjölkpigan var en representant för en viktig fartygstyp under sent 1500-tal och 1600-tal: det artilleribeväpnade handelsfartyget. De byggdes i stort antal i England och Nederländerna och de var av stor betydelse för dessa länders inbrytningar i handeln på farvatten där fientliga makter och okontrollerat våld var vanligt. De seglade främst på Medelhavet, Indiska oceanen och Västindien, områden som Spanien och Portugal sökte hävda att de hade monopol på. Artilleribeväpnade handelsfartyg kunde, om de uppträdde i grupp, slå tillbaka fientliga örlogsfartyg och de kunde vid behov även användas som riktiga örlogsfartyg. Om lasten ersattes av ett fullt batteri av kanoner och om besättningen ökades kunde de bli nästan lika slagkraftiga som ett riktigt örlogsfartyg av samma storlek.

Åtminstone under åren 1607–10 tycks nederländska köpmän och redare ha försökt bedriva handel på den stora metropolen Riga med samma metoder som man gjorde i Medelhavet och Indiska Oceanen; med beväpnade handelsfartyg som sannolikt seglade i konvoj. Hur mycket de fick ut av detta har ingen tagit reda på men det förefaller som om den store profitören på verksamheten var Karl IX som fick tag på ett stort antal fartyg, sannolikt väl byggda och moderna, som han kunde utrusta till örlogsfartyg. Vi vet att den svenska Riga-blockaden till slut bröts 1610 men då med hjälp av den danska flottan som eskorterade de nederländska skeppen. Förevändningen var att Riga ansågs ligga på den danske kungens farvatten (Ösel var ju danskt) men i realiteten var det mer en maktpolitisk demonstration, rimligen ett motdrag mot Karl IX:s försök att ta kontroll över norska Finnmarken.⁵

Året därpå resulterade konflikten i fullt krig mellan Danmark och Sverige när Christian IV angrep Kalmar. *Mjölkpigan* ingick då i en svensk eskader som förgäves sökte undsätta staden och slottet. Eskadern blockerades av en överlägsen dansk styrka och när den under natten mellan den 21 och 22 juli 1611 bröt sig ut gick *Mjölkpigan* på grund och erövrades av danskarna som införlivade det i sin flotta. 1618 beslöt Christian IV att satsa på en expedition till Indiska Oceanen och *Mjölkpigan* utvaldes som flaggskepp för den lilla eskader som utrustades. I samband med det omdöptes skeppet till *Elephanten*. Befälhavare blev den unge adelsmannen Ove Gjedde, sedermera dansk riksamiral. Expeditionen varade från november 1618 till mars 1622 då *Elephanten* kom tillbaka till Köpenhamn. Gedde hade lyckats grunda en dansk handelsstation i Tranquebar i sydöstra Indien som förblev dansk ända till 1846. *Mjölkpigan* var förmodligen väl lämpad för en långväga expedition av denna

5. Sven Ulric Palme, *Sverige och Danmark, 1596–1611*, Uppsala 1942, i sht s. 584–596.

*Bärgning av Riksvasas akterspegel.
Foto: Statens Maritima Museer, 1964.*

Del av Riksvasas förstäv. Foto: Statens Maritima Museer, 1964.

typ eftersom det var just för sådana resor som nederländarna byggde beväpnade handelsfartyg.⁶

Det svenska örlogsskepp som är starkast förknippat med Djurhamn är naturligtvis det för sin tid stora skepp som brann och sjönk här i oktober 1623. Det har i litteraturen blivit känt som *Riksvasa* men liksom det skepp som sjönk på Strömmen 1628 hette det egentligen *Vasan* eller *Vasen*, med många varianter i stavningen. Prefixet *Riks* dyker så långt jag vet först upp i ett kontrakt om tackling 1618 då det sattes framför de fartygsnamn som betecknade riksregalier: *Kronan*, *Svärdet*, osv. och även framför namnet *Vasen*.⁷ Men det är sällan namnet *Riksvasan* syns i källorna och det blev snart ovanligt att skriva *Rikskronan*, *Rikssvärdet*, *Riksnyckeln*, *Riksscepter* och *Riksäpplet*. De korta namnformerna var helt förhärskande. Det rätta namnet på skeppet som hamnade på havsbotten i Djurhamn är *Vasan* eller *Vasen*, det andra skeppet med det namnet i flottans historia. Det första hade byggts i Västervik på 1570-talet men namnet *Vasen* slog aldrig igenom, sannolikt därför att det var främmande för det namnskick som användes på 1500-talet. Det kom vanligen att kallas *Smålands Lejonet*.

Skeppet *Vasen* var det största av de skepp som hertig Karl lät bygga under sin stora upprustning av flottan på 1590-talet. Den startade redan 1591/92 och pågick oavbrutet in på de första åren av 1600-talet när bygget av större skepp kraftigt avtog. Egentligen var det två flottor som byggdes: den kungliga flottan och hertigens egen

6. Jan Glete, Svenska örlogsfartyg 1599–1610, < www2.historia.su.se/personal/jan_glete/ >.

7. Riksregistraturen 23/10 1618, Riksarkivet.

flotta, även om hertig Karl i praktiken kontrollerade resurserna för den kungliga flottan i Sverige. I Finland var det annorlunda, där kontrollerade riksamiral Klas Fleming alla resurser och han var lojal mot kung Sigismund. I praktiken rustade Karl för ett kommande inbördeskrig. När det skepp som blev *Vasen* nämns för första gången i juni 1596 var byggnadsverksamheten främst inriktad på en kommande konflikt med Sigismund.

Senast 1596 inleddes ett stort skeppsbygge på Aspön utanför Strängnäs. Området hörde till Karls hertigdöme och han hade tidigare byggt flera stora skepp i Strängnässtrakten. Det är sannolikt att han tänkt sig att skeppet skulle bli det största i hans egen hertigflotta, men när det blev färdigt 1599 var denna flotta redan förenad med kungarikets flotta under hertigens högsta befäl. Skeppsbyggmästaren hette Tomas. Det fanns åtminstone tre skeppsbyggmästare med det namnet på 1590-talet, men uteslutningsmetoden pekar på att det här var fråga om Mäster Tomas Walter, en engelsman som med stor sannolikhet är densamme som Mäster Tomas Wollter som nämns i en rad källor i början på 1600-talet. Tomas Wollter byggde lite senare, omkring 1603–05 ännu ett stort skepp, *Svärdet* på Björnön utanför Västerås. Det var av en rad källor att döma lika stort som *Vasen*; 300 läster eller omkring 900 tons displacement. Dessa två skepp var de största som byggdes för flottan från 1580-talet slut och sent 1610-tal. Det är sorgligt att vraket efter *Vasen* förstördes på 1960-talet. Det kan ha varit det första större svenska skepp som byggts med engelska skeppsbyggarmetoder och det hade varit intressant att jämföra med det trettio år senare skeppet med samma namn, vilket byggdes med nederländsk teknik.⁸

Skrovet till det stora skeppet från Aspö kom till Stockholm på våren 1599. Det färdigställdes och tacklades vid skeppsgården och var enligt ett tacklingsinventarium från november 1599 helt färdigt. Under något skede var tanken att döpa det till *Gideon* men någon, sannolikt hertig Karl, bestämde sig för namnet *Vasen*. Samma år döpte hertigen ett skepp till *Tre Kronor* och under tidigt 1600-tal började han döpa stora skepp efter riksregalierna. *Vasen* var i aktiv tjänst under några expeditioner i början på 1600-talet men sedan får det under en rad år en undanskymd plats i källorna. Kriget i Livland krävde främst mindre och medelstora fartyg för transport- och blockadtjänst och flottans större enheter användes ganska sällan. När *Svärdet* levererades från Västerås 1605 blev skrovet liggande ofullbordat i Stockholm år efter år. När kriget mot Danmark bröt ut 1611, var dessa två skepp flottans största och de hade behövts för att möta den danska flottan, men resurserna räckte inte till att förse dem med segel, tackel och tåg och de blev liggande. Åren efter kriget sökte Gustav II Adolf främst bygga färdigt och tackla upp en rad fartyg från sin fars tid. Till sist, år 1617, blev *Vasen* återställd i fullgott skick och *Svärdet* äntligen färdigbyggt. Först

8. Jan Glete, Svenska örlogsfartyg 1591–1599, < www2.historia.su.se/personal/jan_glete/ >.

därefter kunde Gustav Adolf börja tänka på att bygga sin egen flotta, med succesivt fler och fler stora skepp.⁹

Vasens sista år blev de mest aktiva i fartygets karriär. Det var med vid den stora expeditionen till Riga 1621 när staden erövrades och det var med stor sannolikhet med i den flotta som 1622 transporterade 6 000 soldater till Riga för att fortsätta kriget mot Polen. 1623 tillhörde *Vasen* en eskader som lämnades kvar i Stockholms skärgård medan huvudflottan genomförde en demonstration mot staden Danzig i södra Östersjön. Vid slutet av detta års operationer, när *Vasen* och fem andra skepp låg kvar på vakt i skärgården råkade det i oktober 1623 i brand och sjönk vid Djurhamn.

Slutligen några ord om ett skepp som sannolikt har varit i Djurhamn 1624. Vi vet att det ingick i den flotta som Gustav II Adolf utrustat för ett anfall på Danmark, sannolikt Köpenhamn eller mot de skånska städerna i Öresundsområdet. Operationen inställdes sedan Christian IV på diplomatisk väg tvingats till eftergifter och på vägen tillbaka till Stockholm låg flottan i juli 1624 under någon tid i Djurhamn. Det största skeppet i denna flotta var *Äpplet* eller *Riksäpplet*. Detta skepp har en kort och föga effektiv tid i den svenska flottan men dess historia är ändå intressant.¹⁰

Äpplet byggdes på entreprenad i Västervik åren 1618–22. Entreprenörerna var de från Nederländerna inflyttade Paridon van Horn och Christian Welshuisen som vid sidan av Skeppsholmen i Stockholm var flottans ledande fartygsleverantörer under Gustav II Adolfs tid. *Äpplet* var det största av tre skepp i ett kontrakt som Gustav II Adolf tecknade med van Horn och Welshuisen 27/10 1618. Det skulle ha en längd i kölen om 60 alnar (en aln = 2 fot = 594 mm), en bredd om 18 alnar och ett djup i rummet (avstånd mellan däck och köl) om 6 alnar. Avståndet mellan nedre och övre däck skulle vara 7 fot (en fot = 297 mm). 1619 tecknades emellertid ett tilläggskontrakt om att skeppen skulle bli längre, det största 10 alnar längre i kölen. Vid den uppmätning som gjordes när *Äpplet* var färdigt 1622 visade det sig att det blivit ännu större. Kölens längd var 72 alnar, bredden 19 alnar och djupet i rummet 7 alnar. Det är ett av de äldsta svenska skepp för vilket vi har säkra dimensionsuppgifter. Displacementet kan uppskattas till omkring 1 300 ton.

Äpplet var utrustat för tjänst 1623 och 1624 men det visade sig snart att skeppets skrov blivit alltför svagt byggt. Orsaken kan ha varit entreprenörernas oerfarenhet av att bygga stora skepp men förändringen av kontraktet 1619 torde ha varit en bidragande orsak. Resultatet blev ett extremt långt skepp, men med bara två genomgående däck. Däcken bidrar avsevärt till träfartygs långskeppsstyrka och örlogsskepp med ett lågt skrov med god stabilitet och ringa vindfång kunde därför i stället få problem med kölsprängning och annan deformation av skrovet. Efter att olika planer på re-

9. Jan Glete, Svenska örlogsfartyg 1599–1610, < www2.historia.su.se/personal/jan_glete/ >.

10. *Sveriges sjökrig, 1611–1632*, Stockholm 1937, s. 154.

paration av skeppet inte lett till något beslöts 1625 att entreprenörerna, van Horn och Welshuisen, skulle ta tillbaka skeppet och i stället bygga två mindre skepp åt flottan. Det blev skeppen *Svärdet* och *Västervik*.

Källorna säger inget om orsaken till denna affär men rimligen har det visat sig omöjligt eller oekonomiskt att genomföra en reparation av det stora skrovet vid Skeppsholmen. Där fanns ju ingen docka att ta in skeppet i och att kränga och delvis ta isär ett svagt byggt skrov för att förnya det kunde ha förorsakat nya svårhanterliga skador. Västerviksentreprenörerna var resursstarka köpmän med internationella kontakter och de saknade inte möjlighet att utnyttja ett stort skepp för eget bruk. Vi vet detta tack vare P. W. Kleins undersökning (1965) om den nederländska köpmannasläkten Trip, nära allierade med den internationelle vapenhandlaren Louis de Geer. Klein nämner att Paridon van Horn, den ene av entreprenörerna, 1629 sålde skeppet *de Rycxappel* (*Riksäppet*) till ett nederländskt konsortium där medlemmar av släkten Trip ingick. Det hade dessförinnan tydligen befraktats av van Horn själv som redare. Konsortiet använde skeppet för medelhavshandel, en riskfylld verksamhet som krävde beväpnade skepp. Ett misslyckat örlogsfartyg kunde vara användbart för ändamålet. Även om skrovet var för svagt för att föra tung bestyckning så kunde det tåla en lätt bestyckning i kombination med last som kunde placeras djupt i skrovet. Detta ansträngde inte däck och inre förbindningar lika mycket som tungt artilleri högt upp på däck. Det var inte ovanligt att äldre örlogsfartyg med svagheter i däck och inre förbindningar såldes till redare och fortsatte att fungera som handelsfartyg i åtskilliga år.¹¹

Vasa eller *Vasen* som sjönk 1628 var ett något mindre skepp än *Äppet* men hade fyra genomgående däck mot bara två för *Äppet*. Det förefaller sannolikt att detta var en lärdom från misslyckandet med det tidigare skeppet. *Vasen* var emellertid ett väl litet skepp för att ha fyra genomgående däck och det är inte osannolikt att detta bidragit till problemen med detta skepp. Å andra sidan fick *Vasen* onekligen ett mycket starkt och välbyggt skrov vars huvudstruktur överlevde 333 år på Strömmens botten.

Dessa fyra skepp är några exempel på att Djurhamn vid olika tillfällen haft besök av fartyg som varit mycket stora för sin tid eller som haft märkliga levnadsöden. Även om källorna är ofullständiga finns mycket av intresse att läsa om dem i Riksarkivets och Krigsarkivets samlingar.

11. Jan Glete, "Gustav II Adolfs *Äppet* – två stora skepp som var samtida med *Vasa*", *Marinarkeologisk tidskrift*, 4/2002, s. 16–21.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Riksarkivet (RA) Riksregistraturet 1618.

Tryckta källor

Glete, Jan, "Gustav II Adolfs *Äpplet* – två stora skepp som var samtida med Vasa", *Marinarkeologisk tidskrift*, 4/2002.

— "Svenska örlogsfartyg, 1521–1560: Flottans grundläggning under ett tekniskt brytningsskede", *Forum navale*, 1976.

Gustav Is Registratur, 1544.

Hafström, Georg, "Nyhamn", *Tidskrift i Sjöväsendet*, 1932.

Palme, Sven Ulric, *Sverige och Danmark*, 1596–1611. Uppsala 1942.

Probst, Niels M., "Hovedskibet Maria 1514–25: Ett rekonstruktionsforsög", *Marinehistorisk Tidsskrift*, 1990/2.

Starcke, Asbjörn, "Kong Hans lod bygge hovedskibe!", *Marinehistorisk Tidsskrift*, 1996/2.

Sveriges sjökrig, 1611–1632. Stockholm 1937.

Elektroniska källor

Glete, Jan, Svenska örlogsfartyg 1591–1599, < http://www2.historia.su.se/personal/jan_glete/ >.

— Svenska örlogsfartyg 1599–1610, < http://www2.historia.su.se/personal/jan_glete/ >.

Skärgården och stormaktstidens Stockholm – impulser från en växande stad

Sven Lilja

Den växande staden

Stockholm har under sin 750-åriga historia vuxit i tre stora vågor. Den första vågen ägde rum från slutet av 1200-talet till 1400-talets början. Då skapades den medeltida köpstaden, som snabbt växte om sina samtida konkurrenter i storlek och betydelse. Den tredje vågen är industristadens och den moderna metropolens våg. Det är den moderniseringsfas som vi ännu lever i. Stockholms andra stora tillväxtvåg började mot slutet av 1500-talet, sköt fart under 1610–20-talen, hade en liten svacka mot seklets mitt, men fortsatte med ny kraft från 1660-talet till början av 1690-talet. Därefter inföll en stagnationsperiod, som med upp- och nedgångar skulle bli bestående till 1800-talets mitt. Den andra vågens tillväxt innebar att Stockholms befolkning ökade på några decennier från under 10 000 invånare till uppskattningsvis 55–57 000 invånare. Det var en stor förändring som inte bara innebar en ökad mängd människor på en begränsad yta. Staden bytte skepnad och dess roll i riket ändrades. Det kanske vanligaste sättet att sammanfatta detta skede i Stockholms historia är uttrycket "Stockholm blev huvudstad".¹

Hela denna förändring hängde samman med att Sverige tog sig en ny roll i Europa. Vi talar ofta om att Sverige blev en europeisk stormakt, fast egentligen borde vi vara mer blygsamma och säga att Sverige blev en regional stormakt i Nordeuropa med ett visst inflytande på den centraleuropeiska politiken. Sveriges nya stormaktsroll fick konsekvenser för Stockholm. Visserligen hade staden redan på medeltiden kallats huvudstad, men det är först nu som Stockholm förvandlas till ett rikscen-

1. Sandberg 1991, s. 380. För Stockholms folkmängd se Lilja 1995, 1996a och 2000. Den övre kurvan i diagram 1 är en logaritmisk kurva, vilket innebär att den i första hand visar folkmängdsförändringens hastighet. Samma kurv lutning under olika perioder innebär samma tillväxthastighet under samma perioder.

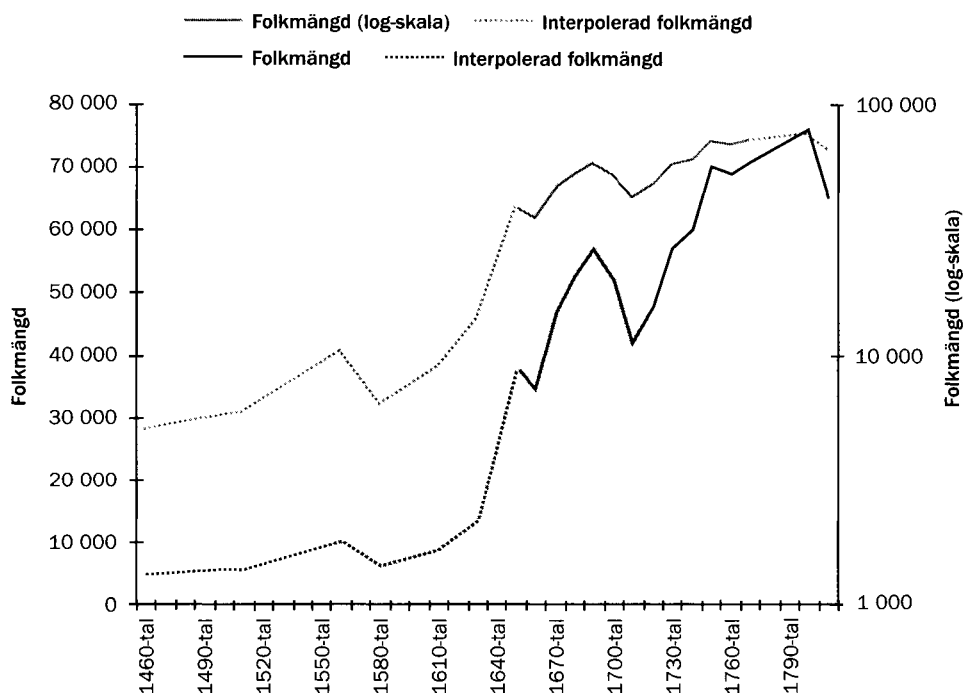

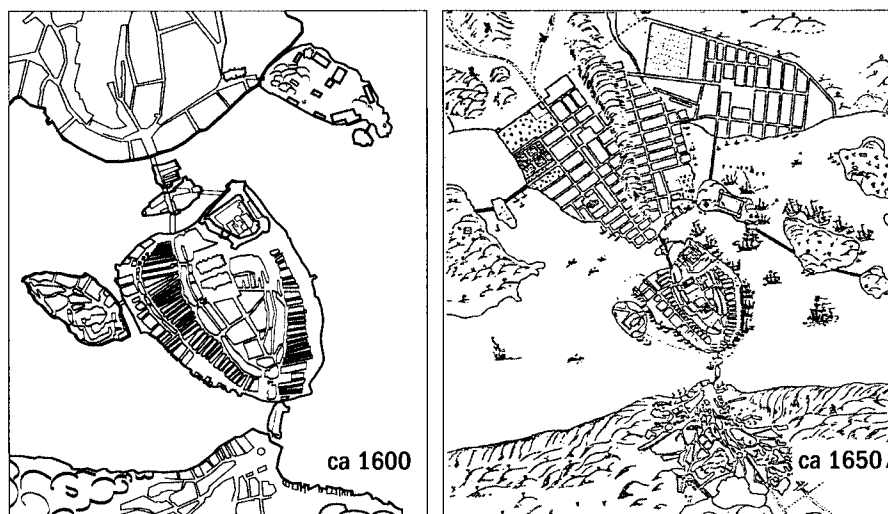
DIAGRAM 1. *Stockholms folkmängd, 1460–1810-tal.*

trum i egentlig mening. Under loppet av 1600-talet blir staden säte för riksinstitutionerna. Den ledande samhällseliten av adel, kungamakt och internationella entreprenörer i kronans tjänst bosätter sig i staden. Stora förmögenheter, offentliga som privata, koncentreras hit och staden byter skepnad.²

En så stor folkökning kunde inte äga rum utan att större ytor togs i anspråk. Stockholm växte över sina medeltida gränser. Malmarna i söder och norr drogs in i den urbana bebyggelsen, och på Norrmalm genomförde man en omfattande ombyggnad och gatureglering.³ Staden skulle visa ett nytt ansikte utåt, ett ansikte som svarade mot den upphöjda ställning man nu började anse att Sverige borde ha i det internationella brödrskapet av suveräna stater. Rikets ledande män drogs till huvudstaden. Här fanns närheten till de institutioner och de personer som representerade rikets makt och styrka. Här kunde man bygga nätverk och allianser, skaffa sig

2. Dahlbäck 1988, s. 23, 26; Sandberg 1991, s. 13–16, 380–392.

3. Forsberg 2001, s. 39 f., samt särskilt kap. 6 och 7.

FIGUR 1. *Stockholms utbredning ca 1600 och 1650*

klienter eller ingå klientförhållanden, följa nyhetsflödet och hålla sig ajour med de viktiga händelserna i riket och världen.⁴

Inflödet av adel och andra välbärgade hushåll innebar samtidigt ett inflöde av människor längre ned på den sociala skalan. Tjänstefolk, skrivare, hantverkare, släktingar och andra var ofta knutna till de förmögna hushållen och bosatta i adelspalatset eller köpmanshuset. Detta tillflöde av människor med olika social bakgrund och olika geografiskt ursprung skapade inte bara en särskild urban livssituation utan också en konstant efterfrågan på såväl varor för livets nödtorft som lyxvaror för de välbärgade och rika. Staden blev en magnet inte bara för människor utan även för värden och varor. I en expansiv tid som 1600-talet innebar det att Stockholm sträckte ut sina krav mot omvärlden och tvingade eller lockade omlandet att anpassa sig.

Det är en svår uppgift att säkert fastställa hur genomgripande Stockholms inflytande på omlandet var. Stockholms snabba folkökning innebar emellertid en betydande förändring av regionens befolkningsfördelning. I jämförelse med Stockholms läns befolkning ökade staden från 23 till 94 % mellan 1570 och 1700. Jämfört med skärgårdssocknarna var ökningen lika dramatisk. Stockholm hade år 1700 mer än dubbelt så stor befolkning som kust- och skärgårdssocknarna sammantagna.⁵

4. Ericsson 1988, s. 336 ff.; Jansson 1991, s. 16 ff., 262–283; Sandberg, 1991, s. 369–379.

5. Kust- och skärgårdssocknarna definieras här som de kustnära socknarna och äarna från Bro och Frötuna skeppslag i norr till Sotholms härad i söder. Området omfattar 42 socknar.

TABELL 1. *Stockholms andel av folkmängden i regionen.*

ca år	Folkmängd i Stockholm	Folkmängd i Stockholms län (exkl. Stockholm)	Stockholm % av län	Folkmängden i 42 kust- och skärgårdssocknar (exkl. Stockholm)	Stockholm % av skärgård
1570	8 000	35 243	23	14 576	55
1620	11 300	36 021	31	15 145	75
1700	57 000	59 656	96	27 370	208
1720	48 000	68 303	70	31 171	154
1735	57 000	88 098	65	39 114	146

Stockholms starka demografiska ställning i regionen kulminerade omkring 1700. De olycksdrabbade decennierna i början av 1700-talet slog hårdare mot huvudstaden än regionen. Omkring 1735 hade Stockholm förlorat en betydande del av sin regionala dominans, dock utan att ha fallit tillbaka till situationen före 1600-talets tillväxt. Stockholm förblev regionens klart dominerande samhälle och har så förblivit till i dag.

I den här artikeln ska jag försöka ge en bild av influenserna och impulserna som utgick från staden. Influenserna gick i alla riktningar, men jag koncentrerar mig huvudsakligen på skärgården öster om staden.⁶ Att skärgården påverkades av stadens snabba växt måste nog ses som en självklarhet, men det är inte lika självklart hur djupt influenserna trängde och vilka former de tog sig. Det handlade om ett mångfacetterat spektrum av influenser, allt ifrån ekonomisk exploatering av omlandet, över införsel av varor till det vardagslivets kontaktnät som spanns mellan staden och dess nära omland. Mycket förenklat kan man beskriva skärgårdens förhållande till Stockholm som tre olika former av influenser. För det första innebar *trycket* från staden i stor utsträckning ett exploateringstryck som yttrade sig i skatter, avgifter, dagsverken, utskrivningar och tullar. För det andra skapades *möjligheter* som strålade ut från den växande staden. Dessa möjligheter handlade om skärgårdens resurser kontra stadens behov. De skapade en marknad för skärgårdens producenter; en marknad som knöt skärgårdens folk med allt starkare ekonomiska band till stadens näringsliv. För det tredje etablerades ett nätverk av *relationer* och kontakter, som

6. Det finns några goda vetenskapliga studier lätt tillgängliga för dessa områden. Två utförliga historisk-geografiska skärgårdsundersökningar är Hedenstierna 1949, Kristiansson 1947. Jfr också projektet "Förmoderna kustmiljöer", Lilja (red.) 2006 och 2008b.

innebar en ömsesidighet mellan staden och skärgården. Det var en ömsesidighet som hade såväl mentala som materiella inslag, och som i grunden var en del av vardagslivets rastlösa verksamheter.

Trycket från staden

Beskattad produktion

I jordeböckerna över norra skärgården kan man se hur beskattningen var anpassad till lokalsamhällets produktion och resurser. Skjutshästar och dagsverken var allmänna pålagor som drabbade större områden. Andra skatteobjekt var mer lokala och anpassade till det lokala näringslivet. I Vätö, Frötuna och Rådmansö var smör en viktig skattepersedel. I Länna skattade man humle och Frötunas kyrkolandbor gav ved och stör. De nordvästra delarna av Länna och Frötuna gav dessutom fläsk, råg, får, gäss, kor och hö. I Värmdö skeppslag gällde liknande förhållanden. Före 1547 gav man här penningar, smör, ved och dagsverken, men också ägg och hästar, sedan tillkom fogdepengar och fisk.⁷ En anteckning i 1530-talets skattelängder berättar om Olof och Jöns i Djurö och Nils i Stavsnäs, som betalade sin skatt med smör, ägg och ved.⁸

Den årliga räntan som redovisades i jordeböckerna för skärgårdens socknar är en av del av det exploateringstryck som utgick från huvudstaden Stockholm. Staden i sig hade visserligen ingen rätt att beskatta sitt omland, men de statliga institutioner som under stormaktstiden lokaliserades till Stockholm, riksdagen och kungamakten, hade den rätten. Stockholm blev därför centrum för ett omfattande varuflöde som vandrade från landsbygdens gårdar till den centrala förvaltningen i huvudstaden. Det statliga skattetrycket på bondesamhället ökade kraftigt. Stormaktens Sverige och dess växande huvudstad var i konstant behov av resurser. Pengar och varor behövdes till administration, byggnadsverksamhet, soldatvärvning, köp av *know-how*, krediter och mycket annat. Den stora frågan vid 1600-talets början var hur man skulle få in de nödvändiga resurserna. Vilka inkomstkällor fanns och hur skulle de exploateras? De traditionella skatterna räckte inte för de nya behoven.

Från Gustav Vasas tid, närmare bestämt 1530- och 1540-talen, härleder man i dag den svenska skattestatens ursprung. Det är vid denna tid som de stora källserierna av kamerala källor finns bevarade, vilket främst beror på att det var vid den tiden man iscensatte skattläggningen av det svenska riket i stor skala. Det var inte bara skatter som togs ut, dagsverken avkrävdes gårdshushållen, soldater avkrävdes socknarna och tullar avkrävdes handeln. Från Gustav Vasas tid fram till 1600-talets mitt

7. Hedenstiena 1949, s. 70 (n 2); Kristiansson 1947, s. 60.

8. RA, Landskapshandlingarna 1530-talet.

växte ett "tidigmoderniserat" skatteuttagssystem fram, och det byggde på de resurser som fanns tillgängliga i riket. Även om varorna förbyttes i klingande mynt så var det produktionen av spannmål, boskapsprodukter, metaller och annat som belades med skatt. Redan tidigt konstaterade den historiska forskningen i Sverige att riket kunde läsas efter dess skattegeografi. Vi hade uppländska spannmålsskattedistrikt, mellan-svenska metallskattedistrikt, götaländska smörskattedistrikt osv. Kronan inte bara ökade sina krav på lokalsamhällena, den ställde också ofta krav på vissa geografiskt bestämda skattepersedlar. Stockholms skärgård hade som vi sett ingen privilegierad ställning i det avseendet.

Det var vanligare att skattetrycket ökade genom att man införde nya skatter än genom höjning av gamla. Skattehöjningar var oftast en kontroversiell fråga, där gammal hävd reste hinder. Enklare var det då att introducera nya skatter i tider av kris och oro, skatter som sedan efter sedvanliga förhandlingar och påtryckningar kunde bli permanenta. På så sätt växte det ena skattesiktet upp ovanpå det andra och det totala skattetrycket ökade. Och i våra arkiv samlades de enorma mängder kameralia som i dag är en så värdefull del av vårt historiska källmaterial.

Går man igenom det kamerala källmaterialet under Vasatiden formar sig bilden till en exposé över nya skatter på gamla skatter. Till de tidiga kamerala serierna hör jordeböckerna, med deras noggranna redovisningar gård för gård, persedel för persedel av skatteplikten, uppbörden och restantierna. Gårdarna framträder år efter år som skattlagda produktionsenheter. Detsamma gällde tiondet, den åldriga skatten som förstatligades av Gustav Vasa i samband med reformationen. Eftersom den skatten i princip skulle betalas som en tiondedel av spannmålsproduktionen blir den också en mätare av skördarnas svängningar och gårdsbrukens produktionskapacitet.⁹ Fluktuationerna kunde vara stora. I Sotholm och Hölebo härader vid kusten söder om Stockholm var svängningarna dramatiska. De riktigt stora svängningarna inträffade när skörden reducerades kraftigt på grund av missväxt. Mellan åren 1596–97 och 1598–99 fördubblades tiondet per hemman i Hölebo härad för att åter sjunka med ca 50 % fram till 1602. Sotholms dykning mellan 1600 och 1602 var ännu djupare. Längderna i de båda häradena visar således starka fluktuationer i skördere-sultaten mellan 1596 och 1602. Svaga skördar följdes av goda skördar, som avlöstes av nya svaga skördar. Detta var ett påfrestningarnas decennium för bönderna i Hölebo och Sotholm, och det var sannolikt klimatfluktuationer som låg bakom.¹⁰

Tiondet illustrerar även två andra centrala aspekter av relationen mellan kunga-

9. I tiondelängderna redovisas normalt bara 2/3 av tiondet. Reformationen innebar att fattig- och biskopstiondena drogs in till kronan medan prästerna fick behålla prästtiondet.

10. Lilja 2006, s. 115–132, särsk. s. 115, diagram 3. Jfr Hedenstierna 1949, s. 76 f. och Kristiansson 1947, s. 61 f.

makt och lokalsamhälle. Tiondets fluktuationer var i grunden ett resultat av en konstant pågående förhandling mellan en kungamakt som krävde inkomster och ett lokalsamhälle som ofta hade svårigheter att möta kraven. Tiondeväxlingarna var på så sätt ett resultat av ett förhandlingsspel, där kronan lättade på trycket genom att de hårdast drabbade gårdarna blev befriade från avgiften. Det var inte bara tiondet som förmedlades på detta sätt. I tider av kris och krig var det vanligt att jordeboksgårdarna skrevs som "öde" i jordeböckerna. Det innebar oftast inte att gårdarna var övergivna. I stället handlade det om så kallad kameral ödeläggelse, dvs. att gårdarna befriades från årliga räntan ofta under flera år i rad.¹¹

Den andra viktiga aspekten kring tionderegistreringarna och jordeböckernas noggranna anteckningar om årliga räntan på hemmansnivå var kungamaktens stadig växande kontrollbehov. De kamerala källserierna från 1540-talet och framåt är ett utslag av en kontrollerande centralmakt, som steg för steg förfinar sina organisatoriska och redovisningstekniska instrument för kontroll och vidareutveckling av statens resurser. Efterhand börjar skattläggningen ta nya former. En viktig förändring inträffade när man introducerade personskatter utöver de befintliga produktionsskatterna. Det innebar ytterligare ett steg mot ökad kontroll av rikets invånare. I praktiken hade man med detta tagit steget ned från gårdshushållet till den enskilde individen.

Ännu i den första Älvsborgs lösen 1571 är det gårdsproduktionen som beskattas. Produktionsbeskattningen upphör inte under 1600-talet, men i början av 1600-talet börjar skattläggningen tränga ned på individnivå. Så var fallet i de hjonelagsskatter som prövades under Karl IX och i den andra Älvsborgs lösen, då man registrerade hushållsföreståndaren och de olika hushållsmedlemmarna och tilldelade individerna särskilda skattesatser. Med den vändningen i skattesystemet hade centralmaktens registrering av invånarna i princip blivit total.

Den andra Älvsborgs lösen 1613–18 var en av de första personskatterna och den som genomfördes mest systematiskt. I de bevarade längderna för Värmdö socken redovisas ca 230 hjonelag, 10–20 änkor och änklingar, mellan 99 och 185 drängar och 118 till 188 pigor. I längderna finns också några få hantverkare (ämbetsmän), och 30 till 70 gästmän och gästkvinnor. Totalt redovisas ca 800 individer årligen i dessa längder, vilket ska jämföras med de äldre produktionsbaserade skatternas 250 till 275 individer. Skatteredovisarnas intresse hade förskjutits från gårdshushållet och gårdens hushållsföreståndare till alla någorlunda vuxna individer.¹²

I de senare införda kvarntullsmantals- och mantalsskatterna var intresset i prin-

11. Österberg 1971, s. 198 ff., Larsson 1972, s. 105–115.

12. Hedenstierna 1949, s. 83 f. I princip var barn under 12 år och äldre över 63 år skattebefriade.

cip inriktat på samma befolkningskategorier. Kvarntullsmantalslängden från 1635 tar upp nära 930 individer. Antalet hushållsbildande vuxna är ungefär detsamma som 1613–18. Däremot hade pigorna ökat i antal medan drängarna och sönerna minskat. Minskningen av antalet drängar och söner kan sannolikt förklaras av utskrivningarnas effekter. Utöver skatterna torde utskrivningarna av unga män ha varit en av stormaktstidens tyngre lokala bördor. En annan tidstypisk skillnad mellan 1610-talet och 1635 är en tydlig ökning av de övriga kategorierna, där 66 tjänare vid säterier avspeglar den omfattande säteribildning som ägt rum under 1600-talets förra del.¹³ I mantalslängden 1653 är antalet hjonelag fortfarande runt 230, men grupperna söner och drängar har återigen ökat, vilket tolkats som en följd av den rådande fredstiden vid 1650-talets början. Nu kan man också se hur redovisningen av människorna skärpts ytterligare. Det totala antalet individer som finns med i längderna är nära 1 360, och grupperna båtsmän, inhyses och sjuka har ökat markant.¹⁴

Den kamerala förvaltningen i 1600-talets Sverige förmådde i realiteten dock inte nå upp till den totala kontrollen. Den verkliga bilden är snarare en bild av ett skattesystem som förvisso var effektivt men också behäftat med stora brister. Ofta var de första skattläggningsåren de bästa ur kronans synpunkt. Efterhand utvecklade sig en mängd undantag, både vad avser såväl varutyper som befolkningsgrupper. Vissa skatter förvandlades från avgifter som varierade med skatteunderlaget till schablonmässiga fasta avgifter. I detta experimenterande med olika former ligger ett sökande drag; ett sökande efter nya, säkrare inkomstkällor. Samtidigt var det ett sökande som bekräftade det förhandlingsspel som ständigt pågick, men också de strukturella gränserna för den tidens statsmakt. Man varierade inte bara skatteobjekten utan även uppbördens former. Under 1600-talets förra del gick man långt i strävan efter att minska kronans förvaltningskostnader och i stället lägga bördan på entreprenörer. En stor del av centralmaktens uppbörd förpaktades till olika intressenter.¹⁵

Skärgårdens bidrag till det växande skatteunderlaget var som nämnts anpassat till produktionsinriktning och bärkraft. En studie av tiondet i norra skärgården åren 1636 och 1640 visar att det framför allt var råg och korn som beskattades, vilket säkert motsvarade produktionsstrukturen i stort. Men balansen mellan de två sädesslagen kunde variera. Bortsett från att skörden var betydligt större 1640 än 1636, tycks även inslaget av råg ha varit större 1640 än 1636. Olika delar av skärgården hade olika möjligheter att bidra. Utsädet per produktionsenhet var högre inåt land än utåt öarna, medan det motsatta förhållandet i viss mån gällde för boskapsinnehavet. Samma ojämna fördelning av skatteunderlaget ser man i Värmdö skeppslag. Även

13. Se nedan s. 31 f.

14. Hedenstierna 1949, s. 85 ff.

15. Hallenberg 2008, s. 43–55.

här var produktionsenheterna små och avtagande ju längre ut i skärgården man kom och ju lägre boskapsandel i ett område desto större roll för åkerbruket.¹⁶

Bilden av ett växande skattetryck är entydig. Det handlade om fler skatter, ökat skatteuttag och noggrannare kontroll av skatteobjekten. Skatterna ökade i antal framför allt från 1590-talet. De tidigare permanenta pålagorna kompletterades med nya skatter, till en början tillfälliga skatter, men senare mer permanenta. Viktigast var kanske att tiondet och årliga räntan kompletterades med mantalsskatten. Mantalet skulle förbli intakt både som skatt och allt effektivare folkbokföringsredskap ända in i 1800-talet.

Man kan inte säga att skärgården utsattes för någon specifik beskattning, som ställde den landskapstypen i särställning. Skatterna anpassades efter produktionens geografi och skärgården fick bidra utifrån dess förutsättningar. Närheten till Stockholm var i princip inte av betydelse i detta, men skatteleveranserna gick i stor utsträckning till huvudstaden eftersom det var där makten hade sin boning. Flödet av skattepersedlar och dagsverken blev därför en synlig och påtaglig del av skärgårdens förbindelser med Stockholm. Det växande flödet av skatteprodukter innebar en växande inskeppning och intransportering, mer varor hamnade i staden, fler båtar lade till vid dess kajer och fler människor slussades dit för att delta i samhällsbygget. Här spelade riksbygget och Stockholms förvandling till rikshuvudstad en helt avgörande roll.

Förtullad handel

Uppfinningsrikedomen var alltså stor när det gällde att krama ut resurser ur samhällsekonomin, och man drog sig inte för att skumma av ganska små inkomstkällor. Detta var ett tydligt drag även vid beskattningen av varuflöden, dvs. tullarna. För en stad som Stockholm, med dess strategiska läge vid vatten och vid infarten till Mälaren, var det naturligt att rikta blickarna mot de varuflöden som gick in till och ut från staden.

Redan Gustav Vasa hade sett till att avtappa utrikeshandeln när han lät införa Stora Sjötullen på 1530-talet. I samband med ryska kriget infördes Slottstullen 1556 på inkommande skutor från Bottniska viken och Finland och ytterligare en liten båttull tycks ha varit igång åren runt 1610. Norrlandstullen från början av 1600-talet var en motsvarighet till Slottstullen, men på utgående båtar i stället för inkommande båtar. I början av 1620 tog kronan ett stort grepp när man införde den Lilla tullen, som långt ifrån var en liten tull, utan i stället innebar avtappning av alla flöden till städer och marknader landet över av förbrukningsvaror eller ätbara varor. Landet byggdes om. Städer och marknader omgärdades med tullstaket och tullportar.

16. Kristiansson 1947, s. 93 ff., 100 ff.; Hedenstierna 1949, s. 158 ff., 205 ff. Jfr nedan s. 17.

Stockholm fick sex tullstationer i alla väderstreck, från Blockhusudden i öster till Långholmen i väster, från S:t Klara på Norrmalm till Kapellporten på Södermalm. Lilla tullen kom att ersätta Slotts- och Norrlandstullarna.

När Stockholm fick nya stadsprivilegier 1636 fick man samtidigt rätt att förtulla in och utkommande varor i den så kallade Tolagen. Man tog också ut en hamnpenning på båtar som lade till vid stadens bryggor och en strömpenning på passagen mellan Östersjön och Mälaren. Sammantaget pågick alltså en rastlös verksamhet i Stockholm med omnejd för att få ut så mycket som möjligt av det ständiga varuflödet till och från staden. Inkomsterna gick till kronan eller, som i fallet med Tolagen, till stadens egen kassa. Det handlade om viktiga tillskott till de offentliga kassorna. Stora sjötullen inbringade betydande inkomster och Tolagen blev ganska snart Stockholms viktigaste inkomstkälla.¹⁷

Liksom skatterna ökade tullarnas antal under 1600-talets början, men det skedde också en omstrukturering, när norrlands- och slottstullarna ersattes av Lilla tullen. När staden genom Tolagen fick ta och senare öka sin andel av tulluttaget från varuflödet innebar det viktiga tillskott i stadens finanser.

Det var ett tidens tecken att uppbörden av de viktigaste tullarna flyttades ut från staden. Under 1500-talet gjordes kontroller och registreringar i stadens egen hamn, men i och med Lilla tullen 1622 flyttades den verksamheten ut mot stadens ytterkanter. Registreringen av båtlaster från skärgården placerades således vid Blockhusudden på Djurgården. Så småningom flyttades kontrollerna av de stora varuflödena även längre ut i skärgården. Slottstullen, som till en början visiterades vid bryggorna under slottet, hamnade vid 1620-talets början i Vaxholm, men redan 1604 hade Karl IX beordrat bevakning vid Vaxholm av seglationen till och från Stockholm. År 1636 byggde man en ny tullstation för Stora sjötullen på Dalarö, där också in- och utförseln för Tolagen registrerades. Från den tiden kunde det hända att fartyg visiterades både på Dalarö och vid Vaxholm, men även vid Sandhamn förekom tullvisitation. Verksamheten ökade i omfattning. Åke Sandström, som studerat tullarna vid Stockholm, konstaterar lakoniskt att "1638 var sammanlagt ... 20 personer sys-selsatta med att övervaka handeln på stationerna vid Dalarö, Sandhamn, Vaxholm och Stockholm. 1649 hade antalet vuxit till 48..."¹⁸

Samtantaget ökade trycket på skärgården genom både tullar och skatter. Antalet skatter och tullar växte från 5 till 8 under perioden 1500-talets senare del till 1600-talets mitt.

17. Sandström 1990, s. 65–85.

18. Sandström 1990, s. 65, 68, 84, 86, 127, cit. s. 118.

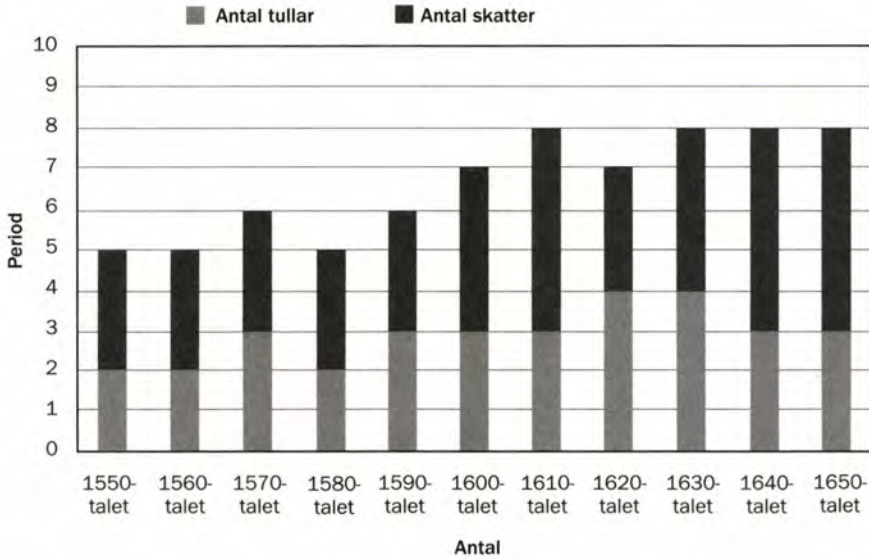

DIAGRAM 2. *Antal skatter och tullar 1550–1650.*

Till detta måste också läggas utskrivningarna, som under den här tiden blev en verkligt omfattande börda på lokalsamhället. Forskningen på andra delar av Sverige har påvisat hur stora delar av den unga arbetsföra befolkningen fördes ned till kontinenten för att där gå under i krig och umbäranden. Oftast var det bara en liten minoritet som tog sig tillbaka till Sverige. Större delen av dem som omkom dog i epidemier. Trycket på lokalsamhället fick flera effekter; ålders- och könsstrukturen ändrades, kvinnorna fick gå in i traditionella manssysslor och ta över ansvaret för gårds-hushållen, och produktionsinriktningen anpassades till bristen på arbetskraft.¹⁹

Uttaget från skärgården var ett uttag av både pengar, varor och arbete i form av dagsverken. Men det var också ett uttag av information om kustens lokalsamhällen. Kontrollen ökade stegvis och systematiskt och fördes över från gårdarnas produktion till hushållens individer. Vasatiden var en tid då vi gick mot ett ökat kontrollsamhälle, och bakom allt låg de stora kontinentala krigen och statens nya syn på sin uppgift i regionen.

19. Lindegren 1980, s. 121–130, 173 ff., 256 ff.; Lindegren 1993, särsk. kap. 4, men också s. 21–48, 188 ff.; Nilsson 1990.

Möjligheterna i staden

Skärgården som resurs

Den gradvisa utflyttningen av tullklareringarna ska säkert sättas i samband med den växande staden, dess växande varuflöden och det växande behovet att hålla kontroll på potentiella inkomstkällor; behovet var både statens och stadens. Det har visat sig svårt för forskningen att med säkerhet bestämma seglationens och handels omfattning till och från Stockholm, men de försök som gjorts tyder föga överraskande på en kraftig ökning. Exportvolymen i stort sett fyrdubblades från 1600-talets början till omkring 1650, och värdet av importen femfaldigades. Även den handel som direkt försåg Stockholms invånare med varor ökade markant under den här tiden. Mellan 1623 och 1642 ökade den i Lilla tullen registrerade införseln av konsumtionsvaror till Stockholm från ungefär 350 tusen till drygt 1 miljon daler silvermynt.²⁰

Vilken roll spelade skärgården i det stora varuflödet? Det är ingen överdrift att säga att den var en resurs för staden och dess invånare. Men i det stora varuflödet som gick in till och ut från staden hade skärgårdsseglationen en särskild karaktär. Den drevs på mindre båtar och skutor än den långväga seglationen. Den hade en helt egen varusammansättning, och den var inte sällan befriad från de tullar och avgifter som drabbade andra fartyg och skutor i fraktfart på huvudstaden. Det gör att den också är svår fångad för forskningen. Men glimtar kan vi få, och det är glimtar som ger en tydlig bild av en övärld med många och intensiva kontakter med staden.

Stockholm hade redan under senmedeltiden och på 1500-talet ett enormt stort influensfält och handelsomland. Det omfattade inte bara de närmaste landskapen, utan sträckte sig längst upp i Bottniska viken, längst in i Finska viken och längst ned i det som då var södra och västra Sverige, Småland och Västergötland. Naturligt nog gällde de intensivaste kontakterna stadens grannskap, men även det var ett stort område. Det omfattade Uppland, Västmanland, Södermanland, Åland och Sydvästra Finland.²¹

Skärgården var en del av detta stora omland. Det framgår redan i räkenskaper från 1500-talets mitt. Slottstullens journal för det enda året 1556 är ofullständig och registrerar bara 93 befraktare på 62 båtar, men längden ger en viss uppfattning om skärgårdssocknarnas tillförsel till huvudstaden. Den klart dominerande produkten var strömming. Av de tre viktigaste varugrupperna boskaps-, fiske- och jaktprodukter stod strömmingen för 89 % av det totala värdet, och 54 % av varuvärdet kom

20. Sandström 1990, s. 293, 295, 302, 311 ff., 320 f. Sandström mäter exportvolymen i varuekvivalenter (ve). Ökningen gick från knappt 0,5 milj ve till drygt 2 milj ve. Såväl konsumtionsvarorna som importen är uppmätta i daler silvermynt.

21. Friberg 1983, s. 44 f. (fig. 1 och 2), 110 ff. (fig. 5). Jfr Sandström 1990 som delat in Stockholms omland i ett antal storregioner.

TABELL 2. *Varor i skärgårdens produktion och handel.*

boskapsskötsel	fiske	jakt	jordbruk	byggande	skogsbruk
nötboskap	strömming	säl	råg	kalk	ved
får	gädda abborre	sjöfågel	korn	tegel	mjölonris
getter	braxen		havre		timmer
svin	mört		bröd		bräder
hästar	lake		hö		kol
oxar	sik				aska
mjölk	lax				bark
smör					
ägg					

från Värmdö.²² Boskapsskötselns produkter uppgick bara till en knapp tiondel av det totala varuvärdet, men här låg den geografiska tyngdpunkten längre norrut, med Häverö, Börstil, Roslagsbro och Frötuna som de viktigaste socknarna. Redan i denna ofullständiga längd från 1556 ser vi alltså tecken på en viss regionalisering av skärgårdens införsel till Stockholm.

Bilden blir klart tydligare i den första bevarade längden från Lilla tullen. Längden gäller året 1624, och är uppmärksamman av forskningen för dess fyllighet och detaljrikedom. Av de dominerande varugrupperna detta år var boskapsprodukterna viktigast med 30–40 % av värdet. Även fisk spelade en stor ekonomisk roll med 20–25 % av värdet, medan spannmål var värdemässigt mindre betydelsefull med 10–15 %. Ved var med ca 10 % av varuvärdet på sitt sätt en noterbar del av skärgårdsbornas leveranser till Stockholm.

Den regionala fördelningen av varugrupperna har likheter med 1556, men bilden 1624 är mer detaljerad och mer komplex. Fortfarande är det de nordligare belägna socknarna och städerna, Öregrund, Vaddö, Frötuna, Estuna, som svarar för införseln av jordbrukets och boskapsskötselns produkter, medan de sydligare socknarna, främst Värmdö men också Österhaninge, dominerar bland fiskets och skogsbrukets produkter.²³

22. Andra viktiga fiskleverantörer var Österhaninge och Frötuna socknar med vardera 15 respektive 12 %. Resterande 23 % fördelades på 12 socknar och 2 städer. Friberg 1983, s. 273 ff. Längden börjar först med augusti månad. Friberg använder benämningen Norrlandstullen även på Slottstullen.

23. Friberg 1983, s. 278–288; Sandström 1990, s. 75.

TABELL 3. *Regional fördelning av skärgårdshandeln.*

Norra skärgården	Södra skärgården
boskapsprodukter	skogsprodukter (ved)
skogsprodukter (ved)	fisk
spannmål	

Vad som framträder i de båda längderna från 1556 och 1624 är en ganska tydlig arbetsdelning mellan de norra och södra delarna av Stockholms skärgård. Det är en arbetsdelning som motsvarar de ekonomiska realiteterna och produktionsstrukturerna i de olika delarna av skärgården. Stockholms näromland, kustlanden norr och söder om staden, hade olika roller att spela i stadens försörjningssystem.

Den relativt begränsade spannmålshandeln med skärgården förklaras av att staden fick sin försörjning av spannmål från de centralt belägna jordbruksbygderna i Uppland och Västmanland, medan den magrare jordmånen ut mot kusten och på öarna passade bättre för husdjurshållning. Här ute spelade naturligtvis också fisket en helt annan roll.

En talande sammanställning av sambandet mellan jordbruk och boskapsskötsel understryker skärgårdslandskapets varierande ekonomiska förutsättningar. Det visar sig att utsädet per beskattad person år 1627 låg i storleksordningen 4–8 tunnor i fastlandets dalgångar, fastlandets skogsbygder hade en utsädesnivå i storleksordningen 2,5–3 tunnor, medan utsädet oftast låg under 2 tunnor ute på öarna. Husdjursinnehavet per beskattad person var jämnare fördelat, men något högre ute på öarna än inne på fastlandet.²⁴

Det som framträder i denna bild av skärgården som försörjningsbas är gamla strukturer som vuxit fram under en flerhundraårig utveckling från järnåldern och framåt. Det är jordbrukssamhällets landskap vi iakttar. Stockholms skärgård har inte bara sakta vuxit upp ur havet, den har också koloniserats gradvis med utgångspunkt i de bördiga slättområdena och sprickdalarna inåt landet. Kustlandet och öarna har exploaterats i senare skeden, ofta så sent som på medeltiden, och här ute etablerade sig en annan typ av ekonomiskt system. Denna historiska långtidsprocess avspeglar sig i stormaktstidens agrara landskap i central-östra Sverige, regionen

24. Kristiansson 1947, s. 99 ff., 121 (tab. 18). Kristiansson använder det etablerade uttrycket *nominati* för beskattad person. Det syftar på den i källorna namngivne hushållsföreståndaren, som de facto var ansvarig för skatten. Hushålls- eller gårdsföreståndaren var oftast den enda person som nämndes i produktionsskattelängder, och den enda person i hushållet som namngavs i hushållsskattelängder (hjonelagslängder).

runt Stockholm. Stora delar av Västmanlands och Upplands jordbruksbygder har karakteriserats som "mogna" agrarlandskap, där spannmålsproduktionen dominerat, bystrukturer och ägandeförhållanden stabiliserats, bosättningen varit tätare och byarna större. Ut mot kusten och på öarna dominerade i stället ensamgårdar, boskapsskötsel, och större beroende av andra näringskällor, främst fiske, dvs. ett "omogget" agrart landskap.²⁵

Man kan tala om en kontrast mellan ett "enkelförsörjt" och ett "dubbelförsörjt" samhälle. Det enkelförsörjda samhället motsvaras då av den centrala jordbruksbygden, med spannmålsproduktionen som ekonomins mål och mening. Det dubbelförsörjda skärgårdssamhället blir i stället ett samhälle som står på två ekonomiska ben, agrarekonomins och den marina försörjningens ben. Skärgårdsekonomin har haft klara likheter med den norrländska och finländska näringstyp som kallas ärjeekonomi, och som kompletterar en agrar bas med en omfattande verksamhet inom andra försörjningsområden.²⁶

Storstaden som marknad

Det är en svår fråga om och hur skärgårdens traditionella ekonomi och livsstil påverkades av den växande huvudstaden. På ett sätt är svaret självklart. Mängden av disparata dokument som visar på kontakterna mellan staden och skärgårdsborna talar sitt tydliga språk. När vi i tullängderna ser att just Värmdö socken 1624 framstår som en viktig leverantör av ved, särskilt bryggved, till Stockholm är det inte svårt att förstå bakgrunden. Nils Friberg har formulerat den på ett klart och entydigt sätt:

Det växande Stockholm krävde en betydande tillförsel av energi från kringliggande områden särskilt för uppvärmningsändamål. I först hand utnyttjades härvid skogen, varvid upplandet successivt måste vidgas, allteftersom skogstillgångarna i den närmaste omgivningen sinade. Bekvämast ur transportsynpunkt var det här att utnyttja sjövägen.²⁷

Att vedinförsel satte sina avtryck i stadens skärgårdsomland är en rimlig slutsats. Det märkliga är att vedinförseln till Stockholm inte bara tycks ha tillgodosett stadens behov. Under 1600-talets förra hälft ser vi tecken till en förstärkt kapitalisering och kommersialisering av veden. Från sekelskiftet 1600 till 1650 ökar Stockholms utrikes export av kastved från nära noll till knappt 1250 famnar. Det stora språnget

25. Windelhed 2006, s. 186 ff. och där anförda arbeten. Jfr Awebro 2008; Petersson 2006 och 2008; Norman 2006 och 2008; Rönby 2006; Windelhed 2008.

26. För begreppen "enkel- och dubbelförsörjning" se Lilja 2008a. Om ärje-(eller är-/erä)ekonomi se Åkerman 1990, s. 26 ff. För en diskussion kring företeelsen "utmarksdynamik" under denna tid se Blomqvist 1986; Myrdal & Söderberg 1991, s. 221, 514–521.

27. Friberg 1983, s. 286.

tas under 1640-talet, med en ökning från 250 till 1 000 famnar. De styrande i Stockholms stad blir bekymrade. Den växande vedexporten driver upp priset på ved för Stockholmsborna själva. I en besvärsskrivelse till förmyndarregeringen 1642 klagar magistraten på detta och föreslår ett utförselförbud. Svaret blir inte ett förbud, men en drastisk tullhöjning på vedutförseln. Före höjningen 1642 betalade man 1 daler i tolag, efter höjningen var avgiften 9 daler och 12 öre, en summa som inte låg väsentligt under inköpspriset för ved.

Exporten som gick till utlandet var trots allt blygsam, men destinationsorten för veden är värd att notera. Det var i stort sett bara holländare som köpte ved i Stockholm. I Nederländerna hade industrialisering och urbanisering gjort ved till en bristvara.²⁸ Så blir till slut Stockholms vedexport ett utslag av marknadsekonomiska mekanismer; kanske bara ett mer avancerat steg på vägen mot den urbanisering som redan tidigare gjort Stockholm till en mottagare av skärkarlarnas ved.

Det är naturligtvis svårt att exakt avgöra vad veden betydde som inkomstkälla för skärgårdsborna, men det står klart att den kunde vara viktig i enskilda fall. I norra skärgården dominerade skogsprodukterna bland införseln till Stockholm via Lilla tullén 1624, och viktigast var veden. Detta år registrerades 2 068 famnar kastved och 136 famnar bryggved.²⁹ En av de flitigaste besökarna i huvudstaden var Mats i Skarpnäs på Ormingelandet. Han besökte tullkontrollen vid Blockhusudden inte färre än 23 gånger under år 1624. Bland hans främsta konkurrenter fanns Henrik i Neglinge by, som låg nära Baggensfjärden i dåtidens Brännkyrka socken. Henrik gjorde 17 resor det året. Båda var atypiska som skärgårdsseglare. Normalt hann skärgårdsborna med endast en resa till staden. Bara 5–6 % av besökarna hann med fyra årliga resor. Mats och Henriks 23 respektive 17 resor var ovanligt många. Dessutom reste de över hela seglationssäsongen, medan det normala mönstret var toppar på våren och hösten, och en viss svacka under jordbrukets brådeste tid på sommaren.

En viktig förklaring till de bådas många resor var naturligtvis att de bodde ganska nära staden. I socknarna närmast Stockholm var det vanligare att man hann med fyra och fler resor. Skärgårdsborna i norra Roslagen fick nöja sig med färre besök. Ett annat atypiskt drag i de bådas färder till Stockholm var att de inte forslade den överlägset vanligaste varan strömming. I stället hade de specialiserat sig på just vedinförsel. De förde in både brygg- och kastved till den konstant behövande staden. En mer udda vara som de försåg stadens marknad med var mjölonris, som användes när man skulle färga finare tyger och skinn svart.³⁰

28. Sandström 1990, s. 367 ff.

29. Kristiansson 1947, s. 107, 109, 112.

30. Friberg 1983, s. 287; Sandström 1990, s. 135 f., 139 ff. Både Sandström och Kristiansson (1947, s. 107 f.) påpekar svårigheten att skilja mellan skeppare och befraktare i materialet. För säsongvariationerna se även Kristiansson 1947, s. 113.

Stadens bebyggelsestillväxt skapade naturligtvis också en efterfrågan på byggnadsmaterial. Åland var exempelvis en viktig leverantör av kalk till Stockholm. Men även skärgården närmare staden levererade råvaror till byggnadsproduktionen. Hur mycket och vilka produkter det handlade om är svårare att få grepp om, men glimtar ges i de historiska källorna. En summarisk tänkeboksanteckning från 1627 visar oss att kalk bröts i Värmdö skeppslag vid den tiden. Det är en anteckning som också kastar ett visst ljus över tidens disciplineringsystem och synen på äktenskaplig trohet. Tore Bryn Nilsson sattes nämligen att arbeta på kalkberget i Värmdö medan utredningen rörande hans förhållande med den gifta kvinnan Karin Sigfridsdotter slutfördes.³¹ Här ser vi också en bild av centralmaktens relation till skärgården. Värmdö fick ta hand om den möjliga regelbrytaren, och vid den här tiden sågs utomäktenskapliga förbindelser som ett allvarligt brott mot sedligheten.

Det är fullt möjligt att kalkberget som Tore Bryn Nilsson skickades till var det kalkbruk som vid den tiden fanns på Runmarö. Troligt är också att det är detta kalkbruk som avses i en notis från Tänkeboken 1628, där Anders Mattsson i Argboda på Vindö befallt sin styvson Olof att "foga sig i dagsverke till kalkberget".³² Stockholm var en viktig mottagare av kalken härifrån. År 1630 fanns här 12 anställda, och man räknade med att 600 läster kalk skulle kräva 15 bränningar, 4 050 vinterlass sten, och 750 famnar ved. Kalkbruket tycks ha haft sin storhetstid under 1600-talets förra del, men verksamheten var äldre än så. På 1570-talet krävde den 1 000–1 500 dagsverken och 360–460 famnar ved. Verksamheten ebbade av allt att döma ut vid 1600-talets mitt. Efter den tiden hörs bara om sporadiska insatser huvudsakligen för det lokala husbehovet.³³

Tegelbränning var en annan skärgårdsverksamhet med anknytning till byggan- det i Stockholm. I innerskärgårdens dalgångar fanns lämpliga lerjordar för tegelbränning och här fanns tegelbruk under hela den tidigmoderna tiden. På 1700-talet låg 7–8 tegelbruk inom Värmdö skeppslag, bl. a. i Hemmesta och på Djurö, men de allra flesta var små och för husbehovsförsörjning. Även på 1600-talet fanns här s. k. tegeltorp, men deras verksamhet är dåligt dokumenterade och därför svåra att få grepp om. Gårdsräkenskaper från De la Gardies Farsta visar emellertid ett tegeltorp i full gång 1649–72. Där arbetade murmästare, tegelslagare och tegeldrängar, 3 oxar drog lerkvarnarna och produktionen, som varierade kraftigt från år till år, låg i storleksordningen 35 000 tegel per år. En stor del av produktionen gick till säteri- byggnaden, men en del såldes också till Stockholm.³⁴

Stockholm försågs också med trävaror som kan antas ha använts bl. a. vid bygg-

31. STB 1627 13/6, s. 198.

32. STB 1628 26/II, s. 225–226.

33. Hedenstierna 1949, s. 254 f.

34. Hedenstierna 1949, s. 255 f.

nadsverksamheten i staden. Från norra skärgården infördes enligt 1624 års lilla tull mindre mängder av stockar, timmer, bräder, kol, aska och bark. Bland införseln hittar vi också redskap som svarvar och slipstenar.³⁵

Även om vi inte med större noggrannhet kan bestämma de ekonomiska och ekologiska effekterna på skärgården av huvudstadens expansion står det helt klart att sådana effekter måste ha spelat en roll för den vardagliga försörjningen. Staden och skärgården var knutna till varandra i ett ömsesidigt behov av varor och arbete. Handel och varubyte fick ökad betydelse, och i förlängningen måste det ha påverkat produktionsstrukturen i skärgården. Ett udda exempel på detta är den brödinförsel till Stockholm som har noterats från bl. a. Värmdö. Värmdö skeppslag levererade över 105 tunnor bröd 1624. När den förbryllade forskningen spekulerat över varför, har man kommit fram till att det nog handlat om att de spannmålsfattiga områdena i skärgården importerat spannmål från bördigare områden i Uppland, och under jordbrukets lågsäsong på vinterhalvåret bakat bröd för kommersiell försäljning i huvudstaden.³⁶

Utnyttjandet av skogen i skärgården fick sannolikt mer långsiktiga effekter. I 1600-talets karteringar gjordes inga utförligare beskrivningar av skogstillgångarna, eftersom de i huvudsak saknade betydelse som skatteobjekt. Bortsett från den lilla vedexporten till Holland så var det i andra delar av riket som skogsprodukterna hade kommersiell betydelse, huvudsakligen då i form av tjära. Först på 1700- och framför allt på 1800-talet blev skogsråvaran en viktig exportartikel i svensk ekonomi. Men skogen hade likväl betydelse som regional resurs. Den utnyttjades som betesmark och den exploaterades för byggande, gärdesgårdar och kanske framför allt som bränsle. I karteringarna nöjde man sig med att ange skogens kvalitet i grova drag. Den beskrevs oftast i torftiga ordalag som god, tämligen god, eller dålig. I en skattdäggning 1618 använder man uttrycken "god, tämmelig, passelig och ringa", men ibland blomstrar uttrycken något och då får vi veta, som i en kartbeskrivning från 1640, att byarna kan ha god björkskog, skön timmerskog eller "annor tarffweskogh". På en karta över Djurhamn från 1640-talet står att ön har "skön skogh, och Gott fiske: Männ Skogen hugges Myckit vth af krigzfolket". I sämre lottade byar kan det i stället heta att skogen räcker bara till nödtorft, eller "näppeligen till Wedebrandh".³⁷

Oftast betecknas skogstillgångarna som goda och rikliga, men variationerna var

35. Kristiansson 1947, s. 122.

36. Hedenstierna 1949, s. 258, 262, som sätter spannmålsinförseln till Värmdö i samband med de förvånansvärt många kvarnarna i denna spannmålsfattiga bygd. Jfr även Sandström 1990, s. 135. Från norra skärgården har man konstaterat en spannmålsutförsel från områden med ett kraftigt spannmålsunderskott i produktionen. Kristiansson, 1947, s. 110.

37. Hedenstierna 1949, s. 251 (cit.); Kristiansson, 1947, s. 250.

stora i det växlande skärgårdslandskapet, och alla bestånd var inte lika bärkraftiga. I yttre skärgården var skogstillgångarna sämre och ömtåligare. Boskapsskötseln kunde åstadkomma stor skada på skogsåterväxten, och kvarn- och bruksanläggningar förbrukade stora mängder ved som bränsle. Man har iakttagit en nedgång i redovisningarna av skogstillgångarna från 1600- till 1700-talen och spekulerat i om den kan bero på ”att man tog ut mera än återväxten” i Värmdö skeppslag. Ett annat tecken på överexploatering kan vara den minskande leveransen av ved till Stockholm under samma tid, och det faktum att veden upphörde som skattepersedel. Likväl hade av allt att döma de allra flesta hemmanen tillgång till stora skogsarealer, av oftast god skog för husbehovsbruk. Man behövde inte lida brist på bränsle och i vissa fall fanns också tillgång till gott byggnadsmaterial. Särskilt ek betraktades som värdefull timmerskog och en tillgång man skulle ta tillvara. Det fick en bonde i Backebol erfara när han stämdes inför tingen 1648 för att med sitt svedjande ha skadat Olof Bures i Boo ekträd.³⁸

Relationerna till staden

Skärgården i stadens rättsprotokoll

Rättsprotokoll är ofta en värdefull källa när man vill komma åt människornas livsvärld, deras vardagsliv, relationer, och känslor. De ovannämnda illegala älskande Tore Brynillsson och Karin Sigfridsdotter levde i en tid då deras vardagsliv blev föremål för en strängare uppmärksamhet från centralmaktens sida. Vid 1600-talets början hade rättstillämpningen stramats upp i Sverige och vi var 1627 på god väg in i den lutherska ortodoxins syn på människor och synd. För de människor som bodde i Stockholms skärgård var makten nära och det avspeglade sig i den tidens institutioner för social disciplinering. Stockholms magistrat, borgmästarna och stadens råd, hade inte bara till uppgift att ansvara för stadens skötsel och gemensamma behov, de var också en dömande instans. Som sådan tvingades den ta ställning till allehanda företeelser i invånarnas och besökarnas liv, ibland med en rent påträngande inkvisitorisk noggrannhet. En närvarande och levande stad, med tänkande och kännande, rädda och kaxiga, manipulerande och undvikande människor, rullas upp som på en väldig fresk i en av Stockholms främsta historiska källor från den här tiden, stadens tänkeböcker.³⁹

Det förekom ganska ofta att män och kvinnor från olika platser i skärgården figurerade i Stockholms rättsprotokoll. De flesta år dyker det upp ärenden som på det

38. Kristiansson 1947, s. 80; Hedenstierna 1949, s. 253 (cit.), som även påpekar ”rysshärjningarnas” roll för skogsminskningen under början av 1700-talet.

39. Tänkeboksserien är publicerad av Stockholms stadsarkiv från de äldsta volymerna på 1400-talet fram till 1632. Jfr Schoerner 2007, s. 30.

ena eller andra sättet reglerar stadens förhållande till skärgårdsborna eller skärgårdsbornas relationer till staden. Det handlar då alltid om individer och deras ekonomiska förhållanden eller deras vardagsnära problem och tvister. Ett exempel är borgaränkan som säger upp sitt borgerskap i staden för att flytta till Öregrund.⁴⁰ Den växande staden drog inte bara till sig folk, en och annan flyttade även därifrån.

Skärgården och dess människor framskymtar ibland som en del av maktapparaten, den apparat som hade att kontrollera och disciplinera de alltför fritänkande eller frihandlande individerna. Ett exempel på detta är borgmästaren doktor Olof till Boo som satt i rätten tillsammans med rådet den 15 februari 1626. Doktor Olof var här satt att döma, men skärgårdsborna kunde även spela andra roller på rätten utan att för den skull vara direkt offer för dess maktutövning. Det gällde exempelvis en målare från Norrtälje som 1627 kallats att vittna inför stadens rådhusrätt.⁴¹

Det var inte ovanligt att skärgårdsbor ägde fastigheter i staden. Det ser vi av de återkommande överlåtelseerna av egendom. Jöns i Trosa lät således 1626 inför Stockholms rådhusrätt, genom en representant och fullmäktig person, göra handsträckning och upplåtelse på ett korsvirkeshus med bod vid skeppar Karls gränd, och murmästaren Daniel Larsson på "Törissö" (Tyresö) framlade och upplät, även han via fullmäktig ersättare, ett stenhus med liggande grund till en borgare i staden.⁴² Året därpå uppvisade borgaren och invånaren i Stockholm Hans Mikilsson ett köpebrev på ett stycke hävdetomt i östra kvarteret. Tomten hade sålts av hustrun Karin Hansdotter, änka efter Rasmus Staffansson, och av Ivar Larsson, bofast bonde i Värmdö socken. Några månader tidigare hade kyrkoherden i Värmdö, tillsammans med fyra andra kyrkoherdar i Stockholms grannskap, upplåtit ett stenhus med tomt, bod och källare invid stadskyrkan till m. (mäster) Markus Sigfridsson, bokbindare och välsaktad borgare i staden.⁴³ Ägandeintressena kunde även gå i motsatt riktning, vilket visas av en tvist om ett arrendekontrakt på Häringe gård i Västerhaninge socken, Sotholms härad. Tvisten fördes över till häradstinget, men återkom i Stockholms rådhusrätt några månader senare.⁴⁴ Det var uppenbarligen inte bara fasta egendomar som överläts mellan skärgårdsbor och stockholmare. Krediter gavs och togs, exempelvis i det fall där två personer från Öregrund och Östhammar i februari 1626 visar upp skuldebrev inför sittande rätt, eller då Peder Boij framträder med fordring på löftesmannen Johan Olofsson från Norrtälje. Det senare fallet remitterades till Norrtälje för avgörande.⁴⁵

40. STB 1626 26/4, s. 191 f.

41. STB 1626 15/2, s. 283; STB 1627 26/6, s. 202.

42. STB 1626 15/2, s. 283; STB 1626 19/4, s. 51 f.

43. STB 1627 8/5, s. 189; STB 1627 17/2, s. 246.

44. STB 1626 18/11, s. 109; STB 1627 12/3, s. 29.

45. STB 1627 20/2, s. 172; 1627 12/3, s. 31.

Det är svårt att uttala sig om representativiteten i en undersökning av tänkeböckernas information, men det var uppenbarligen inte helt riskfritt att bo och leva i stadens närhet. Allsköns individer kunde stryka runt i trakterna och man visste aldrig riktigt säkert vad främlingen var ute efter. Ett bittert besked på den punkten fick man på Värmdö 1626. Där anklagades vid rådhusrätten den 27 mars stallbrodern Nils Månsson för stöld i Värmdö kyrka och hos en torpare. Denne Nils bodde i Vadstena och var tidigare straffad för misshandel. Samma dag anklagades "gårtjfwar" (gårdtjuvar) för att ha stulit och slaktat 2 kor, 2 får och 1 get på Värmdön. Männe var det samme Nils, kanske med kumpan, som ställdes till svars för båda gärningarna. De s. k. gårdtjuvarna dömdes att föras till ringet på Värmdö, där de skulle rannsakas för sina brott. Man kan svårligen tänka sig att detta var ett beslut till de anklagades fördel.⁴⁶

Det omvända förhållandet kunde också gälla. Det var inte alltid skärgårdsborna som var de förfördelade i rätten. Så var fallet när två bönder från Oxhalsen gård, i Länna socken, Frötuna och Länna Skeppslag, fälldes för att ha ägnat sig åt falsk mätning. De dömdes till förbrutet gods, och förlorade på så sätt några tunnor strömming.⁴⁷

Tänkeböckerna som källor lyfter fram det aparta, det exceptionella, det avvikande; det är en del av deras natur som historiska källor. Det är det ovanliga, ofta tragiska som speglas i den här typen av källmaterial. Det är en aspekt hos källan som gör att vi ibland kan få levande, inte sällan drastiska inblickar i de starka känslor som kunde bemäktiga sig människorna i 1600-talets Sverige. Den disciplinerande staten och dess lokala representanter höll sitt vakande öga över de kärlekskranka undersåtarnas sexualliv. Sedlighetsbrotten hör till de vanliga och färgstarkaste brottstyperna i tänkeböckerna. Där framträder vrede, manipulation, bedräglighet och genussystem i full styrka. Den redan nämnde Tore Brynillsson levde farligt som föremål för sedlighetsutredning. Resultatet kunde leda till döden. Fiskaren Grells Mickelsson anklagades av hustrun för att ha rymt från henne och "belägrat" två andra kvinnor i Västerhaninge. Han dömdes till döden. Ärendet återkom två dagar senare. Den här gången berättade Beata, en av de "belägrade" kvinnorna, att hon blivit lurad. Hon visste inte att Grells var gift. Beata friades, men Grells fick sin dödsdom fastställd.⁴⁸

Känslorna svallade höga i den egendomstvist mellan makarna på Häringe gård i Västerhaninge socken, Sotholms härad som utspelades inför sittande rätt i november 1627. Striden stod mellan Aegidius von Hecken och hustrun. Det är en drama-

46. STB 1626 27/3, s. 170, 238. Liknande hos Schoerner 2007, s. 30.

47. STB 1627 16/6, s. 82.

48. STB 1626 1/7, s. 79 f.; STB 1626 3/7, s. 223 f.

tisk uppgörelse som tonar fram ur historiens dunkel. Maken anklagar hustrun för att ha övergivit honom, och för att ha varit otrogen tillsammans med en kapten. Hustrun å sin sida ger igen med anklagelser om fysiskt hot och bedrägeri. Han ska ha ägnat sig åt dryckenskap och lättja och ha dragit kniv mot henne. Maken hade stormat in på hustruns fädernesgård tillsammans med ett antal soldater, slagit in porten, hotat med att skära upp kindbenet på henne och kallat henne hora. Hon bekände vidare att alla makens egendomar blivit förbrända på Häringe, och att han inte haft en fyrk när han kommit till henne, men i stället ljugit om tusentals riksdaler i Holland. Hustrun förmanades av rätten att stanna hos sin make, men hennes svar var rättframt och direkt:

Nej, jagh will för låta hugga hufwudet af migh än lefua ihop med hono(m); eller och draga så långt ifrå honom wore 1 000 mijl han schall aldrig se mig.

Engen dom kunde fällas om godset innan makarna var lagligen skilda och separerade. Ärendet remitterades därför vidare till "consistorio" (konsistoriet), den kyrkliga rätten, som hade att döma i sådana ärenden.⁴⁹

Det var inte bara äktenskapliga strider och kamp om egendom som kunde riva upp känslorna i rätten och förleda de inblandade till drastiska uttryckssätt. Det överraskar knappast att några av de många skeppare och befraktare som fraktade varor till och från Stockholm gjorde försök att kringgå de många tullkontrollerna. Problemet var att om man blev haffad var det inte alltid bara smugglaren som drabbades. I oktober 1626 utbröt en tvist inför rätten om beslagttaget gods vid tullkontrollen i Vaxholm. Det var 6 skeppund och 24 lispund järn som tagits omhand av tullmyndigheterna. Den anklagade Henrik Karckman riktade en salvelsefull motanklagelse mot den kärende, Daniel Slemann.

Weet sigh icke heller hafua här utinnan hafua gjortt Slemann fornär på een penning, där på hann och för rätten önskade sigh helluets eldh wärd wara, om Daniell medh någon schääl honom det bevijsa kunde. Sade sig stoorligen förundra på Daniell Slemann, att hann såsom een utläwfat mann som medh foot hänger i grafwenn, wille nu på sinn äldre dagar medh sådan osanningh framkomma och onödigh rättgång begynna ...

Rätten lät sig tydligen inte imponera av Slemans anklagelse och Karckmans svada, utan dömde de båda till förlikning.⁵⁰

49. STB 1627 10/II, s. 139 f.

50. STB 1626 7/10, s. 251 f.

Staden, adeln och skärgården

1600-talets förra del var en tid då inte bara Stockholms stad och den kungliga makten växte, det var också en tid av adelsexpansion. I staden syntes det på de stora adelspalats som nu växte som svampar ur jorden. De nya palatsen var inte bara ett tecken på Stockholms nya roll som rikets ekonomiska, politiska och kulturella huvudstad. De var också ett tidens tecken i förmögenhetsöverföringens namn. De redan rika blev våldsamt rika, och många var de entreprenörer som köptes in från utlandet för att utveckla näringar, industri, kreditväsende och handel. 1600-talets Sverige blev något av ett schlaraffenland för såväl seriösa och kompetenta näringsidkare som lycköskare och äventyrare.

Stora egendomsvärden fördes över från staten till adeln under denna tid. Det innebar att betydande delar av skärgården hamnade under frälse och att det statliga skatteuttaget i stället gick till ur statens synpunkt väl förtjänta tjänare. Jorddonationer blev en del av kronans belöningssystem för att knyta värdefulla och mäktiga aktörer till sig. Så småningom skulle denna politik köra huvudet i väggen. När kronans tillgångar upplevdes som allt för knappa för att dess beroende tjänare skulle känna sig trygga, då slog man till bromsarna och genomförde den stora godsreduktionen på 1680-talet. Men innan dess var det donationsfest för rikets frälse. Och den festen pågick även i Stockholmsregionen och skärgården.

I Stockholms och Uppsala län fördes en mycket stor del av skattehemmanen över till s. k. skattefrälse. Det innebar att mottagarna av donationerna kunde tillgodogöra sig de ordinarie skatteintäkterna från hemmanen. Det innebar i stort sett också att kronan gick miste om motsvarande intäkter. I slutet av drottning Kristinas regering fördelade sig hemmantalet i länen på 29 % gammalt frälse, 1,5 % ödehemman samt inte mindre än 59 % förlänt, bortbytt eller sålt. Vid den tiden hade kronan bara kvar 10 % av länens hemmantal (se tabell 4). I statsfinansiella termer var bilden inte lika dystert eftersom kronan fick andra bytesobjekt på andra ställen i samband med bytestransaktioner, och den fick givetvis köpesumman vid försäljningar. Inte heller de rena avsöndringarna var utpräglade gåvor. De kopplades till någon form av tänkt belöning för gjorda eller förväntade tjänster. Därtill kom att kronan behöll de ganska omfattande extra ordinarie skatter och avgifter som också belastade hemmanen. Slutresultatet av överföringarna har uppskattats till knappt 5 100 hemman. Av dessa var det något under hälften (ca 46 %) som var rena avsöndringar. I monetära termer innebar detta att av den totala ränteuppbörden 1654 från hemmanen i Stockholms och Uppsala län på 370 000 daler 210 000 daler hade avkortats och 160 000 daler behållits av kronan. Kronan avsöndrade alltså 57 % och behöll 43 % av den totala ränteuppbörden. Likväl innebar det en omfattande ekonomisk överföring till adeln, och den gjorde i skärgården som den gjort i Stockholms stad, den byggde. Säterier-

TABELL 4. *Hemmansfördelning i Stockholms omland 1654.**Södertörns fögderi, Värmdö skeppslag, samt Uppsala och Stockholms län.*

	ga.frälse	förlänt	öde	behållet	Summa
Södertörns fögderi (hemman)	312	701	10	34	1 057
Värmdö skeppslag (hemman)	17	217	0,5	0,5	235
Södertörns fögderi %	30	66	1,0	3,2	100
Värmdö skeppslag %	7	92	0,2	0,2	100
Stockholms och Uppsala län %	29	59	2	10	100

nas antal ökade storskaligt. Vid 1670-talets slut var de över 800 till antalet i Stockholms och Uppsala län.⁵¹

Denna smärre stormvind av ränteöverföringar drog över skärgården i minst lika hög grad som i den större stockholmsregionen. I Södertörns fögderi hade år 1654 kronan behållit knappt 34 av totalt 1 057 mantal, dvs. drygt 3 % (tabell 4). I Värmdö skeppslag, som var en del av fögderiet, var överföringen än mer drastisk. Här behöll kronan ett halvt mantal av knappt 235 mantal (0,2 %). Kronans avsöndring mätt i daler blev inte lika markant som i antalet hemman. Av totalräntan i fögderiet på drygt 27 500 daler avsöndrades knappt 22 000 daler, eller ca 84 %. Om vi vänder på ekvationen och i stället ser den ur frälsets perspektiv blir bilden inte oväntat helt annorlunda. I Södertörns fögderi fanns 1654 drygt 312 hemman gammalt frälse, dvs. frälse som funnits där före de stora avsöndringarna. De 312 hemmanen räntade ca 1 543 daler. Mätt i hemman hade alltså frälsets tillgångar ökat med ca 125 % och mätt i ränteintäkter med knappt 1 200 %.⁵² Ganska fantastiska siffror! Går det att föreställa sig att staten i dag skulle skänka bort regionala skatteintäkter i den omfattningen?

Säteribildningen var omfattande även i de här delarna av Stockholms skärgård. År 1562 fanns i Värmdö skeppslag bara en känd frälsegård, Norrnäs säteri, och en kunglig avelsgård på Tynningsö som 1559 förlänades till Jakob Bagge. Även Fågelbro gård hade frälsefrihet under 1500-talets slut. Under Karl IX och Gustav II Adolf började donationerna skjuta fart, för att under drottning Kristina fullbordas med förlänningar av alla resterande hemman utom ett halvt mantal. Före 1680 hade inte färre än fyrtio sätesgårdar bildats i Värmdö skeppslag. Flera av dem är hus och platser jag ofta passerar förbi på mina promenader i grannskapet där jag bor på Ingarö, eller vid resor till och från arbete och köpcentra; exempelvis Farsta i Gustavsberg, Läms-

51. Almquist 1931, s. 85 ff., 88.

52. Almquist 1931, s. 428.

TABELL 5. *Säterier i Värmdö skeppslag ca 1560 och 1680.*

ca 1560	1680			
	Farsta fjärding	Inga fjärding	Siggesta fjärding	Vindö fjärding
Tynningsö	Farsta	Brunn	Eke	Kalvandö
Nornäs	Gottholma	Svensvik	Kråklund	Nornäs
	Stora Korsnäs	Säby	Siggesta	Överby
	Beatelund	Bergvik	Sund	Orminge fjärding
	Lämshaga	Svartsö fjärding	Söderhåva	Björknäs
	Hemmesta fjärding	Träsket	Skägga fjärding	Boo
	Brevik	Väsby fjärding	Nor	Böletorp
	Fågelbro	Södernäs	Ramsö	Kummelnäs
	Norrvik	Väsby	Rindö	Lännersta
		Ävlinge	Tynningsö	Mörby
			Vårholma	Velamsund

haga, numera en akademi, fram till helt nyligen en barnakademi, Brunn, Ingarös enda tätort och Säby, konferensplats, restaurang och ridstall för entusiastiska ryttare i skog och mark.

Bland den illustra skaran av förläningsmottagare på 1500- och 1600-talen fanns inte bara medlemmar av ätten Bagge utan även sådana uppburna personer som Erik Jöransson Tegel, Lennart Torstensson, Oxenstiernorna Axel och Gustaf, Gustaf Bonde och Anders Gyldenclou. Torstensson var den som belönades med de största förläningarna. Han fick 48½ mantal som räntade 1 200 daler.⁵³

En förhållandevis ung adelsätt med tidig anknytning till skärgården öster om Stockholm var ätten Bagge. Den hade sitt ursprung i Norge men flyttade till Halland under senmedeltiden. Den äldsta kända stamfadern är Thord Bagge som levde ännu 1535 och hade varit hövitsman vid Stockholms belägring under Kristian I. Men han gick över till svenskarna redan 1522 och slutade som slottsloven på Viborg i dåtidens svenska rike.⁵⁴ Sonen, amiralen Jakob Bagge, skulle gynnas av kungen vid flera tillfällen. Han adlades 1556 och fick ta över gården Tynningsö 1559 som säterigård, förmodligen som en erkänsla för sina insatser under Ryska kriget 1555–57. Han belönades sedan med vapenförbättringar 1563 efter en storslagen sjöseger i nordiska

53. Almquist 1931, s. 75 f.

54. Vyborg i dagens Ryssland. Tidigare Viipoori i Finland.

sjuårskriget, och ytterligare en gång 1573. Vid det laget hade han upplevt kunglig ynnest från tre av vasaättens första kungar. Jakob Bagge fick ta emot flera donationer på Värmdö, bland annat förläningen på Djurö kronohemman, men också Boo gård som han använde som säteri, och till vilken han skrev sig. Jakob Bagge fick två söner, Jakob d. y. och Johan. Den senare, som dog 1636, följde fadern i fotspåren och blev amiral. Ätten Bagge introducerades på riddarhuset 1627 och fick då namnet Bagge av Boo.⁵⁵ Familjen har sitt gravkor i Värmdö kyrka.

En magnet för människor

Var det växande Stockholm en parasit eller en motor för ekonomisk tillväxt och ökat välbefinnande i sitt näromland? I dag kan väl ingen ge ett entydigt svar på den frågan. På ett rent abstrakt plan var Stockholms relation till skärgården en tvåvägs-kommunikation. Staden behövde varor och människor utifrån och den skapade ett förändringstryck i skärgården, som var ett av de områden som fick tillgodose stadens behov. Den kanske mest grundläggande relationen var utbytet av människor. Om vi utgår från 1600-talet från ca 1620 till ca 1700 ökade Stockholms folkmängd med knappt 46 000 invånare. Omkring 1620 kan folkmängden uppskattas till ca 11 000; strax före 1700 nådde den ca 57 000.⁵⁶ Det innebär en årlig genomsnittlig tillväxt på något över 2,0 %. I det flesta demografiska sammanhang är det en mycket hög siffra. I Stockholms län låg den samtidigt på bara drygt 0,6 % och i 42 skärgårdssocknar något högre på drygt 0,7 %⁵⁷ (se tabell 5).

Den mängd människor som behövde flytta in till Stockholm för att fylla behovet var större än 46 000. Stockholm, som så många andra stora förindustriella städer, led av ett nära nog konstant födelseunderskott. Det går inte att belägga detta med noggrannhet men det har gjorts uppskattningar av födelse- och dödstal med hjälp av bevarade källor och rimliga interpolationer.⁵⁸ Resultatet är approximativt men säger ändå en del om den storleksordning det handlar om. Mellan åren 1620 och 1700 kan Stockholms födelseunderskott uppskattas till ca 22 000 personer. Slutsatsen blir alltså att Stockholm för att kunna växa som staden gjorde på 1600-talet

55. Sveriges ridderskap ... 2007; Almquist 1931, s. 75. Se även Schoerner 2007, s. 28 f.

56. För Stockholms folkmängd se tabell 1 ovan s. 44.

57. Siffrorna från länet och skärgårdssocknarna kommer från Palm 2000, s. 199, 212–217, 312–315. Skärgårdssocknarna består här av kustnära socknar eller öar inom Stockholms län öster om Stockholm. Jfr Hedenstierna 1949, s. 132–146, som uppskattar folkmängden i Värmdö gamla skeppslag till minst 1 500 invånare år 1613, en folkmängd som vuxit till ca 2 400 på 1630-talet och till ca 3 000 runt 1730. För siffror över Stockholms folkmängd se också Lilja 1995 och 1996, samt Palm 2001, s. 145–150, 158–160.

58. Palm 2001, s. 145–160, särsk. 158 ff.

TABELL 6. *Folkökning, tillväxt % och inflyttning, Stockholmsregionen och riket 1620–1700.*

	folkökning	tillväxt (% p. år)	uppskattat föd-netto	teoretisk inflyttning
Stockholm	45 700	2,04	-22 422	68 122
Stockholms län (exkl. Stockholm)	23 635	0,63	19 777	3 858
Skärgården	12 225	0,74	3 076	9 149
Södermanlands län	32 619	0,80	29 114	3 505
Uppsala län	26 728	0,65	31 526	-4 798
Västmanlands län	21 482	0,61	27 705	-6 223
Riket	513 000	0,47	680 000	-167 000

behövde ett tillskott på grovt räknat 68 000 invånare. Alla dessa människor måste komma utifrån, och en stor del av dem bör ha kommit från näromlandet; några från skärgården.

För att sätta lite perspektiv på dessa 68 000 inflyttare kan konstateras att deras antal med goda marginaler överträffade hela folkökningen i de 42 skärgårdssocknarna. Folkökningen där kan uppskattas till drygt 12 000 mellan åren 1620 och 1700. I hela Stockholms län utom staden handlar det om en ökning på ca 24 000 under samma period, dvs. knappt hälften av stadens ökning. Vidgar vi underökningsområdet till hela central-östra Sverige, med Västmanlands, Uppsala, Södermanlands och Stockholms län utom Stockholms stad får vi en befolkningsökning på ungefär 105 000 människor. Det står klart att huvudstadens folkökning utgjorde en betydande del, en tredjedel eller mer, av regionens totala folkökning.⁵⁹ Skärgårdssocknarna kunde bara bidra med en liten del till huvudstadens tillväxt.

Det finns likväl inte mycket som tyder på att skärgården skulle ha gjort några stora befolkningsförluster till Stockholm på 1600-talet. Visserligen ligger skärgårdssocknarnas tillväxt lägre än Stockholms, men en genomsnittlig folkökning på nästan 0,74 % är relativt hög. Regionen i stort hade något lägre tillväxttal. Tillväxten i de fyra länen runt Stockholm låg på ca 0,6 till 0,8 % årlig tillväxt. Bara Södermanlands län överträffade skärgårdssocknarnas tillväxtnivå med några få hundradels procent. Samtidigt måste vi konstatera att det långt ifrån handlar om en befolkningsstagnation i central-östra Sverige vid den här tiden. Hela Sveriges befolkning växte med

59. Andelen är 30 % eller 45 % beroende på om vi beräknar Stockholms folkmängdsökning utan eller med hänsynstagande till teoretisk inflyttning.

0,47 % per år mellan 1620 och 1700, vilket bör betyda att vissa andra områden i landet måste ha haft en betydligt svagare utveckling än stockholmsregionen.⁶⁰

Det mesta tyder på att regionen var i behov av en viss nettoinflyttning för att dess tillväxt skulle kunna upprätthållas. En reservation för den slutsatsen måste dock göras, eftersom tillgängliga data är osäkra och nödvändiga uppskattningar kan läggas på olika nivåer. Om man trots detta antar att födelsenettet på landsbygden normalt var positivt och låg nära 10 promille, blir inte bara huvudstaden utan även skärgårdssocknarna och de båda kustlänen, Stockholms och Södermanlands län, inflyttningsregioner. I stockholmsregionen i stort var det bara inlands- och jordbrukslänen, Uppsala och Västmanland, som tycks ha haft en nettoutflyttning, som dock låg klart under inflyttningsbehoven i de närliggande inflyttningsområdena.

Slutsatsen måste bli att Stockholms expansion i vart fall inte blev hämmande för tillväxten i regionen. Snarare får man intrycket av en viss dynamik, som även skärgårdssocknarna kunde ta del av. Det teoretiska inflyttningsbehovet kunde av allt att döma inte tillgodoses enbart med inflyttare från näromlandet. En stor del av de nya stockholmarna måste ha kommit från mer avlägsna trakter.

Skärgården och den växande staden

Stockholm och dess befolkning satte, som jag försökt visa med den här artikeln, en mängd avtryck i skärgården. Staden var en fokuseringspunkt för många verksamheter i dess näromland. Den drog till sig varor och människor, den sög ut och lämnade tillbaka, den påverkade och utnyttjade, den var på gott och ont en oundviklig närvaro i skärgårdsbornas liv och näringar. Den bild man i dag kan ge av stadens influenser på skärgården blir med nödvändighet fragmentarisk. Vi ser glimtar och kan spåra nedslag i källorna, men det är svårt att göra en täckande systematisk analys av stadens inverkan. Dels saknas ännu forskning på stora områden som berör staden och dess omland, dels saknas källor till många av de intressanta frågeställningar vi skulle vilja ha besvarade. Var staden en parasit eller en motor för utveckling och välbefinnande i regionen? Kan vi få en fullständig bild av, kanske till och med mäta eller beräkna, stadens ekologiska fotavtryck i det omgivande landskapet? Hur påverkades människorna mentalt och fysiskt av närheten till staden? Är det möjligt för oss att se effekterna av stadens närvaro i skärgårdslandskapet och i det liv som levdes där när staden växte som mest?

Frågorna kan mångfaldigas. I vissa fall blir det förmodligen svårt att nå säker och systematisk kunskap. Andra aspekter kan lika sannolikt belysas med hjälp av mer omfattande och mer inträngande forskning inom historia, arkeologi och geografi. Många av dessa forskningsinsatser kan bara göras som fördjupningsstudier av

60. Beräkningarna för Sverige är baserade på data från Palm 2000.

enskilda lokaler, där det lilla speglas i och växelverkar med de stora perspektiven. Andra forskningsinsatser kan leda långt om de lägger sig på en mer övergripande nivå, både teoretiskt, geografiskt och kronologiskt. Ytterst är det samspelet mellan undersökningsnivåer, mellan fördjupning och översikt som för kunskapen vidare, och det menar jag kan ses som ett syfte med vår verksamhet som forskare, oavsett disciplin eller perspektiv.

LITTERATUR OCH REFERENSER

Otryckta källor

Landskapshandlingarna Uppland 1530-talet, RA.

Tryckta källor

- Almquist, J. A. (1931), *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden. Med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Första delen, Stockholms och Uppsala län. band 1. Inledning och tabeller.* (Skrifter utg. av Svenska Riksarkivet. 1.) Stockholm.
- Blomkvist, Nils (1986), "Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutvecklingen i Medelpad och Ångermanland före 1600" i *Årsbok för Ångermanlands och Medelpads hembygdsförbund 1986*.
- Dahlbäck, Göran (1988), *I medeltidens Stockholm.* (Stockholmsmonografier 81) Borås.
- Ericson, Lars (1988), *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637.* (Stockholmsmonografier 84.) Diss.
- Forsberg, Linnea (2001), *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650.* (Monogr. utg. av Stockholms stad nr 157.) Diss.
- Friberg, Nils (1983), *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie.* I samarbete med I. Friberg. (Stockholmsmonografier 53. Utg. av Stockholms kommun.)
- Hallenberg, Mats (2008), *Statsmakt till salu. Arrendesystemet i privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635.* Lund.
- Hedenstierna, Bertil (1949), *Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag.* Diss. Stockholm.
- Jansson, Arne (1991), *Bördor och bärkraft. Borgare och kronotjänare i Stockholm 1644–1672.* (Stockholmsmonografier vol. 103.) Diss.
- Kristiansson, Anna-Lisa (1947), "Kulturgeografiska studier i Stockholms norra skärgård" i *Geografiska annaler.* (Utg. av Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Band XXIX.) Stockholm.

- Larsson, Lars-Olof (1972), *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrar-samhället 1500–1640*. Lund.
- Lilja, Sven (1995), "Stockholms befolkningsutveckling före 1800. Problem, metoder och förklaringar," *Historisk tidskrift*.
- (1996), *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. (Historisk tätortsstatistik, del 2. Stads- och kommunhistoriska institutet.) Stockholm.
- (red.) (2006), *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. (Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Research reports 2006:4.) Södertörns högskola.
- (2008a), "Pre-Modern Coastal Environments. A Project Epilogue." (Opubl. manus. Projektet Förmoderna kustmiljöer.) Södertörns högskola.
- (red.) (2008b), *Leva vid Östersjöns kust. Living by the Baltic Sea. En antologi om naturförutsättningar på båda sidor av Östersjön ca 800–1800*. (Rapport 2 från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt. Research reports 2008:3.) Södertörns högskola.
- Lindegren, Jan (1980), *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*. (Acta Universitatis Upsaliensis 117.) Diss.
- (1993), *Maktstatens resurser*. (Opubl. manuskript.) Odense University Press.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan (1991), *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History 15.) Stockholm.
- Nilsson, Sven A. (1990), *De stora krigens tid – Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Uppsala.
- Norman, Peter (2006), "Bebyggelseutveckling i östra Södermanland under sen järnålder och medeltid" i S. Lilja (red.), *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. (Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Research reports 2006:4.) Södertörns högskola.
- (2008), "Fornlämningar och resursutnyttjande i den södermanländska utskärgården" i S. Lilja (red.), *Leva vid Östersjöns kust En antologi om resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800–1800*. (Rapport 2 från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid Östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt. Research reports 2008:3.) Södertörns högskola.

- Norman, Peter & Windelhed, Bengt, "Förändringar av tidig bebyggelse och markanvändning i två kustområden i Sörmland och på Ösel" i S. Lilja (red.), *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. (Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Research reports 2006:4.) Södertörns högskola.
- Palm, Lennart Andersson, (2000), *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- (2001), *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*. Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Petersson, Mona, "Strandförskjutningen i Södermanland" i S. Lilja (red.), *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. (Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Research reports 2006:4.) Södertörns högskola.
- Sandberg, Robert (1991), *I slottets skugga. Stockholm och kronan 1599–1620*. (Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad, vol. 105.) Stockholm.
- Sandström, Åke (1990), *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*. (Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad, vol. 102.) Borås.
- Schoerner, Katarina (2007), *Djurhamn – örlogshamn under Vasatid*. Utg. av Värmdö kommun.
- Stockholms stads tänkeböcker 1626, 1627 och 1628*. Utg. av Stockholms stadsarkiv.
- Sveriges ridderskap och adels kalender 2007*. Utg. av riddarhusdirektionen 2006.
- Rönby, Johan (2006), "Ekologiska perspektiv och arkeologiska möjligheter" i S. Lilja (red.), *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. (Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Research reports 2006:4.) Södertörns högskola.
- Windelhed, Bengt (2006) "Resursutnyttjande under tidigmodern tid. Introduktion till geografiska skärgårdsstudier" i S. Lilja (red.), *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. (Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Research reports 2006:4.) Södertörns högskola.
- (2008), "Förändringar av tidig bebyggelse och hushållning i kustområden på Ösel och Uppland." (Rapport 3 från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Red. S. Lilja, under utgivning.) Södertörns högskola.

- Åkerman, Sune (1990), "Ett ekosystem och dess förvandling. Storfamilj och storbushåll vid övergången mellan medeltid och nyare tid i två norrländska älv-dalar" i S. Åkerman & K. Lundholm (red.), *Älvdal i norr. Människor och resurser i Luledalen 1300–1800*. Universitetet i Umeå.
- Österberg, Eva (1971), *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*. (Bibliotheca Historica Lundensis XXVI.) Diss. Varberg.
- (1977), *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. (Det nordiska ödegårdsprojektet. Publikation nr 3.) Varberg.

Kraveln

Marinarkeologiska undersökningar av ett skeppsvrak från tidigt 1500-tal i Nämdöfjärden, Stockholms skärgård

Jonathan Adams och Johan Rönaby

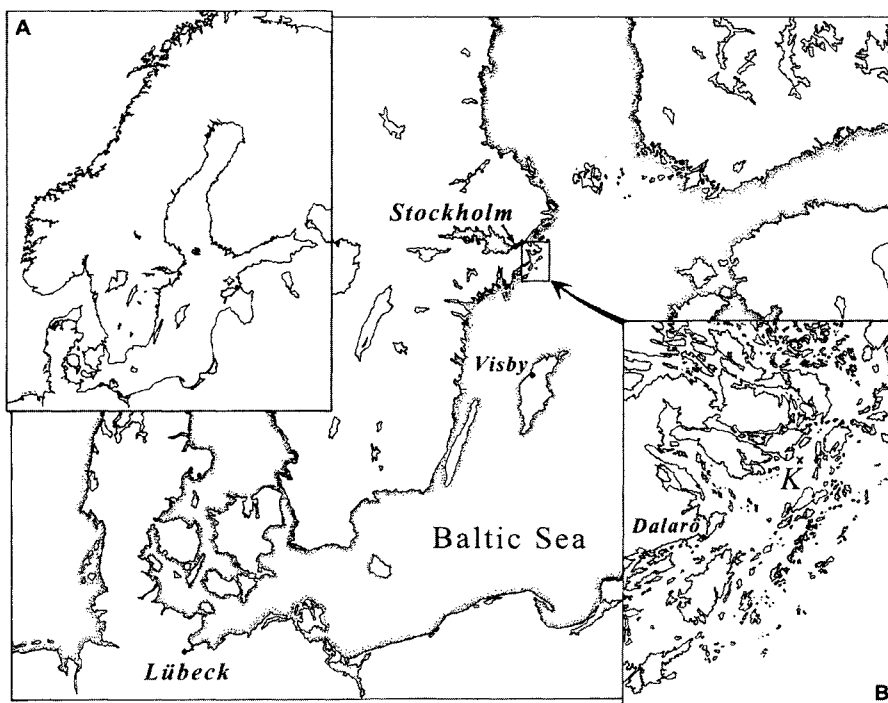
Texten redogör för upptäckten och undersökningarna av ett vrak från tidigt 1500-tal vid Franska Stenarna, Nämdöfjärden, Stockholms skärgård. Artikeln behandlar också diskussionen om skeppets identitet och en tolkning av skeppets byggnadstyp. Vraket ger kunskaper om fartygsbyggeri och skeppskonstruktion under ett viktigt tekniskt brytningsskede men kan också ge insikter i mentalitet och maktutövningens natur i början av den nya tiden.

Upptäckten

I december 1990 upptäcktes ett vrak vid Franska Stenarna i Nämdöfjärden i Stockholms skärgård (fig. 1).¹ Fyndet väckte stor uppståndelse i pressen och nyheten om ett nytt unikt östersjövrak nästan jämnammalt med Christoffer Columbus *Santa Maria* spreds internationellt. I svensk nyhetsrapportering tog man till stor del fasta på att skeppet i fråga skulle ha varit Gustav Vasas flaggskepp, den så kallade *Lybska Svanen*. Identifieringen av vraket som just detta skepp utgick från den vrakkarta som Vasas upptäckare Anders Franzén publicerat redan 1961 där han pekade ut platserna för ett antal "kungliga" skepps förlisning.² Det var med andra ord inte bara ett skeppsvrak man såg ha hittat utan snarare en symbol kopplad till en kung med en mycket speciell roll i den nationella historieskrivningen. Det var den svenske

1. I efterhand har det kommit till artikelförfattarnas kännedom att dykningar förmodligen utfördes av några enskilda personer på vraket vid Franska Stenarna redan i slutet av 1960-talet. Bland annat skall stenkulor ha bärgats från vraket som souvenirer. Uppgifter gör också gällande att en järnkanon då skall ha iakttagits öster om grundet. Då dessa dykare dock inte offentliggjorde sin eventuella upptäckt dateras fyndet av vraket här till 1990.

2. Franzén 1961, s. 19.

FIGUR 1. Karta.

landsfaderns flaggskepp som sades ligga där nere på botten i Nämndöfjärden.³

Dykföretaget som upptäckte vraket bildade i samarbete med länsstyrelsen i Stockholm län, Sjöhistoriska museet och KTH en projektgrupp med syfte att undersöka vraket och på sikt bärga det. Målsättningen var att i slutänden kunna visa vraket i ett nytt museum tillsammans med sitt 100 år yngre "barnbarn", skeppet *Vasa*, på Djurgården. Artikelförfattarna knöts tillsammans med Peter Norman till projektet som marinarkeologer och experter.

De första marinarkeologiska besiktningsdyken som gjordes under våren 1991 kunde bekräfta att det verkligen rörde sig om ett vrak från tidigt 1500-tal. Skeppsbyggeriteknik, artefakter och beväpning verkade stämma mycket väl överens med en datering till år 1524 då *Lybska Svanen* sjönk. Det enda som avvek något från det förväntade var skeppets storlek. Även om det inte rör sig om ett direkt litet skepp

3. Se diskussion hos Cederlund, 1994, 1995.

för sin tid, så borde Gustav Vasas omtalade flaggskepp varit större än det påträffade vraket.⁴

När den första euforin över upptäckten lagt sig så började också kritiska röster påtala att Franzéns angivande av *Svanens* förlisningsplats till Nämdöfjärden sedan länge på mycket goda grunder hade ifrågasatts.⁵ Vraket var utan tvekan unikt gällande ålder, byggnadssätt och beväpning men var det verkligen *Svanen* som låg här? Och om det inte var det, vad var det då för skepp?

Historisk bakgrund

Gustav Vasas uppror mot danske kungen Kristian II år 1521 var framgångsrikt och han vann inledningsvis flera snabba segrar. Fogdeborgarna föll en efter en i den unga svenska adelsmannens händer. Han insåg dock efter de inledande segrarna att han även behövde sjöstridskrafter. Särskilt angeläget var det för att kunna erövra Stockholm. Det behövdes skepp för att blockera staden från sjösidan.

I Lübeck hade man egna intressen av att motarbeta danske kungen. Man var mer än villig att hjälpa till och lät därför Gusav Vasa på kredit inhandla de fartyg han behövde. I juni år 1522 anlände ett tiotal skepp från den tyska staden till Stegeborg i Östergötland. Ankomsten av denna nya eskader till Sverige har av äldre historie-skrivning ofta setts som den svenska flottans födelse. Man får dock förmoda att de flesta av dessa fartyg var gamla handelskepp av varierande storlek. Ett av de nya skeppen (som dock inte anlände till Sverige förrän i september) avvek dock något från de andra nämligen *Svanen*. Hon bör ha varit betydligt större än de övriga fartygen då hon värderades till 7 600 lybska mark, vilket var två och en halv gånger mer än något av de andra fartygen.⁶

Gustav Vasa använde direkt sin nya flotta i flera små drabbningar till sjöss och lyckades även skära av Stockholm från sjösidan under vintern 1522/23 vilket gjorde att staden gav upp till våren och öppnade portarna. Den nykrönte svenske kungen skrev sedan sitt första officiella kungabrev den 17 juni samma år just ombord ”paa vort skip *Svanen*”. Brevet innehåller bland annat kapitulationsvillkoren för danskarna.⁷

Gustav Vasas främste motståndare till sjöss, amiralen Sören Norby, drog sig efter

4. Adams m. fl. 1991.

5. Daggfeldt 1963, Cederlund 1995.

6. Glete 1977:37.

7. Originaldokumentet finns i Stockholms stadsarkiv. Förmodligen får man anta att det är i kajutan ombord på *Lybske Svanen* som avses. Riktigt säker kan man dock inte vara för det fanns minst en till *Svan* i Gustav Vasas flotta vid denna tid. Sten Sture lät nämligen år 1519 beställa ett fartyg i Danzig. Detta anländer till Sverige först 1523 och kom att kallas för *Svan/ Stora Svan*. År 1529 skall detta skepp ha sålts (Glete 1976:33, 46).

Kristian II:s fall tillbaks till Visborgs slott på Gotland. År 1524 sände Gustav Vasa sina skepp till guteön för att besegra och göra sig av med den maktpolitiskt farlige Norby. Fälttåget misslyckades dock och på hemvägen skall den *Lybske Svanen* ha förolyckats.

Sammanblandning

Varför antog Anders Franzén, i varje fall inledningsvis,⁸ att *Svanen* låg just i Nämndöfjärden i Stockholms skärgård? Möjligtvis så är orsaken att denna position nämns i det kända standarverket Svenska Flottans Historia, 1, 1522–1634 skriven år 1890 av Axel Zettersten. Boken bör ha varit en grundkälla för Franzén när han började skissa på sitt ”regalskeppsprogram” och gjorde sin så kallade vrakkarta.

Kommendörkapten Bertil Daggfeldt hävdade dock redan 1963 i en utförlig artikel att *Svanens* eventuella förlisning i Nämndöfjärden är en missuppfattning.⁹ Daggfeldt gör i sin studie en genomgång och analys av de två skriftliga källor som ligger närmast i tid till själva händelsen. Han drar slutsatsen att det handlar om en sammanblandning av två olika förlisningar och skepp.

Gustav Vasas historieskrivare Peder Svart påstår i sin kända krönika att *Svanen* förliste vid Horn på Öland och att alla personer utom styrman skall ha räddats innan skeppet sjönk. Han förlägger dock händelsen, inte till år 1524 i samband med krigståget till Gotland, utan till året efter, 1525. *Svanen* skall då i stället ha varit på hemväg från Kalmar. Djupet på förlisningsplatsen anger han till 20 famnar, vilket inte är möjligt vid Horn. Svarts osäkerhet om vad som egentligen skedde *Svanen* understryks av att han i en senare version av texten helt enkelt har utelämnat förlisningsplatsen.

En som förmodligen var mer insatt i detaljerna var en av Gustav Vasa kapten, sjökrigaren Clemens Rentzel. Han berättar i en egen krönika skriven på 1530-talet om ett skepp som på hösten 1525 sjunker mellan Dalarö och Djurhamn. Skeppet skall ha varit på hemväg från Kalmar efter att ha deltagit i belägringen av Kalmar slott och det blodbad som kungen lät utföra efter att ha återerövrat sitt slott. Clemens Rentzel påstår att skeppet i fråga varit lastat med kanoner som tidigare bärgats från just den *Lybska Svanen*.

Enligt Rentzel som själv deltog i Gotlandsexpeditionen år 1524 så skall den *Lybske Svanen* i hårt väder tvingats vända mellan Gotland och Stockholm. För att rädda

8. När vi diskuterade saken med Anders Franzén i samband med att han höll en marinarkeologisk föreläsning i Fort Bovisand i mars 1993 ansåg Franzén att vraket förmodligen inte var den *Lybska Svanen*. Han var dock mycket positiv till vidare undersökningar av vraket oavsett skeppets identitet.

9. Daggfeldt 1963, se även Glete 1976.

sina halsar och skyttet skall Staffan Sasse, som förde befälet ombord, ha tvingats stranda skeppet på norra Öland. Om *Svanen* förliste på en långgrund öländsk strand förefaller det mycket troligt att de dyrbara kanonerna räddades och sedan fördes till Kalmar slott. Att de sedan lastades ombord på ett annat av kungens skepp är en omständighet som kan ha bidragit till Svarts sammanblandning.

Det fartyg som år 1525 förliste i Stockholms skärgård är inte namngivet av Rentzel. Möjligen är det dock samma skepp som Gustav Vasa i juni år 1525 beordrar från Finland till Kalmar. Det kan då vara ett av de ursprungliga skeppen från 1522 års flotta. Men det kan också vara ett skepp som införskaffats någon gång under åren 1523–25. Ett exempel på ett sådant fartyg är ett skepp som kallas för *Kort Konigs kra-vel*. Lybeckaren Kurt Konig var en av varuleverantörerna för Gustav Vasas Gotlands-expedition år 1524 och förvärvet av detta skepp kan ha skett då.¹⁰

Clements Rentzel konstaterar hur som helst att det skepp som gick på grund och sedan sjönk till botten ”i Swenske skären emillon Dalerne oc Diurehamn”, på ”25 famnars djup” var en av ”K. M. beste kraffwell”. Att förlora ett av sina bästa skepp samt en ”weldig hoop mee skoot och kartoger och slanger” var en stor ekonomisk förlust. Enligt Rentzel lades stor möda ner på ”att kome samme skepp up, men thet war omögliged och thet ligger thet ther än i thenna dag”.

Ny inriktning

Den inledande fokuseringen i marknadsföringen av vraket som varande den *Lybska Svanen* medförde allvarliga problem när den vetenskapliga målsättningen för ett mångårigt projekt skulle formuleras av den vid upptäckten bildade projektgruppen. Även om en mer förutsättningslös inställning skulle innebära att det stora intresset från såväl massmedia som tilltänkta sponsorer skulle minska, ansågs det från vetenskapligt håll uteslutet att fortsätta utgå från att det var *Lybska Svan* som låg på botten. När det också framkom uppgifter om att personer ur det dykföretag som upptäckte vraket varit inblandade i försök att sälja bronskanoner av en typ som mycket väl kan ha funnits på vraket kom samarbetet i den första projektgruppen att upphöra och projektet läggas på is.

Det skulle ta tre år, till 1995, innan arbetet på vraket kom att tas upp igen. Vän-tetiden innebar en möjlighet att omformulera projektet och dess frågeställningar. I stället för ett kommersiellt baserat projekt så blev det nu i stället ett rent vetenskapligt projekt i form av ett samarbete mellan Sjöhistoriska museet, Southamptons universitet, Länsstyrelsen i Stockholm, Stockholms universitet och från och med 1997 även Södertörns högskola. Vraket kallades nu inte längre för den *Lybska Svanen*,

10. Glete 1977: 38.

utan i stället valdes arbetsnamnet *Kraveln* (så som ett fartyg av denna typ skulle ha benämnts av sin samtid på 1500-talet, se nedan).

Målsättningen var inte längre att bärga så mycket som möjligt utan snarare tvärtom. Fartyget skulle i princip lämnas intakt *in situ*. Bärgning av enstaka skeppsdelar och föremål skulle endast ske om de var utsatta för någon risk eller var en del av en vetenskapligt motiverad provtagning. En första större inledande etapp skedde under september 1995 och utfördes då från ett engelskt dykfartyg. Ett 20-tal marin-arkeologer och dykare arbetade under drygt fyra veckors tid på vraket. Kompletterande dykning och dokumentation har i olika etapper sedan gjorts på vraket fram till sommaren 2007.

All datainsamling har skett genom icke förstörande uppmätning och andra former av dokumentation. Det har handlat om att göra en "virtuell" bärgning av vraket och inte att ta upp skeppet fysiskt.

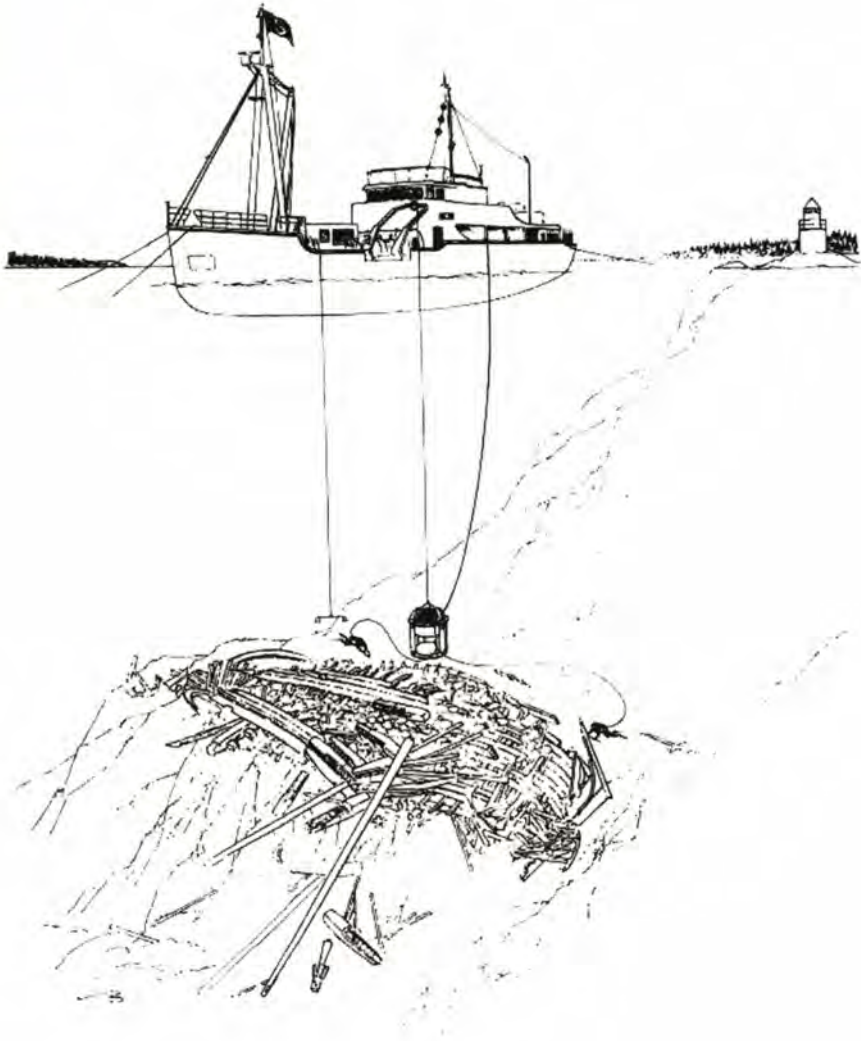
Vrakplatsen

Kravelns vrakplats utgör på flera sätt en svår utmaning för marinarkelogiskt dokumentationsarbete. Det är djupt, mellan 35–55 meter, vilket begränsar dyktiden, och vattnet är dessutom både kallt och mörkt. Till skillnad mot många andra av Östersjöns vrak så är *Kraveln* också relativt söderslagen. Skrovet är till stora delar uppbrutet och utspritt. Slutningen och den branta klippan som vraket ligger på gör arbetet komplicerat (fig. 2).

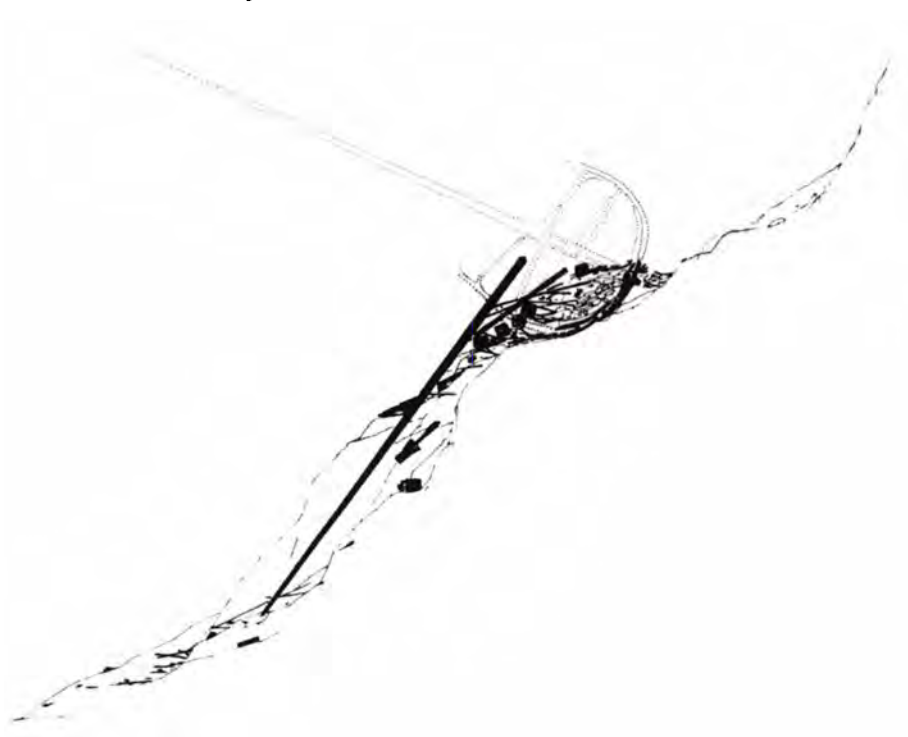
Men i princip alla delar från skeppet finns bevarade, om än utspridda som ett pussel på botten. Ett uppbrutet skrov försvårar självklart en bärgning men har den fördelen att det är lättare att komma åt och iakta byggnadstekniska detaljer. Många vrak är ofta också mer eller mindre täckta av sediment eller täckta av olika slag av marin beväxning. Så är inte fallet på *Kraveln* utan djupförhållanden och strömmar runt grundet Franska stenarna har gjort att trädelarna ligger blottade. Ytan på träet är dock relativt eroderad vilket försvårar att se t. ex. redskapsspår eller timmermansmärken.

Större delen av skrovet verkar efter förlisningen ha rasat ner längs Franska stenarnas västra sida och lagt sig på en svagt lutande klipphylla på ca 35 meters djup (fig. 3). Skeppet ligger på borbordssidan på klipphyllan och delar av denna sida sticker delvis ut över stupet som fortsätter ner till den platta lerbotten nedanför grundet på 55 meters djup.

Ett kontinuerligt sönderfall under århundradena har gjort att såväl skeppsdelar som skeppsutrustning spritts över klippan och den topografiskt så kuperade platsen. Som hjälp för all inmätning upprättades därför över hela vrakplatsen ett system av koordinatpunkter. Deras tredimensionella position fastställdes genom användning

FIGUR 2. Kravelns vrakplats vid Franska stenarna (J. Adams).

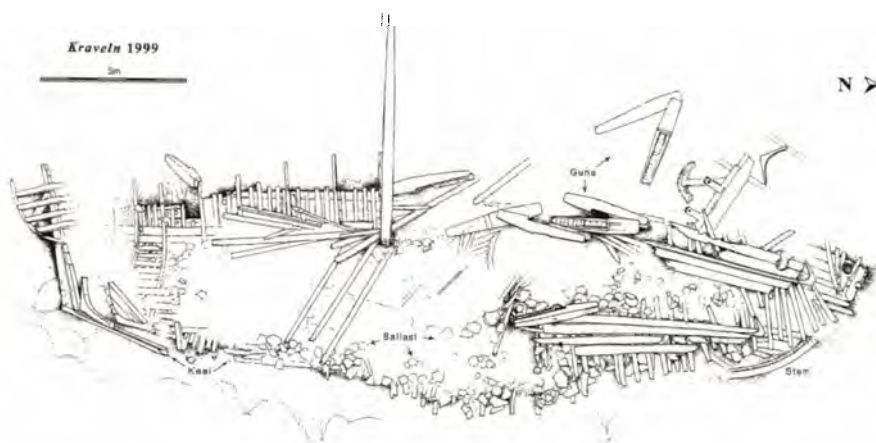

FIGUR 3. *Vraket ligger på klippsslutningen och har under århundradena fallit ihop.*

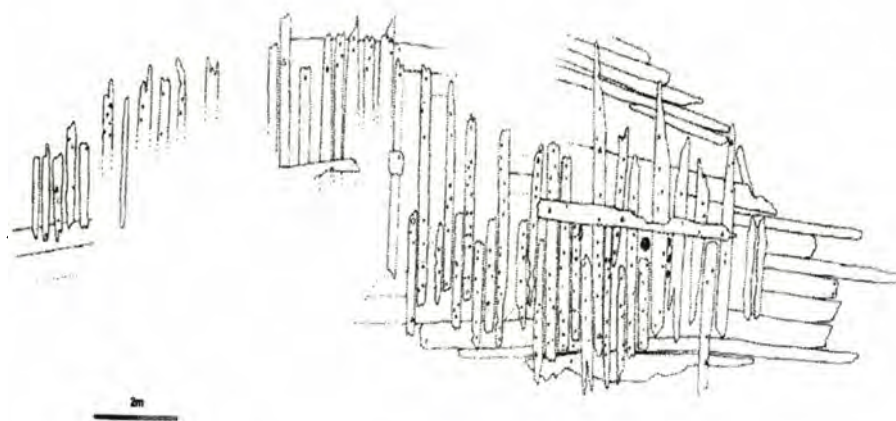
av Nick Rules så kallade "DSM program".¹¹ Koordinatpunkterna användes sedan för att kontrollera skala och position när en plan över vraket upprättades genom handritning, video and fotografi (fig. 4).

Även om merparten av vraket ligger på klippshyllan väster om grundet så har även vissa skrovdelar påträffats öster om Franska stenarna. Detaljerad dokumentation av denna andra plats utfördes 1998 och visade då förutom löst liggande skeppsdelar en större sammanhängande del av en skeppssida. I anslutning till dessa delar observerades även enstaka lösfynd i form av järnkruster och del av keramikkrärl som förefaller vara samtida med övriga skeppet. Även om andra samtida skepp självklart kan ha förolyckats på platsen förefaller det troligt att det rör sig om en del av *Kravelns* styrbordssida (fig. 5).

11. Rule 1989; Adams & Rule 1991; Rule 1995.

FIGUR 4. Plan över vrakplatsen (J. Adams).

FIGUR 5. Plan över den del av skeppet som ligger öster om grundet (J. Satchel & J. Adams).

Skrovet

Skeppet är byggt i den för den aktuella tiden nya moderna kravelltekniken. Timren är av ek och hålls samman med tränaglar. Dimensionerna på timren är generellt förvisso kraftiga men inte iögonfallande på något sätt för ett skepp av denna typ. Bordplankor som inte är eroderade och sitter långt ner i skrovet är cirka 45–55 mm tjocka, vilket kan jämföras med en tjocklek på 95–100 mm för det engelska karackskeppet *Mary Rose* (1509–1545) bordplankor på motsvarande ställen. Redan dimensionerna på träet indikerar därför att *Kraveln* inte var ett särskilt stort fartyg.

Större delen av den bevarade babordssidan som skeppet vilar på täcks av kalkstenar från barlasten. Under tidens gång så har styrbordssidan kollapsat längs övergången mellan bottenstockar och upplängor. Kvar på denna sida av kölen blev då bara några bottenstockar och de nedersta av styrbordssidans bordgångar.

Två olika sektioner av styrbordssidan ligger i dag infallna ovanpå barlaststenarna. Inledningsvis antogs att resten av styrbordssidan som saknas rasat längre ner för stupet. Förmodligen bröts dock en bit av styrbordssidan loss i samband med kollisionen (se ovan). Med en så stor skada i skrovet måste *Kraveln* ha gått till botten mycket snabbt.

Bottenstockarna i fören och akterna är som man kan förvänta från denna period gjorda av naturvuxna krökta timmer av ansenliga dimensioner. Några finns fortfarande på plats medan andra ligger nära sin ursprungliga position.

Spantsystemet består av tvärsöver kölen liggande kraftiga bottenstockar. Upplängornas nedre ände ligger mellan bottenstockarna. Arrangemanget är dock på inget vis helt symmetriskt eller regelbundet. Hur långt upp i slaget bottenstockarna går och hur nära skeppets centerlinje upplängorna går ner varierar kraftigt. Det finns med andra ord ett klart system, men skeppsbyggarna ansåg inte att någon strikt symmetri var nödvändig. Det handlar förmodligen inte om slarv eller brist på ordning. Snarare är det tvärtom. Om byggnadsmaterialet tillåter så är det för hållfastheten snarare en fördel att sprida ut övergångar och laskar i stället för att koncentrera svagheten till en specifik linje längskeppsvis.¹²

Större delen av däck har rasat ut och ligger utspritt i sluttningen nedanför vraket. Flera stora balkar som suttit midskepps på vraket ligger nu delvis nedrasade med ena änden kvar på vrakplatsen. En av dessa har mätts till 6,25 meter. Några andra förefaller eventuellt vara något längre.

12. Adams m. fl.1990; Adams 2003.

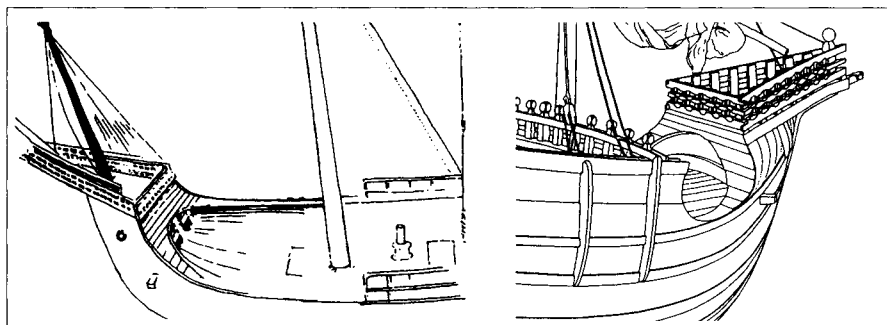
Förpartiet

I fören av vraket ligger den fyra meter långa förstäven omkullfallen. Den påminner mycket om stäven på vad som tros vara *San Juan* (1565), en baskisk valfångare funnen i Red Bay, Labrador.¹³ Kurvaturen på *Kravelns* stäv visar att den svängda övergången mellan köl och stäv hade en förhållandevis stor radie. Detta gör att skeppet bör ha haft ett avsmalnande och tämligen spetsigt förparti.

I anslutning till stäven ligger på styrbordssidan kantringsspannt och fyllningstimmer från skeppets förparti. Förens konstruktion gör att även spanten längst fram varit placerade närmast vinkelrätt mot kölen. Ett liknande spantarrangemang kan ses på *Mary Rose*. På *Mary Rose* fortsätter spanten i en 90 graders vinkel mot centrumlinjen långt framför lasken mellan köl och förstäv.¹⁴

De nedfallna bordplankorna som ligger bredvid stäven på babordssidan har sneda ändrar som visar i vilken vinkel de var infästa i det spår, spinning, som finns längs hela stäven. I bordgångarna direkt bakom deras ändrar finns även ett genomgående hål förstärkt på insidan av en stor naturvuxen klyka. Det är ett ankarklys som ankarkabeln löpte ut genom. Även det andra klyshålet, i det infallna styrbordpartiet, finns kvar.

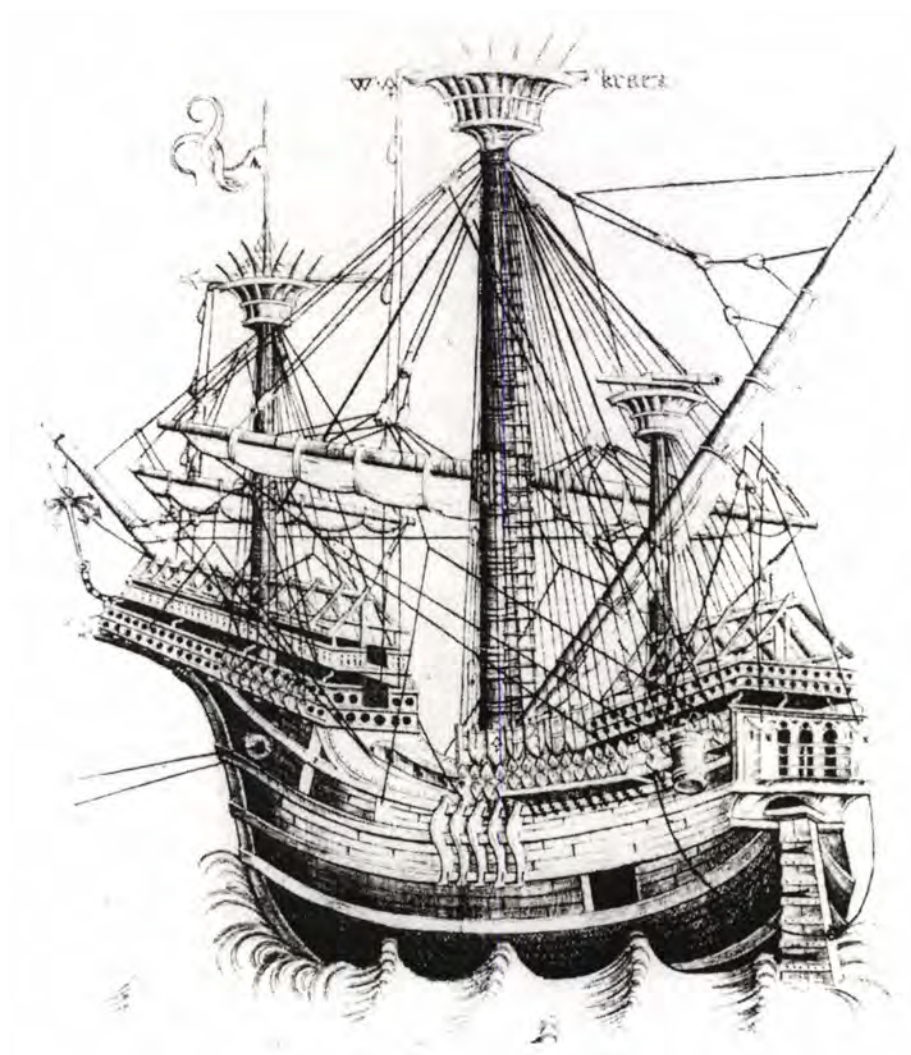
Några meter framför platsen för stäven ligger även rester av ett korroderat stockankare.

FIGUR 6. Till vänster: detalj ur en målning av Sandro Botticelli föreställande en tremastad 1500-talskarack. Betingbalken sticker ut genom skrovsidan. Ett vindspel finns bakom förmasten. Till höger: Skiss baserad på den så kallade Mataromodellen (ca 1450). Betingbalken sticker ut genom skeppssidan (Jon Adams).

13. Grenier et al. 1994: 138.

14. Hildred 2006.

FIGUR 7. *Karach från slutet av 1400-talet (ref. finns i texten).*

Inne i skeppet gjordes ankarkabeln vanligen fast i den så kallade betingen. En kraftig fyrkantig balk, 0,5×0,5 m stor, som ligger nedrasad på babordssidan i fören är förmodligen från denna konstruktion. Ändarna ser ut att vara anpassade för att sitta fast i skrovsidan. Tvärs genom betingbalken finns två korta kvadratiska pållare, 0,5 meter långa och 0,25 meter i genomskärning. Det var runt dessa man lade kabeln. Ett exempel på en liknade kraftig betingbalk, som då också går igenom skrovsidan, finns på den så kallade Mataromodellen vilket är ett votivskepp från det katalanska klostret San Simon de Mataro, daterat till cirka 1450 (fig. 6).

Under klyshålet finns en ovanligt kraftig bordplanka, ett så kallat berghult. En intressant detalj med denna är att den verkar ha gått hela vägen fram till stävens framkant. Samma detalj kan man skymta på en välkänd målning av en medelhavskarack gjord av signaturen "WA" i slutet av 1400-talet.¹⁵ (Fig. 7.) En liknande konstruktion tycks också finnas på flera av de stora skepp som finns avbildade på kopparstick av Frans Huys från 1560-talet (gjorda efter målningar av Peter Bruegel d. ä.)¹⁶ (fig. 8).

Aktern

Kölen har brutits av några meter före akterstäv. Akterpartiet har därför separerats från vraket och fallit ner från övriga delen av skrovet och ligger nu upp-och-ner i en kraftig rasbrant.

Akterstäv. var stöttad på insidan av ett stort resningsknä som nu är löst men ligger på sin ursprungliga plats. På stävens insida finns en rad urtag för de tvärs över aktern gående häckbalkarna. Den översta av dessa som förmodligen var kraftigast saknas, men fyra andra sitter på plats (fig. 9). Ramverkets yttre del, de kurvade ransomtimren, sitter kvar längst ut på häckbalkarnas ändar och även några diagonala panelplankor på utsidan av spegeln är bevarade *in situ*.

Uppmätningen av detta parti ger värdefull information om skeppets utseende. *Kraveln* hade en platt akterspegel som påminner till stora delar om det arrangemang man kan se på Red Bay-vraket,¹⁷ men också på den mycket större *Mary Rose*.¹⁸ På stäven finns rostavtryck av de rodermaljor som höll fast rodret. Rodret självt har lossnat och ramlat ner för branten. År 2003 upptäcktes det med hjälp av en ROV (Remote operated vehicle) nere på den platta botten på 55 m djup.

15. Adams & Rönby 1996: 45.

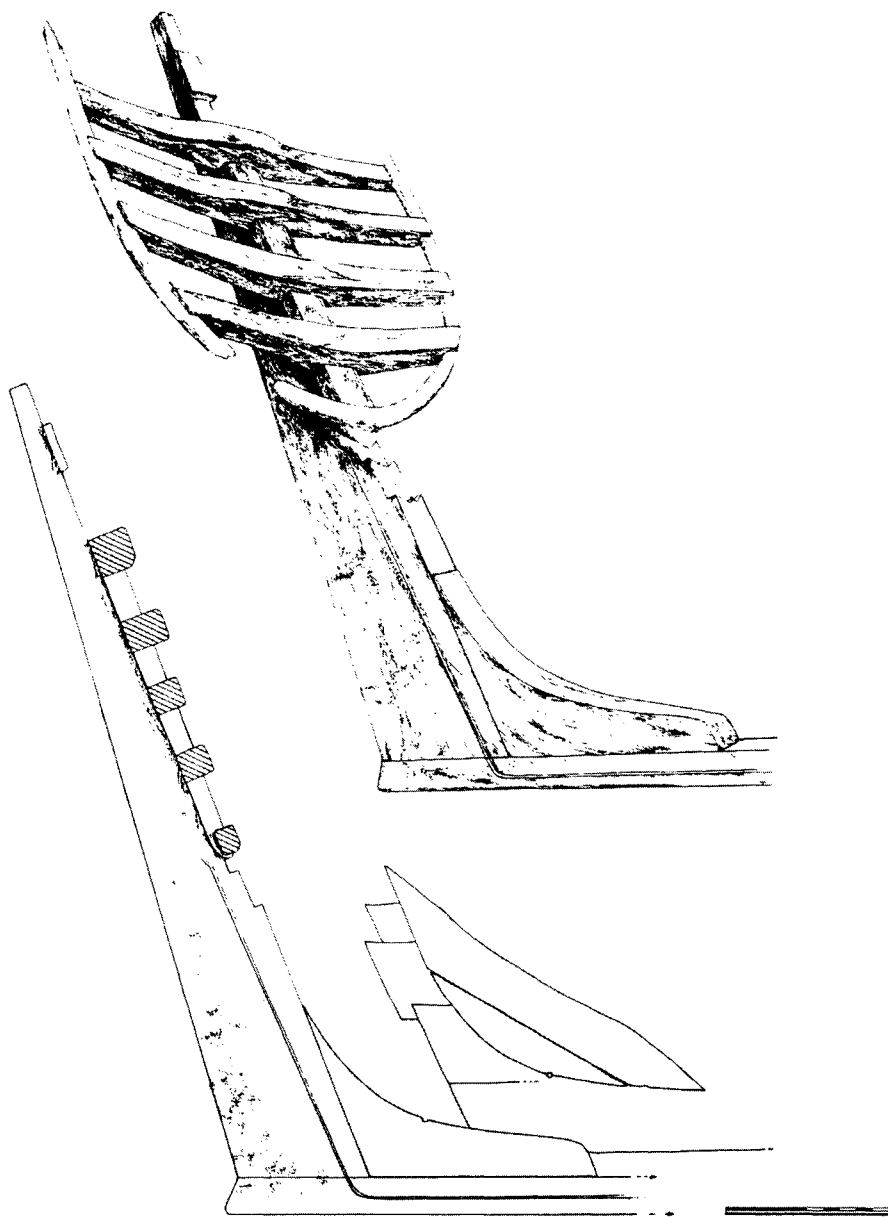
16. Se t.ex. i Lambert Cornelisz Voyage ofte schipvaert van Jan Huyen från 1596 återgiven i Grootman, I. de, & R. Vorstman 1980, plate 5.

17. Grenier 1988: 80.

18. Rule 1983: 104.

FIGUR 8. Ett stort skepp från 1560-talet. Kopparstick av Frans Hugs efter målning av Pieter Bruegel (ref. finns i texten).

FIGUR 9. Ritning över akterpartiet visande akterstäv, akterspegel och stävknä (J. Adams).

Master och rigg

Mitt på vrakplatsen ligger stormasten. Masten har fallit åt babord nedför stupet och toppen är i dag på 45 meters djup. Masten är gjord av tall i ett stycke och bredden vid basen är 450 mm. Ett direkt mått på längden är svårt att erhålla på grund av hinder i form av skeppsdelar, men den kan genom geometri beräknas till cirka 19–20 meter. Nära masttoppen sitter två fasta skivor monterade ovanför varandra. Rostmärken på samma plats indikerar att det här också fanns salning och fäste för en liten toppmast och eventuellt även en märs.

Illustrationer av samtida skepp visar att längden på stormasten var ungefär lika lång som kölen, vilken för kraveln är ca 18 meter. Dessa mått stämmer också relativt bra överens med *Instrucción náutica para navegar* av Diego Garcia de Palacio från 1587 som påstår att stormasten bör motsvara knappt skeppets totala längd. Fockmasten skulle vidare enligt samma källa vara lika lång som kölen och mesanmasten $4/5$ av fockmasten. De flesta illustrationer av skepp som är samtida med *Kraveln* visar ofta mycket korta mesanmaster. Vid ROV körning 2003 lokaliserades längre ner längs stupet flera längre rår samt vad som förmodligen är fockmasten.

Gångspel

Ett gångspel har hittats på 40 meters djup omedelbart akter om den nedfallna stormasten. Hela spelstocken verkar vara huggen ur ett och samma massiva ekstycke. Speldockorna för tampen finns kvar runt stocken och längst ned finns en tapp för den stående infästningen i en balk. I toppen på spelstocken finns genomgående hål för de käppar man använde för att dra runt spelet med.

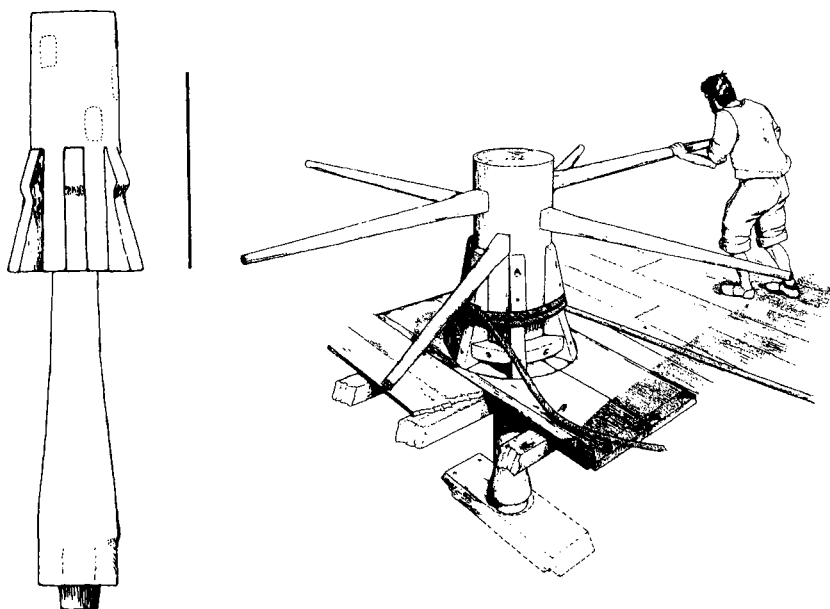
Formen på gångspelet påminner starkt om spelen funna på den baskiska galjonen *San Juan* från Red Bay,¹⁹ och ett vrak funnet i Villafranche Sur Mer, förmodligen identifierad som *Lomellina* från 1516.²⁰ Greniers påstår att gångspelet på *San Juan* hade varit placerat på övre däck bakom stormasten. *Kravelns* gångspel stod förmodligen ungefär på samma ställe (fig. 10).

Beväpning

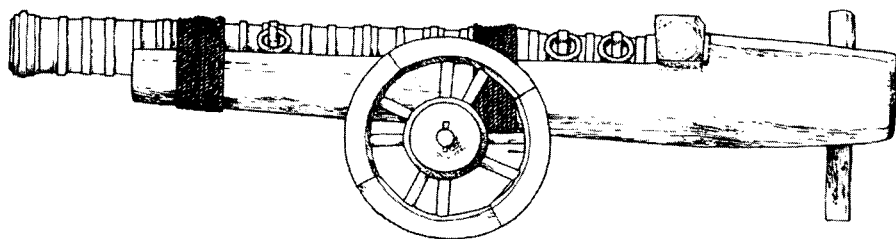
En av de utan tvekan mest märkliga sakerna med *Kraveln* i Nämdöfjärden är fynden av smidda kammarkanoner av järn. Denna typ av kanoner började förekomma i slutet av medeltiden och har ofta ansetts som primitiva och inte så värst effektiva för

19. Grenier 1988:78.

20. Gerout m. fl. 1989.

FIGUR 10. Till vänster: Kravelns gångspel. Till höger: Rekonstruktion av ett samtida gångspel (efter Greniers 1988).

FIGUR 11. Rekonstruktion av en av Kravelns kanoner (J. Adams).

krigsföringen. Men just genom fynd av kanoner ombord på skeppsvrak från 1400- och 1500-talen så framstår de i en något annan dager. De verkar ha använts under lång tid och var förmodligen en relativt viktig del av den tidens vapensystem.

Kammarbössorna är inte gjutna utan sammansmidda av olika delar. Kanonröret gjordes genom att flera platta järnstänger sammanfogades till en lång öppen tub. Som en förstärkning satte man på utsidan, med jämna avstånd, fast breda ringar.

Kanonröret på denna typ av kanoner kunde sättas fast med hjälp av rep eller järnbeslag till en kraftig trälavett. Bakom kanonröret fanns i lavetten ett urtag där den lösa kammaren innehållande krutladdning och projektiler skulle placeras. Den lösa kammaren pressades ner bakom änden av eldröret och trycktes fast med hjälp av en kraftig träkil (fig. 11).

Kammarkanonernas konstruktion hade en stor fördel genom att man genom att ha flera kammare till varje kanon snabbt kunde byta och på det sättet få en relativt snabb eldhastighet. Det fanns dock också risker då det framför allt var svårt att få övergången mellan kammare och eldrör riktigt tät. De smidda kanonerna var också svagare än de gjutna vilket innebar att det fanns gränser för hur stor krutladdning konstruktionen kunde tåla. Förmodligen är detta skälet till att man slutade att använda de smidda järnkanonerna och att de gjutna kanonerna i princip blev allena-rådande från och med andra hälften av 1500-talet.

Vrak med en kanonsamling jämförbar med *Kravelns* är mycket sällsynta och ingen annan plats har så många kanoner som fortfarande är bevarade i sina trälavetter. Undervattensfynden av smidda järnkanoner har förutom som rena lösfynd gjorts tillsammans med skeppsvrak i Nordamerika vid Padre Island.²¹

Andra fynd med flera kanoner och där också lavetterna finns kvar är Cattewater-vraket från Plymouth, daterat runt 1500,²² och ett vrak från Studland Bay i Dorset daterat ungefär samtida.

De tre enda fynd i världen som är något så när jämförbara med *Kraveln* är *Mary Rose*, Villefranchevraket och Anholtsvraket i Danmark (ca 1400); *Mary Rose* var Henrik VIII:s flaggskepp, byggt 1509, som kantrade och sjönk år 1545 i Solent. Sju stycken smidda järnkanoner som fortfarande sitter i sina trälavetter har bärgats från vraket. Några av dem har också hjul på lavetterna. Vraket vid Villefranche hade 15 järnkanoner men bara en fanns kvar i sin lavett. På Anholtvraket var fem stycken kanoner kvar i sina lavetter.

21. Arnold & Weddle, 1978, och Molasses Reef (Keith & Simmons, 1985; Simmons, 1988.

22. Redknap 1984: 49–57.

Kravelns kanoner

I samband med den första stora undersökningen på *Kraveln* 1994 dokumenterades sex stycken stora järnkanoner och det noterades att det finns ytterligare kanoner liggande längs sluttningen. Samtliga påträffade kanoner var fastsatta till sina trälavetter med grova hamprep. Några hjul på lavetterna har inte påträffats, två av kanonerna har dock ett spår på undersidan som kan vara ett urtag för en hjulaxel. Under stormasten ligger på 45 meters djup ett ekerhjul, som dock bedöms för klen för att tillhöra en kanonlavett. Förvånande var att endast en av de 1994 dokumenterade kanonerna hade några kammare på plats. Två kammare hittades dock akteröver löst liggande.

En slutsats av arbetet var att de dokumenterade kanonerna verkar ha legat lastade långskeppsvis ovanpå barlasten vid förlisningen. Undantaget var kanonen med kammare som verkar ha fallit från en högre position då den låg ovanpå en bit av styrbordssidan. Förutom att denna kanon också hade kammare på plats så var den dessutom mindre än de övriga som låg mitt i vraket. År 1998 hittades ytterligare tre lite mindre kanoner, varav två med kammare på plats. Den ena verkar ha fallit ut från akterkastellet medan de andra kommer från förpartiet.

De största kanonerna är cirka 3,5 meter i sina fulla längder. Eldrören är 1,5–1,7 meter långa och platsen för kammaren 0,7–0,8 meter. Rost gör att diametern på eldrören är svåra att bestämma men de bör vara på cirka 200 mm. De lite mindre kanonerna med kammarna kvar, funna runt om på vraket, är cirka tre meter långa och har något smalare eldrör.

Till beväpningen ombord hör också de två mindre nickhakar som påträffats. Dessa har eldrör på cirka 50 mm och kunde med en järntapp förankras i relingen eller uppe i en märs. Till sin konstruktion påminner de om de småkanoner som påträffades på det så kallade Catterwatervraket.²³

Sammanfattningsvis har det hittills hittats 14 kanoner, vilket förmodligen inte är alla som finns på platsen. De funna kanonerna kan delas in i två grupper, en grupp om större kanoner utan kammare som transporterades som last mitt i skeppet, samt en grupp av mindre kanoner med kammare som påträffats på olika platser runt om i skeppet.

Ammunition i form av kanonkulor ligger spridd över hela vrakplatsen. Kanonkulorna varierar både i typ och storlek. Tre järnkulor på 35 mm, 75 mm och 100 mm i diameter har bärgats. De mindre bör passa relativt bra till nickhakarna. Även två stenskott på 110 mm och 140 mm i diameter har bärgats. Storleken på dessa bör stämma relativt bra med de lite mindre kanonerna.

23. Redknap 1984: 49.

Samtida benämningar på kanoner från denna tid är bland annat: fältslangor (eng: *sling*), kvarterstycken (*quarterpiece*), falkunetter (*Falconettes*), falkunbarsser, mickhackar, mickhackebarsser och skeppshakar. Alla typer kunde skjuta såväl järnkulor som stenkulor och olika former av splitterladdningar. Uppteckningarna nämner också långskjutande stenbössor, vilket förmodligen särskilt avser de stora smidda kammarkanonerna av järn. Ett utmärkande drag för artilleriet ombord under denna tid är att beväpningen kunde variera väsentligt mellan olika uppdrag och år. Skeppen var än så länge inte specialbyggda för ett visst antal kanoner av en bestämd storlek.

I Visborgs räkneskaper från 1523–24 finns en redogörelse för artilleriet ombord på Sören Norbys samtida fartyg. Hans största kravell ska vid ett tillfälle ha haft ombord 18 stenbössor (även kallat liggande skytt), en halv slanga, två fogelle samt mindre vapen bestående av sex skerpentiner och 29 hakar. Den lite mindre *Suarthe kreyaren* hade sex stenbössor, två falkonnetter och 18 hakar.²⁴

Gustav Vasas nybyggda stora flaggskepp *Stora Kraveln* hade åren 1544/45 förutom annat skytt ombord tolv stycken 10-tums (ca 240 mm) stenbössor.²⁵ Det är möjligt att Nämndöfjärdvrakets största transporterade kanoner var av ungefär samma typ. På *Stora Kraveln* fanns dessutom två jättestenbössor som gick under namnen Djävulen och Djävulens moder. Dessa skall ha varit på 18-tum.²⁶

Mathållning

Kanoner och ammunition dominerar intrycket av vrakplatsen. Runt om på vraket ligger dock även en del husgeråd. De flesta av dem hör förmodligen ihop med kabyssen och kosthållningen ombord. Det handlar bland annat om en stor trebent gjuten kopparkittel. Diametern är nästan 500 mm och den har spetsigt utformade lyfthandtag. Nära denna påträffades också ett stort smitt, plattbottnat, nitat kopparkärl. Båda fynden gjordes under den nedfallna masten och det finns från samtida jämförelser²⁷ skäl att tro att detta också var platsen för kabyssen. Två mindre trefotsgrötor, den ena i lergods och den andra i någon kopparlegering har även bärgats (fig. 12).

Några spår av en kabyss har inte kunnat urskiljas ännu. På större skepp som *Mary Rose*²⁸ och senare *Vasa* (1628) så handlar det om i princip ett helt rum klätt i tegelstenar. Något liknande, om än i någon mindre storlek, bör även funnits på *Kra-*

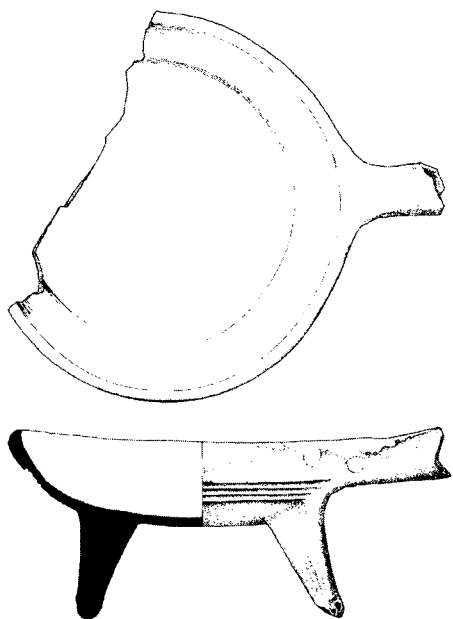
24. Larsson 1986: 73.

25. Glete 1976: 33, 96–99.

26. Muntligt Jan Glete med hänvisning till Hedberg, *Kungl. Artilleriet* vol. 1 1975.

27. Muntligt Christopher Dobbs.

28. Rule 1982, Dobbs 2006.

FIGUR 12. *Trefotspanna i lergods.*

veln. Förmodligen täcks dock resterna av skeppsköket av nedfallna skeppstimmer.

Mathållningen ombord var förmodligen strikt organiserad kollektivt och även omgärdad med hårda säkerhetsföreskrifter på grund av eldfaran. Nya underökningar i anslutning till kabyssen på *Mary Rose* har dock visat att det förmodligen förekom en relativt avancerad matlagning ombord. En differentierad kosthållning i form av olika rätter kan då spegla social hierarki och skillnader mellan bland annat befäl och gemene.²⁹ Möjligtvis skulle de köksfynd som gjorts på *Kraveln* kunna ses i ljuset av detta. I de stora kärlen skedde den kollektiva matlagningen till besättningen medan man i de små kärlen tillredde speciella rätter för vissa utvalda ombord.

En uppdelning av kosthållningen ombord under denna tid speglas också av en utrustningslista från ett av Sören Norbys största skepp år 1523. Ombord fanns det då 140 enkla "spissfadt" (förmodligen i trä) för gemene man och 20 "röde fadt" (glaserat lergods?) för befälet.³⁰

29. Dobbs (under tryckning), se även Söderberg 2006.

30. Larsson 1986: 79.

Prover

Prov har sågats för datering båda av ek och tall. Ett prov från en bordplanka av ek har blivit daterat. Provet innehöll ytterved och den yttersta ringen daterades till år 1512. Fällningsåret bör vara mycket nära detta år. Proveniensen är norra Polen för träet.³¹

Träprover ur samma plankor har också analyserats avseende mikrobiologisk nedbrytning. Syftet med detta har varit att försöka utröna om skeppstimret var förhållandevis nytt, eller om skeppet vid förlisningen var ett äldre välanvänt skepp. Analys av rötangrepp som bara kan ha skett innan förlisningen visar att skeppet knappast var nytt när det sjönk vid Franska stenarna.³²

Ett prov från barlasten har analyserats avseende dess ursprung. Provet utgjordes av kalksten och de hittills utförda analyserna av stenen indikerar att den mest troliga proveniensen är Finland³³, även om Öland inte heller kan uteslutas (muntligt Sölve Johansson).

Storleken

Kravelns storlek är som nämnts tidigare svår att exakt fastställa. Kölen är dock mellan 17–19 meter och bredden har utifrån balkarnas längd uppskattats till cirka 6,5–7,0 meter. Djupet i rummet bör vidare varit mellan 3–3,5 meter. Enligt en engelsk formel för beräkning som användes under senare hälften av 1500-talet så bör lastkapaciten ha legat på 120–150 ton.³⁴ Den i Sverige under denna tid vanligare benämningen ”läster” kan grovt sägas vara lika mycket som två ton.³⁵ *Kraveln* skulle utifrån detta varit ett skepp på mellan 50–100 läster.

Jämfört med samtidens största fartyg är detta inte särskilt stort. Engelska *Mary Rose* sägs med sin 32 meter långa köl och 11 meters bredd varit på 700 ton (ca 350 läster?). Över 400 man skall vid vissa tillfällen ha funnits ombord.³⁶ Om de skriftliga källorna stämmer så skall Gustav Vasa eget nybygge på 1530-talet, *Stora Kraveln*,

31. Alf Bråthen muntliga uppgifter.

32. Tomas Nilsson muntliga uppgifter.

33. Obs. uppgiften tidigare i texten om *kraveln* som kom till Kalmar från just Finland 1525 (se s. 4). Mängden ”barlast” är dock mycket stor. Det kan därför inte uteslutas att kalkstensblocken (kalksten var ett viktigt byggnadsmaterial) delvis också utgör last. I så fall skulle en öländsk proveniens på kalken vara mer trolig. En kemisk analys av ett kalkprov skulle kunna ge svar på den frågan.

34. Salisbury 1966.

35. Ekman 1946: 216.

36. Rule 1983: 26–27.

FIGUR 13. Trinity från 1545 bör ha varit i Kravelns storlek (ref. finns i texten).

ha varit ännu större, kölen skall ha varit knappt 39 meter och med ett lästetal som hamnar runt 500.³⁷

Samtidigt kan man konstatera att flera av de skepp som på 1520- och 1530-talen anges vara på drygt 50 läster verkar vara hyfsat stora fartyg. Många av kungens "barkar" som var av denna storlek förde en tung bestyckning och hade ofta över 50 man ombord.³⁸

I Sören Norbys samtida flotta på Gotland 1523/24 fanns några skepp som förmodligen var större än *Kraveln*. Indikation på detta är den ovan citerade utrusningslistan med spisfaten som antyder en besättning på 160 man på hans största kravellbyggda skepp. Ett annat av hans skepp som han erövrade från Reval i augusti 1523 sägs ha varit på 160 läster. Andra av hans flitigt använda kaparskepp, bland annat

37. Halldin 1963: 31.

38. Glete 1976: 24.

Sassen och *Svarta Krejaren* bör utifrån uppskattning av besättning och beväpning varit ungefär jämnstora med *Kraveln* vid Franska Stenarna.³⁹ Att furstarnas krigsskepp kunde variera storleksmässigt framgår med all tydlighet av den illustrerade skepps-uppteckningen av Henrik VIII:s flotta från 1546 som kallas Antony Roll. Förutom avbildningar av stora fartyg som *Mary Rose* och *Jesus från Lübeck* (båda om cirka 700 ton) finns här också bland annat en teckning av ett 200 tons fartyg, *Trinity*. Trots att detta är ett relativt litet fartyg så syns på bilden ett fullt utvecklat modernt karackskepp med för- och akterkastell.⁴⁰ (Fig. 13.)

Identiteten

En identifiering av äldre historiska skeppsvrak är något som i de flesta fall är vansklig och det finns därför generellt anledning att vara försiktig med allt för tvärsäkra uttalanden. Den marinarkeologiska informationen från undersökningarna av *Kraveln* indikerar dock starkt att skeppet vid Franska stenarna är det skepp som Clement Rentzel nämner som förlist på väg hem till Stockholm år 1525 från Kalmar. Det skulle då alltså inte vara *Lybska Svan* utan en annan, mindre av Gustav Vasas ”kräffveller”, ironiskt nog förmodligen lastad med *Lybska Svans* kanoner.

Argumenten för detta kan summeras enligt följande:

- *Svanen* bör ha varit ett större fartyg än det som undersökts vid Franska stenarna.
- Större delen av kanonerna ombord förefaller varit fraktade och inte en del av skeppets egen beväpning. Visserligen så fraktade samtida skepp även ”sina egna” kanoner ibland på detta viset. Men den totala mängden kanoner och storleken på dem indikerar att det handlar om en extra transport av kanoner. Avsaknaden av kammare till de stora kanonerna kan också ses som något som pekar på att dessa stenbössor utgör fraktgods. Ammunition som hittats verkar också vara till de mindre kanonerna, inte till de stora ”fraktade”.
- Rentzels beskrivning av platsen för 1525 års skepp ”mellan Dalarö och Djurshamn” stämmer mycket bra med Nämdöfjärden. Så gör också hans uppgift om 25 famnars djup (ca 45 m). Vraket ligger i dag på 35–55 meters djup.
- Vraket är från rätt tidsperiod och det är kravellbyggt. Kravellkonstruktion var i början av 1500-talet fortfarande relativt ovanlig och Rentzel framhåller att det var en av kungens ”bästa kravlar” som gick till botten.

39. Larsson 1986.

40. Adams & Rönnby 1996: 54–55.

- De dendrokronologiska resultaten gör en datering av skeppet till 1520-tal som mycket trolig. Träets proveniens till Polen överstämmer bra med Gustav Vasas tidigaste skepp. Dessa var fartyg som han inköpte från Gdansk, Lübeck och andra tyska östersjöstäder. ”Rötskadorna” och indikationen att skeppet därför inte var helt nytt stämmer med ett ”begagnat” skepp.

Skeppstyp

Skeppsbyggeriet i norra Europa genomgick under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet stora och dramatiska omdaningar. Förändringen av skrov, byggnads-sätt och rigg under denna tid ledde till en ny typ av ”stora skepp”. De mest kända representanterna för denna typ av fartyg här i Sverige är ju självklart *Vasa* (1628) och *Kronan* (1676) men huvuddragen för denna nya skeppstyp skulle vara sig lika fram till 1800-talet då maskin- och metallskepp gradvis tog över på haven.

Kraveln vid Franska stenarna är byggnadsmässigt ett exempel från den process där nord- och sydeuropeisk skeppsbyggartradition på ett kreativt sätt blandades under senmedeltiden. Vi har få fynd av större skepp och skeppskonstruktioner från denna tekniska brytningsperiod. Genom att studera *Kraveln* finns därför möjlighet att förstå många av detaljerna i denna tekniska förändring.

En central del i den tekniska förändringen var övergången från klink- till kravell-teknik vid byggandet av större handelskepp och krigsfartyg. Förenklat handlar det om att man slopar överlappet mellan bordplankorna och lägger dem kant i kant. I stället för att förbinda borden med varandra så blev det nu i stället spanten som var utgångspunkten för att hålla borden på plats.⁴¹

Att bygga båtar med släta bordsidor i stället för i klinkteknik är ett byggnads-sätt som praktiserats vid Medelhavet sedan antiken, och influenser från Medelhavet och Iberiska halvön påverkade starkt skeppsbyggeriet i Nordeuropa i slutet av medeltiden.

Men inte heller i Nordeuropa så var släta skrovsidor en helt ny teknik även om byggnadssätten var annorlunda än vid Medelhavet. Medeltidens koggar är ett exempel på norderuopiska båtar med slätbyggd botten upp till slaget.⁴² Ett annat exempel är vissa romerska/keltiska båtar under järnåldern.⁴³ Marinarkeologiska studier har också visat att övergången från skal- till skelettbyggnad som traditionellt brukar förknippas med förändringen från klink till kravell är en grov förenkling.⁴⁴

41. Jfr Hasslöf 1970, Greenhill 1995: 60.

42. Se t. ex. Hocker & Vlierman.

43. McGrail & Nayling 2004.

44. Adams 2003, Rönnby & Adams 1994.

Stora samtida europeiska kravellbyggda skepp hade ofta ett förhållande mellan köllängd och bredd runt 2,5:1. Men en skeppbyggerihandling från Venedig, det s. k. "Timbottamanuskriptet", visar att mindre båtar ofta byggdes betydligt smalare.⁴⁵ De nya moderna, europeiska skeppen hade också ofta ett relativt skarpt utformat förparti och så verkar också varit fallet med *Kraveln* (se ovan). En skarp för gav skeppen en mer utsträckt form än vad förhållandet mellan köl/bredd indikerar. *Mary Rose* hade till exempel ett förhållande mellan köllängd och bredd på 2,8:1 men ändå ett förhållandevis smäckert skrov.

Tidstypiskt var också att däck och kastell sträckte sig framför stävorna och därför gjordes skeppen större än vad kölen indikerar. *San Juan* från 1565 hade en köl på bara 14,75 meter men var 22 meter lång totalt.⁴⁶

Karack var den gängse benämningen på de stora nya kravellbyggda skeppen. Vraket vid Franska stenarna skulle förmodligen, trots sin ringa storlek, kallats för en karack på de flesta håll i Europa. I Sverige användes dock aldrig det ordet utan det vanligaste inhemska namnet för den nya typen av fartyg verkar varit krael. Till skillnad mot andra samtida typnamn som holk, krejare, kogg, jakt, bark etc., vars mening är mer osäker (och som kan skifta mellan samma fartyg i olika dokument) verkar termen krael direkt referera till skeppets byggnadssätt.⁴⁷ Ordet som ursprungligen avser en portugisisk skeppstyp "caravella" kom också att bli den vanliga benämningen på det nya byggnadssättet på de flesta språk (jfr t. ex. *carvel* på engelska). En adekvat benämning på skeppet vid Franska Stenarna utifrån vad det förmodligen kallades av sin samtid bör därför vara att beteckna det som en liten krael.

Samhällsammanhang

Skapandet av de nya stora skeppen i slutet av medeltiden är en del av den allmänna samhällsförändringen som pågick under denna tid.

De nya skeppen och den tekniska förändringen kan ses som fysiska lämningar från ett nytt slags samhälle och ett nytt sätt att tänka. De kan berätta om makthavarnas strategier, beslut och mentalitet under en tid då politik, ekonomi och maritim konkurrens höll på att förändra samhället globalt.

Förändringar i ideologi och mentalitet kom på ett intressant sätt att präglade arkitektur och byggnadssätt under senmedeltid och renässans (se diskussion hos Johnson 1993, 1996). Genom studier av ett samtida skepp kan vi på samma sätt få inblick i den process som omdanade det europeiska samhällets alla olika nivåer. Viktiga

45. Friel 1994: 82.

46. Grenier 1988: 72.

47. Jfr Glete 1977: 29.

aktörer i detta förlopp var personer som Gustav Vasa, nya ledare som strävade efter makt, tog den och försvarade sin position hänsynslöst. Kanonbeväpnade örlogsskepp, att sända ut i såväl närområdet som på världshaven, var något furstarna satsade på.⁴⁸ Bevarad av Östersjöns vatten är *Kraveln* en unik representant för såväl dessa nya fartyg som sin samtid.

Tillerkännanden

Vårt arbete vid Franska stenarna har skett med stöd från och i samarbete med länsstyrelsen i Stockholm och Statens Maritima museer. Fältinsatsen 1995 genomfördes genom att Nigel Boston tillhandhöll skeppet DSV Terschelling och Stolt Comex Seaway lånade ut det avancerade dyksystemet ombord. Gas & Equipment, Aberdeen, Dundee Port Authority och Svenska marinen bidrog också med praktisk hjälp. Vid de fortsatta undersökningarna har Anders Tegnerud, Nynäsdyk och Lars Göran Urthberg, ProMare tillhandhållit båt, dykluft och ROV. Självklart också ett stort tack till alla de projektmedlemmar, dykare och studenter som varit med oss ute vid Franska Stenarna sedan 1994.

LITTERATUR OCH REFERENSER

Muntliga uppgifter

Alf Bråthen, Trollhättan.

Christopher Dobbs, Mary Rose Trust.

Sölve Johansson, Byggkonsult Sölve Johansson AB.

Tryckta källor

Adams, J., 1991, Editorial, *Nautical Archaeology Society Newsletter* 91:3.

— 2003, *Ships Innovation and Social Change*. Stockholm: University of Stockholm.

Adams, J., Norman, P. & Rönnby, J., 1991, Rapport från marinarkeologisk vrakbesiktning, Franska Stenarna, Nämndöfjärden. *Marinarkeologisk tidskrift* 2: 8–10. Stockholm.

Adams, J. & Rönnby, J., 1996, *Furstens Fartyg*. Marinarkeologiska undersökningar av en renässanskravell. Uppsala. Statens Sjöhistoriska museum/ Länsstyrelsen i Stockholm län.

48. Adams & Rönnby 1996, Adams & Rönnby 2009.

- 1998, *Nämdöfjärdens Kraveln*. Unpublished report for Stockholm County Authority.
- 2005, *Nämdöfjärdens Kraveln 2003–4*. Unpublished report for Stockholm County Authority.
- *The Princes Ship*. Antiquity (i manus).
- Anderson, R. C., [1927] 1982, *The Rigging of Ships in the Days of the Spritsail Topmast 1600–1720*. London.
- Arnold, J. B. III & Weddle, R., 1978, *The Nautical Archaeology of Padre Island, the Spanish Shipwrecks of 1514*. New York.
- Brown, A., 1988, *The Renaissance*. London: Longman.
- Burwash, D., 1969, *English Merchant Shipping: 1460–1540*. Newton Abbot: David & Charles.
- Cederlund, C. O., 1994, The Royal Ships and Divine Kingdom. *Current Swedish Archaeology* 2: 47–85.
- 1995, Svanen Som Blev en Anka. Vrakidentifiering och marknadsföring av nationella myter. *Tvärnsitt*, 1. Swedish Science Press. Uppsala.
- Cervin, G. B. Rubin de, 1967, The Catalan Ship, i J. Jobé (red.), *The Great Age of Sail*: 19–33. Cambridge.
- Daggfeldt, B., 1963, Lybska Svan. *Tidskrift i Sjöväsendet* 1963: 3–27.
- Derry, T. K., 1979, *A History of Scandinavia*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Ekman, C., 1954, Melbödaskippet. *Unda Maris* 1953–1954: 4–42.
- Franzen, A., [1961] 1967, *The Warship Vasa. Deep Diving and Marine Archaeology in Stockholm*. Stockholm: Norstedt & Bonnier.
- Friel, I., 1994, The Carrack: The Advent of the Full Rigger Ship. 1994, i R. Unger (red.), *Cogs, Caravels and Galleons*: 77–90. London: Conway Maritime Press.
- 1995, *The Good Ship: Ships, Shipbuilding and Technology in England 1200–1520*. London.
- Gerout, M., Reith, E. & Gassend, J. M., 1989, Le Navire Génois de Villefranche un naufrage de 1516? *Archaeonautica*, 9. CNRS. Paris.
- Glete, J., 1976–77, Svenska örlogsfartyg 1521–1560. Flottans uppbyggnad under ett tekniskt brytningsskede. *Forum Navale*. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska Samfundet Nr 30, 31.
- 1993, *Navies and Nations*. Stockholm. Almqvist & Wiksell International.
- 2000, *Warfare at Sea 1500–1650. Maritime Conflicts and the transformation of Europe*. London: Routledge.
- Grenier, R., 1988, Basque Whalers in the New World: The Red Bay Wrecks, i G. Bass (red.), *Ships and Shipwrecks of the Americas*: 69–84. London: Thames & Hudson.

- Groot, I. de, & Vorstman, R., 1980, *Maritime Prints by Dutch Masters*, Plate 5. London.
- Halldin, G., 1963, *Svenskt skeppsbyggeri. En översikt av utvecklingen genom tiderna*.
- Hasslöf, O., 1970, *Huvudlinjer i skeppsbyggnadskonstens teknologi. Sömand, fisker, skip og vaerft*.
- Hildred, A., 2006, *New excavations on the Mary Rose*, 2003–2005. Unpublished report. Mary Rose Trust.
- Hildred, A. & Rule, M., 1984, Armaments from the Mary Rose. *Antique Arms and Militaria*. May 1984: 17–24.
- Johnson, M., 1993, *Housing Culture: Traditional Architecture in an English Landscape*. London: University College London Press.
- 1996, *An archaeology of Capitalism*. Oxford: Blackwell.
- Keith, D. H. et al., 1984, The Molasses Reef Wreck, Turks and Caicos Islands, B.W.I.: A preliminary Report. *IJNA*, 13,1: 45–63.
- Keith, D. H. & Simmons, J. J., 1985, *Analysis of hull remains, ballast, and artefact distribution of a sixteenth century shipwreck, Molasses Reef, British West Indies*. *Journal of Field Archaeology*, 12: 411–424.
- Larsson, L., 1986, *Sören Norby och östersjöpolitiken 1523–25*. Bibliotheca Historica Lundensis.
- Levey, M., 1967, *Early Renaissance*. Harmondsworth: Penguin.
- McGrail, S. & Nayling, N., 2004, *Barlands Farm*.
- Olds, D., 1976, *Texas Legacy from the Gulf*. Austin: Texas Antiquities Committee.
- Redknap, M., 1984, *The Cattewater Wreck: the investigation of an armed vessel of the sixteenth century*. Greenwich: National Maritime Museum. Archaeological Series No. 8. British Archaeological Reports: British series No. 131
- Roberts, M., 1968, *The Early Vasas. A History of Sweden, 1523–1611*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rule, M., 1982, *The Mary Rose*. London: Conway Maritime Press.
- Rule, N., 1989, Direct Survey Method and its Application Underwater. *IJNA* 18.2: 157–162.
- Rönnby, J. & Adams, J., 1994, *Östersjöns Sjunkna Skepp*. Stockholm: Tiden.
- Salisbury, W., 1961, The Woolwich Ship. *MM* 47: 81–90.
- 1966, Early Tonnage Measurement in England. *MM* 52.1: 41–51.
- Söderlind, U., 2004, *Matvrak – kosthållning och måltidsordning ombord svenska örlogsfartyg under 1600-talet*. Licenciatavhandling. Stockholms universitet.
- 2006, *Skrovsmål. Kosthållning och matlagning i den svenska flottan från 1500-tal till 1700-tal*. Carlssons. Stockholm.
- Unger, R. (red.) 1994, *Cogs, Caravels and Galleons*. London: Conway Maritime Press.

Zettersten, A., 1890, *Svenska Flottans Historia I*, 1522–1634. Stockholm.

Åberg, A., 1996, *Gustav Vasa*. Stockholm: Norstedts.

Samtida källor

Anthony, Anthony, 1546, *The Anthony Roll. An Inventory of Henry VIII's Ships, giving lists of ordnance*. Pepysian Library, Magdalene College Cambridge.

Baker, Mathew. MS 2820. *Fragments of Ancient English Shipwreghtry*. Pepysian Library, Magdalene College.

Renzel, C., *Berättelse om Konung Göstaffz Historia*. Manuscript. Kungliga biblioteket.

Svart, P., *Konung Gustaf I:s krönika*. Utg. av Gunnar T. Westin. Stockholm. Natur och kultur, 1964.

Diego Garcia de Palacio, 1587, *Instrucción náutica para navegar*. Mexico City (facsimile reprint Madrid 1944).

Klädd ombord

Mary Pousette

Inledning

”För Jesu namn skull, se väl till att kanonportarna är stängda och kanonerna fastgjorda, så att vi inte i vändningen råkar ut för samma olycka som hände skeppet Vasa” skall den nyutnämnde amiralen friherre Lorentz Creutz ha yttrat i samband med den seglingsmanöver som utfördes i farvattnen utanför södra Öland och som ledde till regalskeppet Kronans undergång den 1 juni 1676. Uppgiften om detta ominösa yttrande lämnades i vittnesmål inför den undersökningskommission som tillsatts av Karl XI för att utreda orsaken till och ansvaret för det ödesdigra haveri som drabbat vad som anses ha varit det dåtida Europas kraftigast bestyckade örlogsfartyg.

Den framställning som här följer grundar sig delvis på material som jag tagit fram i samband med arbetet för en avhandling vars syfte är att beskriva material, vävteknik, skärning och sömnad som användes till den manliga dräkten i Sverige under senare delen av 1600-talet i belysning av de arkeologiska fynden från vraket av regalskeppet Kronan. Mitt arbete ingår i ett projekt vid institutionen för konstvetenskap med textilvetenskap vid Uppsala universitet, benämnt ”Textila manifestationer av makt under svensk renässans och barock”. Projektet stöds med bidrag främst från Vetenskapsrådet.

Textiliers ömtåliga natur har medfört att mycket få dräkter bevarats från 1600-talet eller föregående perioder. De tidiga plagg som finns bevarade har burits av kungliga personer eller andra medlemmar av samhällseliten. För gemene man var kläder kostsamma, slets hårt och återanvändes tills just ingenting återstod. Hur man klädde sig under tidigmodern tid får man föreställa sig huvudsakligen genom att studera samtida bilder och skriftliga uppteckningar.

Detta innebär att man i många stycken saknar närmare kunskap om dräktmate-

rial, skärning och sömnad m. m. Det rikhaltiga material av manliga dräkter som påträffats på Kronan erbjuder därför utomordentligt goda möjligheter till fördjupade studier i den dåtida mansdräktens utseende i de skilda samhällsskikten.

Orsaken till att skeppsvrak som Kronan med dess innehåll av artefakter av skilda slag utgör ett så värdefullt objekt för arkeologisk undersökning är att det bildar ett s. k. slutet fynd, dvs. en i tid och rum enhetlig deposition av en mängd föremål som tillsammans skapar en enhet. Kronan var till skillnad från Vasa vid sin undergång ett fullrustat krigsskepp med personal, vapen och annan utrustning som erfordrades för det just påbörjade sjötåget. Krasst uttryckt kan man säga att det som utgjorde en katastrof för den svenska stormakten medförde ett önskeläge ur marinarkelogisk synpunkt.

Historisk bakgrund

Den svenska örlogsflottans operativa uppgift var vid denna tid att säkra transportvägarna över vattnet mellan de skilda delarna av det vidsträckta östersjöväldet, som förutom det svenska kärnlandet omfattade den östra rikshalvan Finland samt de baltiska och nordtyska provinserna. I Tyskland var Sverige invecklat i krig som hela tiden krävde truppförstärkningar och i de endast arton år tidigare erövrade skåne-landskapen pågick försvenskningsprocessen, men någon otvetydig lojalitet med den svenska statsmakten var ännu inte etablerad där. För att kunna behärska sjöterritoriet var det därför nödvändigt att vidmakthålla en slagkraftig örlogsflotta och denna var vid den här tiden överlägsen den förenade dansk-holländska som opererade i Östersjön både i fråga om tonnage och eldkraft. Under förmyndarregeringen hade dock underhållet blivit eftersatt och flottan saknade i stor utsträckning utbildad personal både bland befäl och gemene. "Bonddrängar doppade i saltvatten" var det inte helt orättvisa omdömet från dansk sida. Bristerna hade blivit uppenbara eftersom flottan vid 1675 års sjötåg inte kunnat gå till sjöss förrän i oktober. Efter kort tid hade man tvingats återvända till Dalarö på grund av haverier, proviantbrist, sjukdomar, hårt väder och inkompetent ledning. Inte heller hade man nått någon kontakt med fienden. Riksamiralen greve Gustaf Otto Stenbock gjordes ansvarig för misslyckandena och berövades i praktiken sina befogenheter.

Rikets högsta ämbeten var i praktiken reserverade för högadeln. Rådsaristokratin, som dominerat förmyndarregeringen vilken misskött rikets angelägenheter, hade förlorat den tjugoårige Karl XI:s förtroende. Han valde därför att överlämna ansvaret för flottan till kammarrådet Creutz som gjort karriär inom den civila förvaltningen. Denna uppgift innefattade såväl den operativa ledningen av flottan som ordförandeskapet i amiralitetskollegium där frågor om flottans skeppsbyggnad, re-

krytering, avlöning, beväpning, beklädnad och underhåll handlades.¹ En allvarlig brist i Creutz kompetens var dock att han saknade inte bara sjömilitär, utan över huvud militär erfarenhet.

Den 4 maj 1676 avseglade flottan under Creutz befäl från Dalarö med uppdrag att uppsöka och angripa den danska flottan innan denna hunnit förena sig med en eskader från den holländska örlogsfloTTan. Sedan fienden oskadliggjorts skulle ett par tusen knektar samt spannmål som medfördes ombord överföras till den hårt ansatta svenska styrkan i Pommern.² I flottan ingick 32 örlogsfartyg samt 27 övriga fartyg med en sammanlagd bestyckning av 2 194 kanoner. Besättningen bestod av 11 420 man varav 8 300 sjöfolk och 3 120 knektar.³

Den operativa ledningen av flottan utövade Creutz från regalskeppet Kronan. Regalskepp benämndes de största örlogsskeppen som vanligen fick namn efter riksregalierna, symboler för konungslig makt. Kronan var konstruerad under överinseende av den engelske skeppsbyggmästaren Francis Sheldon enligt det engelska maneret vilket skilde sig från det tidigare använda holländska genom en skarpare V-formad skrovprofil, ett större djupgående och ett rundare akterskepp med mindre akterspegel. För att ge en uppfattning om fartygets storlek kan nämnas att dess displacement beräknats till 2 300 ton jämfört med Vasas 1 210 ton. Även bestyckningen var antalsmässigt ungefär dubbelt så stor som Vasas, 126 kanoner mot 64 med en sammanlagd vikt av cirka 230 respektive 70 ton. Huvuddelen av artilleriet var placerat på tre hela batteridäck. Kronan gick av stapeln från flottans varv på Skeppsholmen i Stockholm 1668 men kunde av kostnadsskäl inte färdigrustas förrän fyra år senare.

Efter en mindre drabbning den 25 och 26 maj med den dansk-holländska flottan i farvattnen mellan Rügen och Bornholm förflyttade sig den svenska flottan österut och befann sig den 1 juni utanför södra Öland, tätt följd av fienden som intagit en lovartposition vilken gav ett fördelaktigt utgångsläge för strid. I detta läge gav Creutz order om att Kronan skulle vändas genom den rådande hårda och byiga västsydvästen. Vad som föranlett ordern är oklart. Troligen har signaler eller manövrar från de andra två eskadercheferna, amiralerna Uggla och Bär, uppfattats som önskemål att hela flottan skulle vända. På grund av att man seglade i täta formationer måste manövrar ske samordnat, bl. a. för att förebygga att skeppen skulle komma att segla på skärande kurser. Av den anledningen såg sig Creutz troligen föranlåten att beordra vändning. I sedvanlig ordning hade Creutz före avfärden låtit utfärda ett s. k. seinbrev, eller segelordning, avsett att gälla under hela sjötåget och som bl. a. reglerade de formationer som flottan skulle inta och de skilda enheternas

1. Riksregistraturet 4/4 1676, Riksarkivet.

2. Amiralitetskollegie registratur 12/5, 31/5 1676, Krigsarkivet.

3. Amiralitetskollegie registratur, Sjöexp. Besättn. List 1676, Krigsarkivet.

placering inom dessa samt hur order till sjöss skulle signaleras. På grund av att de signalmedel som stod till buds var mycket primitiva var det trots dessa åtgärder lätt hänt att missförstånd uppstod.

Vändningen slutade med att Kronan kantrade över på sin babordssida och hade börjat sjunka när krutförrådet exploderade och rev upp fartygets styrbordssida. Förmodligen var orsaken till kantringen att man i den hårda vinden förde för mycket segel. Enligt vissa vittnesuppgifter skulle i den uppkomna brådskan babords kanonportar inte ha blivit tillslutna och kanonerna inte surrade så att dessa när fartyget i vändningen krängde över på babord rasade ned i lä vilket skulle ha medverkat till den katastrofala utgången. Ett vittnesbörd om kraften i explosionen utgjorde den luftfärd som majoren vid Västerbottens regemente Anders Sparrfelt utförde när han slungades tvärs över två fartyg och hamnade oskadd i seglen på ett tredje.

Ombord på Kronan fanns sammanlagt 842 man varav drygt 500 man sjöfolk och minst 300 knektar motsvarande tre kompanier ur Västerbottens regemente. Av dessa räddades endast 150 man varav 42 fördes iland på Öland och de övriga undsattes av egna och fientliga skepp.

Vrakets upptäckt och marinarkeologiska undersökningar

Sedan Kronan upptäcktes 1980 av Anders Franzén har vrakplatsen varit föremål för arkeologiska undersökningar. Hittills har mer än 30 000 föremål bärgats varav ungefärligen 7 % varit av textilt material. Fortfarande återstår några års utgrävningsarbete innan hela skrovområdet undersöks.

Vraket ligger på 26 meters djup cirka 6 kilometer öster om byn Hultestad på sydöstra Öland. Sjöbotten består av fast moränlera vars yta är ojämn och uppvisar här och var upp till 50 meter breda fördjupningar fyllda med glaciallera. Skeppets relativt oskadade babordssida har förmodligen sjunkit ned i en eller flera fickor och successivt täckts med glaciallera som hindrat syret att nå de inbäddade föremålen. Den syrefattiga miljön, den förhållandevis låga och jämna temperaturen på Östersjöns botten samt vattnets låga salthalt gör att förhållandena är synnerligen goda för bevarande av organiska material. Skrovverket är välbevarat genom att skeppsmasken inte klarar den låga salthalten. Växtfibrer (cellulosa) som används till textilier som lin, hampa och bomull bryts ned i våta miljöer medan animaliska fibrer (protein) som ull och silke är mera motståndskraftiga.

De våldsamma händelserna som orsakade förlisningen har försvårat tolkningen av fynden. Genom kantringen åt babord och sprängningen av styrbords sida måste alla lösa föremål och även de besättningsmän som befann sig inne i skrovet ha fallit handlöst över mot babord. Föremål och människolik har därför hamnat på platser där man efter en "normal" förlisning inte kunde förvänta sig att finna dem. Även

bärgningen av ett 60-tal grova artilleripjäser under åren 1682–1686 måste ha påverkat både skrovets och de lösa föremålen tillstånd och läge.

För att möjliggöra inmätning och lägesbestämning av konstruktionsdelar och lösa föremål upprättades ett koordinatsystem över ett 50×40 meter stort område med vraket i centrum.

Rekrytering av befäl och manskap

Länder med en väl utbyggd handelsflotta kunde rekrytera sjövant folk ur denna till sin örlogsflotta. I Sverige ansågs förmodligen denna rekryteringsbas alltför svag varför allmogen i rikets kusttrakter genom beslut mellan åren 1634 och 1642 ålagts att prestera och underhålla båtsmän till flottan men blev i gengäld befriad från knektutskrivningen.⁴ Systemet kallades båtsmanshåll och genom det rekryterades såväl båtsmän som bösseskyttar dvs. manskap som bemannade skeppsartilleriet. Flottans befäl avlönades, i motsats till arméns, inte genom det system som kallades det militära indelningsverket utan anställdes på värvad stat.⁵

Västerbottens regemente liksom övriga infanteriförband rekryterade sitt manskap genom det s. k. ständiga knektehållet eller rotehållet. Ett antal gårdar som bildade en rote skulle hålla med en soldat och viss del av hans utrustning. Arméns befäl avlönades genom indelningsverket vilket innebar att dessa erhöll avkastningen från viss jord samt disponerade särskilda boställen.

Textila föremål

Då många av de textila föremålen påträffats i fragmentariskt skick är det viktigt att försöka bestämma till vilken föremålskategori de bör hänföras. Förutom textilier som utgjort material i besättningens beklädnad och annan personlig utrustning har på fartyget medförts stora mängder segelduk och tågvirke tillverkat av hampa, lin eller ull. Dessutom finns det anledning anta att de skulpturalt praktfullt utsirade kajutorna på Kronan även varit dekorerade med exklusiva textilier. Beträffande Kronan har inte påträffats några uppgifter om detta men däremot om andra större skepp. För kajutan på Scepter anskaffades år 1638 21 alnar röd sammet till bordstäcke samt 41 alnar gult och blått atlassiden till sparlakan och himmel med fransar. För Henrik Horns amiralsskepp Viktoria inköptes 1677 ett rött bordskläde samt 28 stolar klädda med rött kläde och fransar.⁶

4. Zettersten, s. 60.

5. Asker, s. 181.

6. Zettersten, s. 310.

Besättningens beklädnad

Uniform i bemärkelsen dräkt med i detalj reglerat utseende infördes inte vid den svenska och inte heller vid de övriga europeiska ländernas örlogsflottor förrän under första hälften av 1700-talet. En fullständig uniformering av hären genomfördes däremot redan under Karl XI:s regeringstid vilket var något tidigare än i övriga arméer. Ett huvudskäl till att flottans personal uniformerades sent var förmodligen att besättningen fanns samlad ombord på sitt fartyg även under strid eftersom denna huvudsakligen utkämpades som artilleriduell varför det inte förelåg någon svårighet att skilja på de egna och fienden.

Det finns därför anledning anta att sjöbefälet även till sjöss var iförda den dräkt som deras samhällsställning fordrade vilket kunde innebära ett extravagant mode med allongeperuk, ett otal sidenrosetter och högklackade skor. Samtidigt som staten genom s. k. överflödsförordningar straffbelade en klädsel som var för påkostad för det stånd man tillhörde så accepterade konventionen inte en alltför enkel klädsel. Lars Ljungström har i sin *gradualavhandling* behandlat adelns skyldighet att genom livsföring manifestera sin samhällsställning.⁷ Att klädseln spelar en viktig roll i detta sammanhang belyser han genom att återge en berättelse av Samuel Columbus med rubriken "Staat efter Stånd". Abraham Brahe d. ä., greve och riksråd, var känd för sina enkla vanor. Han klädde sig i skinnkläder i stället för dyrbara stoffer och lät sig åtföljas av en enda tjänare. Brahe råkade en kyrkoherde på besök i Stockholm. Greven frågade var prästen kom ifrån men denne kände inte igen greven och gav ett snäsig svar. Greven ogillade ett sådant svar och frågade vem han var. Prästen svarade att han var Herr Mårten från Ängsö och undrade vem den andre var. Brahe svarade att han var en greve varpå prästen sade: "Gu' förlåt Ehr så mått ni ok håll' ehr någorlunda som en grefwe, iag toog ehr för Mäster Mickel, Sämskmakare på Norrmalm". Det är tydligt att Columbus delar prästmannens uppfattning om det olämpliga i Brahes uppträdande. Underförstått menade han troligen att det var ägnat att dra löje och skam över såväl Brahe själv som hans gelikar. En intressant fråga är om de speciella förhållandena ombord på ett örlogsfartyg tillät avvikelser från den strikta klädkod som skulle utgöra en tydlig klassmarkör. Om en sådan konvention utbildat sig inom sjöofficerskåren är okänt. En dräkt som finns bevarad på Livrustkammaren och som bars av amiralen Klas Hansson Bjelkenstjerna då han anförde svenska flottan i slaget vid Femerbält den 30 april 1659 och sårades illa tyder på att detta var möjligt. Dräkten är sydd av ofärgad grå vadmal och består av tröja och knäbyxor. Den saknar dekor eller spår av sådan. En sådan klädsel måste uppenbarligen varit bekvämare och mera lämpad för livet ombord. Den närmar sig både i fråga om material och utseende den tidens folkliga dräkt.

7. Ljungström, s. 27.

Såvitt man känner till bar flottans manskap kläder av gängse allmogetyp. Ibland kunde båtsmännen som avlöningsförmån erhålla tyg av enhetlig färg och kvalitet för tillverkning av "båtsmansklädning". Att båtsmansbeklädningen i någon mån skilde sig från allmogedräkten belyses av en uppgift i Amiralitetskollegiets handlingar. En båtsman som 1654 stod i begrepp att rymma ur tjänsten hade "förskaffat sig bondekläder" uppenbarligen i syfte att undgå uppträckt⁸.

Infanteristerna ur Västerbottens regemente hade förmodligen hunnit bli utrustade med den nya karolinska arméuniformen av den tidigare modellen. Den hade ett enhetligt snitt men genom olika färger skildes de olika förbanden åt. Färgerna i den uniform som västerbottningarna bar var blått och vitt.

Genom besättningens breda sammansättning kom de dräkter som medlemmarna bar att på ett tydligt sätt spegla det manliga dräktskicket i Sverige.

Textilfynden

Av de drygt 2 000 textila fynd som hittills bärgats och konserverats är merparten att hänföra till beklädning. Eftersom en stor del av dessa är mycket fragmentariska och svåra att identifiera måste min undersökning begränsas till föremål vars sammanhang och innebörd med en rimlig nivå av säkerhet går att avläsa. Undersökningen kommer därför att begränsas till textildelar som främst genom skärning eller genom rester eller markering av stygn kan härledas till beklädning. Även fragment som kan tolkas som delar av dräktdekor eller tillbehör som gehäng och väskor kommer att omfattas av undersökningen i vilken cirka 200 fynd kommer att ingå. Cirka 80 % av beklädnadsfynden består av ull, 15 % av siden och 5 % av lin.

I detta mera begränsade sammanhang kommer jag att endast behandla ett mindre antal av de bäst bevarade och representativa plaggen.

Vid undersökningen av fynden utgår jag från material, teknik (vävning, stickning, nålbindning, knyppling och tovning), färgning och sömnad. Ylletygerna är av det finare klädet eller den grövre vadmalen och de använda vävsätten är tuskast och kypert. Siden har ofta mera komplicerade bindningar som satin och rips. Till sömnad användes vanligen lintråd som successivt brutits ned i vattnet och i de flesta fall försvunnit. Spår av tråden finns endast genom de bevarade stygnhålarna i de plaggdelar som den sammanfogat.

Under den långa vistelsen i Östersjöns vatten kan klädesplaggen ha förändrats till storlek och form. För tolkning av fynden är det därför av betydelse att ha kännedom om manskroppens storlek och hållning. Genom ett stort antal mätningar av skelett, bl. a. från Vasa och Kronan, har professor Ebba During, Osteologiska in-

8. Amiralitetskollegie reg. 27/1 1654, Krigsarkivet.

stitutionen vid Stockholms universitet, funnit att den manliga genomsnittslängden under 1600-talet var cirka 168–170 cm samt att kroppshållningen varit mera upprätt än i dag vilket medfört att ryggtaflan haft en planare form.

För att illustrera vad en officer kunde föra med sig ombord av personlig utrustning kan nämnas de ersättningskrav som änkan efter kaptenen Olof Norrman reste mot Kronan för förlusten av mannens persedlar vid förlisningen den 1 juni av regalskeppet Svärdet från vilket fartyg amiralen Uggla ledde sin eskader. Förlusten omfattade två klädningar (rock och byxor) en pajrock (kläde), en regnkappa, en ny vargskinnrock, ett par vargskinnshandskar, två hattar, tolv halsdukar, tretton par ull-, redgarns-, och trådstrumpor.⁹ Kistor med officerarnas utrustning har påträffats på Kronans trossdäck.

De enkla besättningsmännens beklädnad bestod i huvudsak av vad de stod och gick i. När dessa plagg slitits ned blev de i bästa fall ersatta med nya. I en rapport från januari 1659 till amiralitetskollegium meddelar dåvarande amirallöjtnant Uggla att folket var alldeles "förblottat" på kläder samt att "så gå och en part löjtnanter, styrmän, constaplar och skeppare med bara rompan, ty de hava intet på sig".¹⁰ Efter 1675 års sjötåg rapporterades ett stort antal köldskador. Någon gång kunde båtsmännen tilldelas ombytesplagg av Kronan eller roten. Förmodligen hade de inte någon anvisad plats att förvara eventuella personliga tillhörigheter. Dessa kan ha packats i de bylten och säckar av hampa som påträffats förut i skrovet.

Beskrivning av klädespersedlar

Rockar, livrockar och tröjor

Tre stycken välbevarade rockar har likartad skärning och är tillverkade av kläde av samma kvalitet. Alla är sydda med silketråd varför samtliga plaggdelar fortfarande är sammanfogade. Vävsättet är tuskraft. Färgen är svartbrun vilket är resultatet av den långa vistelsen i vattnet. Den ursprungliga färgen går inte att bestämma. Rockarna slutar något ovanför knäet, är lätt insvängda i midjan och utställda i sidorna vilket gör dem vida nedtill. De har ryggsöm med sprund nedtill. Ärmarna är i sin skärning svängda till skillnad från dagens mer rakskurna rockärmar och består av över- och underärm. Spår av linnefoder finns i sömmarna. Den vikta fällen i nederkanten är fortfarande hårt pressad trots att tråden som här troligen varit av lin inte finns kvar. I vänster framstycke har sytts tjugosex vackert tränade 2,5 cm långa knapphål som även haft en dekorativ funktion. På insidan har tråden från varje knapphål trätts vidare till nästa, ett arbetssätt som sparar både tid och material. På vardera

9. Zettersten, a. a. s. 238.

10. Amiralitetskollegie ank. handl., Ugglas brev 31/1 1659, Krigsarkivet.

FIGUR 1. Livrock kallad "röda jackan", mycket välbevarad i fråga om form och färg, antas ha tillhört en högadlig officers personliga tjänare. Foto: Rolf Lind/Kalmar läns museum.

framstycket har sytts horisontella ficklock som dekor. Fickpåse saknas och i stället finns en öppning i sidsömmen för att göra det lätt att komma åt vapen eller börs som hängde i bältet. Rockarna saknar en vikt krage men är försedda med ståndkrage dvs. en rak slå som var fäst runt halsringningen. Plaggen är sydda med mycket små stygn för bättre hållfasthet.

En av rockarna har förvarats i en kista som man kunnat fastställa har tillhört Lorentz Creutz. Antagligen har de andra rockarna tillhört kolleger i sjöofficerskåren. Inom denna grupp var man säkert angelägen att klä sig i enlighet med gällande mode. Rockarna utgör en övergångsform till det i midjan markerat insvängda och nedtill kraftigt utställda modet som nådde en bit nedanför knäet som kallats justeaucorps.

Ett annat välbevarat livplagg är den s.k. röda jackan (fig. 1). Plagget är förhållandevis kort och slutar cirka 25 cm nedanför midjan. Nederkanten saknar fäll dvs. pressad uppvikt kant. Det är därför troligt att plagget ursprungligen varit knälångt

och att den nedre delen av någon anledning slitits loss. Plagget är kraftigt insvängt i midjan och utställt i sidorna vilket tillsammans leder till slutsatsen att det från början haft karaktären av livrock. Materialet är kypertvävt kläde. Ett märkligt förhållande är att den röda färgen bibehållits så väl. Ursprungligen har den förmodligen varit klarröd men därefter mörknat något. Om klädet färgats in i Sverige har man troligen använt krapprot som färgämne. Rocken har ett helt bakstycke samt en dubbel halsslå. Plaggdelarna är inte längre sammanfogade men hålen efter stygnen vittnar om sömnadstekniken. Rocken saknar fickor. I vänster framstycke finns 24 knapphål sydda med silketråd på samma sätt som de tidigare beskrivna rockarna. Av tillhörande knappar med stomme i trä klädda med soutage (guldtråd trädd i rut-mönster) har endast en återfunnits. På knappens baksida finns en ögla som är trädd genom höger framstycke och på dess baksida är en ladersnodd dragen genom ögla och ursprungligen även genom övriga knappöglor för att hålla knapparna på plats. I en slits nedtill på vardera ärmen finns sex knapphål. Dessa knäppningar har enbart dekorativ funktion. Ärmarna är dessutom dekorerade med fyra rader horisontella guldband samt med motsvarande band kring raden av knappar och knapphål. Guldbanden är 0,7 cm breda och vävda av guldtråd i spetskypertteknik.

Den man som var iklädd livrocken visade sig vid en osteologisk undersökning ha varit i tjugoårsåldern. Rocken är mycket ovanlig både ifråga om färg och dekor varför det är svårt att bestämma vilken ställning dess bärare haft. Den väv som besättningsmännen ibland tilldelades och den uniform soldaterna utrustats med var normalt blå och hade avvikande skärning. Gradbeteckningar i form av galoner förekommer såvitt känt inte vid den här tiden. Spelet eller musikerna ombord på de större skeppen hade tidigt fått sin uniform fastställd troligen därför att de hade att framträda i olika statscermoniella sammanhang. Deras uniform var sydd av blått kläde med dekor av bestämt utseende. En möjlig tolkning är att rocken burits av en personlig tjänare till någon av de höga officerarna som beklädde de högsta ämbetena ombord. De var från sin livsföring iland vana att omge sig med kammartjänare och övrig uppvaktning. Dessa betjänare kunde förses med påkostade uniformsliknande livréer som skulle markera deras herres höga samhällsställning. Att sådana tjänare fått medföras ombord har inte kunnat beläggas, men med tanke på det dåtida samhällets krav på ståndsmässigt uppträdande förefaller det troligt. En röd livrock som företer stora likheter både till färg och form med den som bärgats återfinns på ett porträtt i olja målat av David Klöcker Ehrenstrahl vilket föreställer riksamiralen Karl Gustav Wrangels narr."

En rock är bevarad endast i form av ett bakstycke. Den är intressant genom sin längd eftersom den slutar strax ovanför ankeln. Den är sydd i ljusgrått kläde och har

II. Statens porträttsamling på Gripsholm.

ett högt sprund mitt bak garnerat med tio tennknappar. Knapphål saknas på den motsatta sidan av sprundet. Rocken är insvängd i midjan och vid nedtill. Bakstyckets speciella form gör det troligt att det tillhört en typ av plagg som var på modet vid den här tiden, nämligen den s. k. polska rocken. Detta var ett mode som länge varit rådande i Polen och som hade sitt ursprung i Turkiet. Dessa rockar var försedda med knäppanordningar som består av galondekor med öglor och knappar i soutage. Ett stort antal liknande knäppanordningar har påträffats på Kronan. En snarlik rock förvaras på Livrustkammaren och har tagits som krigsbyte vid Narva. Samma typ av rockar finns även avbildade på kopparstick efter Ehrenstrahls teckningar avsedda att dokumentera den karusell eller "Certamen equestre" som hölls i Stockholm för att fira Karl XI:s trontillträde 1672. I denna hovfest deltog en grupp svenska adelsmän iklädda polska dräkter till vilka hörde samma typ av långa rockar.

En grupp plaggdelar, bestående av lösa fram- och bakstycken samt ärmar, som tillhört likartade rockar har en skärning som visar att dessa varit något insvängda i midjan och utställda från midjan till nederkanten. Materialet har efter den långa vistelsen i vattnet antagit en brunsvart färg och väven har också förändrats så att den är svår att bestämma. Troligen utgörs den av kläde och vävsättet är tuskaft. Rockarna har nått strax nedanför knäet och saknar krage. De avslutas i halsen endast med en nedvikt fäll. Knäppningen går från halsfällan till strax nedanför midjan och markerar av 15 knapphål som är 2,5 cm långa. Pärlgarn av silke har använts till knapphålen och dessa är sydda och knapparna har varit fästade med samma teknik som tidigare beskrivits. Hål efter stygn markerar var fodret fästs i rocken. Några rester av fodermaterialet finns inte kvar men har troligen utgjorts av linne. Rockarnas form och detaljer gör det troligt att de burits av infanterister ur Västerbottens regemente.

En rock som når ett stycke nedanför knäet har alla plaggdelar i behåll trots att den sammanhållande tråden har förintats. Den är sydd i kypertvävt kläde av hög kvalitet som antagit en ljus brunbeige färg. Rocken är svagt insvängd i midjan och utställd nedtill. Det särpräglade med rocken är att vänster framstycke är dekorerat från halsringningen till nederfällan med 40 fint tränsade knapphål sydda med silketråd. Några knappar har inte återfunnits men troligen har de varit av påkostat utförande. Med tanke på den höga standarden har rocken förmodligen tillhört en officer med hög ställning.

Tröjor

Tröja kallades vid den här tiden en midjekort snävt skuren jacka med påsydda skört runt om och vanligen tillverkad av vadmal. Delar till två olika modeller av tröjor har bärgats liksom hakar och hyskor som användes till knäppning i stället för knappar. I den ena tröjtypen har mellan fram- och bakstycke infogats ett löst sidstycke. I den andra har framstycket gjorts bredare och bakstycket smalare så att de sammanfogats

bakom ärmhålet. Liknande tröjor var de roslagsbönder iklädda som avbildades av den italienske diplomaten Lorenzo Magalotti under hans besök i Sverige 1674. Troligen har de burits av båtsmän som varit klädda i sin allmogedräkt.

Byxor

Ett antal plaggdelar som hört till byxor har bärgats. Materialet är kläde eller vadmal vävt i tuskaft eller kypert och väven har antagit en beige till svartbrun färg liksom större delen av de övriga textila fynden. Byxorna är konstruerade så att varje ben är skuret i ett stycke och byxbenen har varit ihopsydda mitt bak, genom grenen och mitt fram med undantag för en gylföppning. Öppningen är försedd med knapphål. Byxorna saknar således sidsömmar men vanligen är ett sprund uppskuret i sidan där en fickpåse kan ha varit fastsydd. För att hålla uppe byxorna var dessa försedda med i linningen fästade järnkrokar vilka hakades fast i livplagget. Två olika modeller av byxor har påträffats. Den ena är rak och vid hela vägen och slutar vid knäet. Byxan representerar en något äldre typ av mode som varit i bruk sedan ett halvt sekel. Den överensstämmer väl med de byxtyper som allmogen använde och kan därför förmodas ha burits av båtsmännen. Den andra modellen har samma vidd upptill men blir snävare nedtill och avslutas med en slå under knäet. Runt ett av byxbenen sitter delar av ett sidenband med en rosett likaledes av siden fästade. Denna byxtyp liknar den modell som nyligen hade fastställts för den karolinska arméuniformen. Byxorna kan därför ha tillhört infanterister ur Västerbottens regemente.

Huvudbonader

Några relativt välbevarade hattar har påträffats. De är tillverkade i styv ullfilt i en för tiden typisk hög konisk form på kullen och med breda brätten. En annan variant har lägre kulle och smalare nedåtvikta brätten. Karpus var en vanligt förekommande typ av mössa som oftast bestod av fem triangelformade kilar som sammanfogats. Den har ett brätte som är uppdelat i två sidstycken och ett bakstycke som går att fälla ned för att skydda sig mot hårt väder. Man har kunnat bärga karpusar tillverkade av såväl stickat ullgarn som kläde eller vadmal. Karpusen var den huvudbonad som allmogen klädde sig i och den kom också att ingå i den karolinska arméuniformen.

I amirallöjtnant Arvid Björnrams kista påträffades bl. a. några eleganta mössor i siden. En av mössorna är sydd med fem kilar av mörkgrön, mönstervävd silkesammet och dubblerad med tunt ulltyg. En annan är sydd av sidenbrokad i ett enda stycke och hoprynkad under en knapp högst upp på kullen. Denna mössa är också dubblerad med tunt ulltyg. Brokaden är vävd i ett blommönster av silvertråd med en mörkare silketråd invävd som bildar konturer. På annan plats i vraket har hittats en mössa i grågrön silkesammet. Dessa påkostade mössor har antagligen varit avsedda för inomhusbruk antingen tillsammans med en elegant dräkt eller som nattmössa.

Sidenband

I vraket har hittats stora mängder till största delen välbevarade sidenband. Banden är vävda i olika vävsätt men det vanligaste är ripsbindning. Bandens bredd varierar mellan 1–5 cm och längden mellan 1–700 cm. Banden har mörknat i vattnet men många har förmodligen varit i klara färger. De flesta är enfärgade men en del mönstervävda i ränder eller med blomstermotiv. Man har funnit hela askar med färdigknutna sidenrosetter. En del rosetter är metallskodda i ytterändarna i stället för att vara försedda med en fäll. Metallskodda sidenband med en sidenklädd ögla har också påträffats. De har använts för att fästa ihop byxan med livplagget. Det finns också en annan typ av rosetter som kallas favörer och som består av ett sidenband som är vikt en gång och bildar en ögla. Favörerna sitter i grupper ofta fästade på ett band eller en platta. Sådana arrangemang med ett fyrtiotal favörer fästes fram till på byxorna och med ett trettiotal favörer på byxornas utsidor. Även på en elegant officersvärja har fästet prytt med ett antal favörer. Dessa mängder av rosetter och favörer i dyrbart importerat siden som de aristokratiska männen prydde sig med hade ingen praktisk funktion utan utgjorde en ren lyxkonsumtion. Användningen var tillåten för en mycket begränsad krets och utgjorde därför en tydlig klassmarkör.

Väskor

Andra lyxbetonade föremål i form av små väskor eller börsar i siden har också kunnat bärgas. Några är väl bevarade. En väska är sydd i olivfärgad taft 8 cm hög och 10 cm bred. Väskan stängs med en blyknapp som varit överklädd med siden. En annan väska med samma mått har formen av en påse och är sydd av silvergrått sidenrips. Den kan dras ihop upptill med en silkessnodd och är dekorerad med flätade silverband fastsydda vertikalt. Väskorna kunde hängas i krokar som fanns fastsydda i byxlinningen. Dräkterna var inte alltid försedda med fickor varför detta också var en praktisk anordning.

Sammanfattning

Som inledningsvis nämnts finns endast ett mycket begränsat dräktmaterial bevarat från den tid som undersökningen gäller. De avbildningar, vanligen i form av porträtt, som lämpar sig för studium av dräktskicket återger nästan enbart personer ur de högsta samhällsskikten. Klädseln är nästan alltid representativ och högtidlig och ger därför ingen föreställning om hur vardagsklädseln tedde sig. Bildframställningen ger en viss uppfattning om plaggens design, yta och dekor. För att få närmare kunskap om material, skärning, sömnad, stoffering och foder m. m. måste man kunna studera det fysiska föremålet. Även om de dräktynd som bärgats från Kronan undergått förändringar under den långa vistelsen på havsbotten så utgör de ett utomor-

dentligt material för att öka kunskapen om den dåtida dräkten. Av de ovan lämnade fyndbeskrivningarna framgår hur det varit möjligt att bl. a. i detalj följa skärningen av byxor och av överärm och underärm samt tekniken för att sy knapphål och fästa knappar i rockarnas framstycken. Kännedomen om dessa förhållanden har tidigare varit knapphändig eller obefintlig.

LITTERATUR OCH REFERENSER

Otryckta källor

Krigsarkivet:

Amiralitetskollegie reg. 27/1 1654.

Amiralitetskollegie ank.handl., Ugglas brev 31/1 1659.

Amiralitetskollegie registratur 12/5, 31/5 1676.

Amiralitetskollegie registratur, Sjöexp. Besättn. List 1676.

Riksarkivet:

Riksregistraturet 4/4 1676.

Tryckta källor

Asker, B., *Hur riket styrdes*. Stockholm 2007.

Ljungström, L., *Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn, Herresätet som byggnadsverk och spegelbild*. KVHAA, Antikvariska serien 44, 2004.

Zettersten, A., *Svenska flottans historia II*. Norrtälje 1903.

Tidiga lokalsamhällen på Djurö i Stockholms södra skärgård ca 800–1700. En projektidé

Peter Norman och Bengt Windelhed

Bakgrund

Under den period som i Sverige benämns vikingatid och första delen av medeltiden (tiden ca 800–1350) genomgick norra Europa en kraftig befolkningsutveckling. Denna resulterade bl. a.¹ i en expansion av den bofasta bebyggelsen, från centrala jordbruksbygder till mindre bördiga områden utanför dessa. Vid 1300-talets mitt övergick expansionen i en regressiv fas, vilken i sin tur följdes av flera expansiva och regressiva perioder.

Dessa förändringar och orsakssammanhangen bakom dem har behandlats i ett flertal studier, senast i det av Östersjöstiftelsen finansierade forskningsprojektet ”Förmoderna kustmiljöer”. Detta hade fokus på naturförutsättningsars, särskilt klimatets, betydelse för tidiga samhällsförändringar. I det projektet, genom arkeologiska och geografiska delprojekt, beskrev och analyserade vi agrara lokalsamhällens etablering och framväxt på Södermanlands kust och på Ösel.²

I Södermanland ger fornlämningsförekomst, skriftliga källor och ortnamn stöd för uppfattningen att stora delar av de mindre bördiga områdena utanför järnålderns bygder, bland annat skärgården, koloniserades först under loppet av medeltiden.³ Medeltida diplom och kamerala källor från 1500-talet antyder att denna bebyggelse till största delen utgjordes av ensamgårdar. Under samma tid förtätades bebyggelsen i de centrala bördiga områdena. Där utvecklades sedan lång tid ensamgårdar till byar. Beträffande ortnamnen förekommer byar med namn av äldre typer

1. T.ex. Lindkvist & Ågren 1985, s. 42 ff.; Myrdal 1999, s. 25 ff.

2. För dessa båda delprojekt i forskningsprojektet Förmoderna kustmiljöer, se Norman & Windelhed fr.o.m. 2006 i referensförteckningen. Erfarenheterna från delprojekten har varit en viktig utgångspunkt för detta förslag till ett forskningsprojekt med fokus på Djurö.

3. Norman 2006.

endast i de bördigaste områdena ett stycke in i landet, medan bebyggelse med yngre namn förekommer i utkanten av eller utanför de äldre bygderna.

Kolonisationen i vissa andra områden i östra Mellansverige har skett etappvis från yngre järnålderns bygder.⁴ Gjorda studier, med utgångspunkt både i fältarbeten och i äldre lantmäterikartor, antyder att det första steget var att skogsmarken och skärgården brukades extensivt för t. ex. bete och fiske. Först så småningom, med början i tidig medeltid, etablerades bofast bebyggelse i dessa områden.⁵ Resultatet från forskningsprojektet "Förmoderna kustmiljöer" antyder att kolonisationen av den sörmäländska kusten och skärgården skett på ungefär samma sätt.⁶ Samtidigt tvingas vi konstatera att vi måste generalisera bebyggelsehistorien och nyttja analogier från andra områden för att ge en tolkning av kolonisationsfasen. I denna generalisering ingår också föreställningen att det var en successiv kolonisation av bönder som tog skärgården i anspråk när centrala bygder var fullt utnyttjade.⁷ Samtidigt verkar organisatorerna bakom kolonisationen ha varierat. I vissa områden – och då framför allt i norra Sverige – finns det inga tecken på att det är andra än de som senare skulle komma att representera en "fri" bondeklass som stod bakom kolonisationen. Längre söderut verkar kolonisationen av områdena utanför centralbygderna ha styrts av kronan och/eller olika typer av frälse.⁸

Kolonisationen av kust- och skärgårdsmiljöer i Östersjöområdet kan tydligen generellt beskrivas med antingen *pull*- eller *push*-resonemang. Den kan med ett *pull*-resonemang ses som att det fanns möjliga resurser att exploatera i skärgården. I ett *push*-resonemang kan kolonisationen ses som betingad av att något eller någon i samhället "tvingar ut" kolonisationen i dessa miljöer.

Vår ovan antydda bebyggelsehistoriska tolkning för Södermanland, blir en viktig erfarenhet i en kommande studie av Djurö, beläget i Upplands södra skärgård (se nedan). En översiktlig analys av bebyggelseutvecklingen i Södermanlands skärgård under sen järnålder och medeltid kan nämligen beskrivas med två socioekonomiska modeller. Den ena är rumsligt vertikal (överlappande) och den andra rumsligt horisontell.⁹

1) Under den tidsepok – yngre järnålder, medeltid och en bit in i förmodern tid – som den här artikeln behandlar, framträder åtminstone tre nivåer för resursutnyttjandet i Södermanlands skärgård:

4. Bodvall 1959, s. 13 ff.; Broberg 1990, s. 136; Windelhed 1995, s. 236.

5. Windelhed 1995, s. 250–253.

6. Norman & Windelhed 2008a; Norman 2008.

7. Jämför Sporrang 1985, s. 191–192.

8. Norman 2008; Windelhed 1995; Broberg 1990.

9. Norman 2006.

- En lokal nivå, bestående av självförsörjande bönder med hemvist i skärgården eller som utnyttjade skärgården för jordbruk (mest boskapsskötsel) och fiske.
 - En regional och urban nivå, bestående av 1) en överhet (frälse och kronan) som beskattade skärgårdens bönder och 2) bönder och borgare som bedrev fiske vid utskärsfiskelägena och eventuellt annan verksamhet till avsalu.
 - En interregional, nationell och internationell nivå, bestående av den sjöfart som genomkorsade skärgården utan att ha vare sig start eller mål i denna.
- 2) Bebyggelseutvecklingen i skärgården kan delas in i tre geografiska zoner:
- Zon 1 utgörs av de större öar – Mörkö, Muskö och Utö – som hade bofast bebyggelse redan under vikingatid.
 - Zon 2 utgörs av de områden i innerskärgården, som fick bofast bebyggelse under medeltiden.
 - Zon 3 utgörs av den ytterskärgård, som under hela tiden utnyttjats extensivt och endast har säsongsmässigt utnyttjad bebyggelse.

Djurö. Några socioekonomiska utgångspunkter

Vid en första anblick faller Djurö in i de socioekonomiska ramar som framträder i de båda sörmåländska modellerna. Djurö kan nämligen sättas in i ett regionalt skärgårdssammanhang med Bertil Hedenstiernas geografiska doktorsavhandling från 1949 om Värmdö gamla skeppslag.¹⁰ Det är ett viktigt arbete för en studie som behandlar bebyggelseutvecklingen på Djurö under perioden 800–1700 e. Kr. I avhandlingen ges en beskrivning över den kulturgeografiska utvecklingen i området – i vilket Djurö har ett centralt geografiskt läge – från i huvudsak 1600-talet och framåt.

I sin avhandling skrev Hedenstierna att Stockholms skärgård är ”en av världens mest vidsträckta skärgårdar”, som dessutom har ”en landskapstyp som äger en alldeles speciell egenart.” Denna skärgård uppfattade han som ett geografiskt ”intressant studieområde”.¹¹ För Stockholms södra skärgård gör han en ”kulturgeografisk studie”, där befolkning, ”näringsliv”, bebyggelse och den agrara markanvändningen¹² ses som präglade av de ”naturgeografiska” dragen i skärgården.¹³ Härigenom såg han Stockholms skärgård som en bygd ”utvecklad på basis av de fysisk-geografiska förhållandena, där befolkningen på ett alldeles särskilt sätt fått anpassa sin livsföring efter den omgivande naturen ...”¹⁴

10. Hedenstierna 1949, med undersökningsområdet beskrivet på s. III–III.

11. Hedenstierna 1949, förord.

12. Av Hedenstierna benämnt skärgårdslandskapet. Hedenstierna 1949, s. II.

13. Hedenstierna 1949, s. 7, 10–12.

14. Hedenstierna 1949, s. 5.

Hans avhandling är en tidstypisk, historiskt inriktad regionalgeografisk framställning, med ett stort beskrivande inslag. Dagens geografiska forskning har inte denna utgångspunkt, utan söker historisk förståelse i komplicerade relationer över tiden mellan naturförutsättningar, individers agerande och övergripande samhällsförhållanden. Det är ungefär så vi kommer att behandla Djurö i ett kommande forskningsprojekt, som vi preciserar nedan. Här får projektet först ett perspektiv med bl. a. Hedenstiernas avhandling. När avhandlingen kom hade Stockholms skärgård inte "varit föremål för några mer omfattande vetenskapliga undersökningar."¹⁵ Dess betydelse ökar också eftersom den är så unik i sitt omfång.

Djurö dyker sporadiskt upp i Hedenstiernas framställning, som sammanställer data om agrar produktion och befolkning i varierande källor från och med 1600-talet. Hans avhandling redovisar också ekonomiska data i kartform för Stockholms södra skärgård. Det ger möjligheter att betrakta Djurö i ett givande regionalgeografiskt sammanhang. Inledningsvis illustrerar Hedenstierna med kartor och text hur strandförskjutningen (som tidigare kallades landhöjningen) medförde att "stora landområden torrlades" och att en skärgård etablerades med olikstora öar.¹⁶ Under stenåldern, när havsytan stod 25 m högre än i dag, bestod området kring dagens Djurö av 8 små öar. De låg i en omgivning som var "ytterst ogästvänlig med sina oskyddade öar och öppna havsvidder."¹⁷ Senare under bronsåldern, då havsytan låg 15 m högre än i dag, fanns ett 15-tal öar kring Djurö, varav 4 var rätt stora. Vid denna tid "låg skärgårdens åkerjordar under havets yta, och därigenom begränsades möjligheterna för fast bebyggelse avsevärt."¹⁸ Det var först under vikingatid som Djurö och Stockholms södra skärgård fick sina nuvarande drag och då låg havsytan 5 m högre än i dag. Vid denna tid skulle vi känt igen Djurös landkontur, men ännu var några av öns nuvarande landområden djupa vikar och sund. "Den dåtida skärgården", skriver Hedenstierna, var "utformad på ett synnerligen lämpligt sätt för att gynna uppkomsten av boplatser."¹⁹ Han stödde sin uppfattning om bebyggelsen på en då rätt begränsad historisk kunskap, vissa arkeologiska kunskaper och dessutom några studier av ortnamnskronologier. Detta bräckliga källmaterial gjorde att han ansåg att "skärgårdens huvudsakliga bebyggande inträffat ... (främst under vikingatid) ..., då vattnet stod 10–5 m högre än nu." Därmed öppnades nya möjligheter till uppehälle för befolkningen i denna kustbygd, och man kan räkna med att bebyggelsen raskt sköt fart, alltefter som de jungfruliga markerna

15. Hedenstierna 1949, s. 7–8.

16. Hedenstierna 1949, s. 120–131.

17. Hedenstierna 1949, s. 121.

18. Hedenstierna 1949, s. 124.

19. Hedenstierna 1949, s. 124.

lades under kultur." Tiden kring vikingatid var den "viktigaste för grundandet av områdets byar."²⁰

För Hedenstierna hade "befolkningen" en "grundläggande betydelse för ett områdes kulturgeografi". När han för Stockholms södra skärgård vill förklara sin beskrivning av "befolkningens storlek och tillväxt" från 1600 till ca 1850, utgick han från de allmänna naturförutsättningarna. De ger "skärgårdens allmänna betingelser" för en rätt begränsad och utspridd "stadigvarande bebyggelse". Den finns på ett fåtal områden, antingen med "bättre fysisk-geografiska villkor", eller där "en befolkningsanhopning bildas oberoende av de naturgeografiska betingelserna". På sådana platser kunde det förekomma "ett differentierat näringsliv", t. ex. vid kyrkplatsen, de större byarna "och på platser med trafikgeografisk eller strategisk betydelse". Han nämner bl. a. Djurö och Sandhamn.²¹

Här i Stockholms södra skärgård, liksom i övriga Sverige, var åkerbruket nära förbundet med boskapsskötseln, som hade en "framträdande roll" i skärgården.²² Den ställde krav på vinterfoder från äng, vass- och lövtäckt samt sommarbetesland. Detta skapade ett variationsrikt markutnyttjande både på "hemlandet" och omgivande öar.²³

Hedenstierna framhöll sammanfattningsvis att skärgårdens viktigaste näringar var åkerbruk, boskapsskötsel och fiske. I mindre omfattning bedrevs "ett flertal binäringar, vilka i undantagsfall kunde utgöra det enda, självständigt idkande näringsfånget för mindre grupper av områdets invånare. I äldre tid, med dess utpräglade självhushållningsprincip, förekom knappast någon större differentiering av näringarna, utan varje familj, varje by eller trakt utnyttjade alla möjligheter som fanns till uppehälle och extra inkomster."²⁴ Den viktigaste och mest förekommande av dessa binäringar baserade sig på skogen", som gav ved, timmer och virke.²⁵ Bland de olika binäringarna i skärgården kan också nämnas tegelbruket. På Djurö redovisar mantalslängden 1653 ett Tegeltorp och mantalslängden 1750 anger ett tegelbruk.²⁶

För Stockholms södra skärgård ger Hedenstierna en karakteristik av "näringars roll i hushållen". Han finner att "åkerbruket inom hela skärgården (måste) betraktas som husbehovsodling". "Kreatursskötselns produkter hade däremot – utom för den roll de spelade i hushållet – säkert även betydelse som bytespersedlar ...". Vidare måste fisket "haft en oerhört stor roll för försörjningen". Skogen måste "ha lämnat

20. Hedenstierna 1949, s. 128–131.

21. Hedenstierna 1949, s. 132.

22. Hedenstierna 1949, s. 189.

23. Hedenstierna 1949, s. 190–205.

24. Hedenstierna 1949, s. 251.

25. Hedenstierna 1949, s. 251–252.

26. Hedenstierna 1949, s. 255–256.

FIGUR 1. Del av den äldsta lantmäterikartan över Djurö by (kompassros och skalstock har flyttats). Denna geometriska jordebokskarta är troligen från 1640 (se not 32). I norr syns Djurö by med hussymboler för de tre gårdarna. I övrigt beskrivs kartan nedan. Foto: Lantmäteriet.

en god bytesvara". Sammanfattningsvis var "fisk, smör och ved" "otvivalsaktigt skärgårdens överskottsprodukter."²⁷

Hedenstierna betecknar perioden från 1600-talet fram till 1800-talets sista decennier som tämligen stabil ur kulturgeografisk synvinkel. Det illustreras med bl. a. en ökande befolkning och en utspridning av bebyggelsen.²⁸ Under 1800-talets slut inträffade en genomgripande omdaning av skärgårdens kulturgeografiska förhållanden, som påskyndade den samhällsutveckling som vi ser resultatet av i dag. Det förefaller som Djurö följer den allmänna skärgårdstrenden, med stagnation av befolkningskurvan efter 1880.²⁹

För att återknytta till ovanstående båda modeller har Djurö med omnejd historiska spår efter både lokalt, regionalt och interregionalt resursutnyttjande. Lokala bönder har bedrivit jordbruk och fiskat samtidigt som de betalat skatt till en överhet och bidragit till den örlogshamn som kronan hade i området sedan 1500-talet. Djurö ligger också vid en av de stora farlederna till Stockholm och har under flera hundra år varit en replipunkt för både nationell och internationell sjötrafik.

Hedenstierna skriver i sammanhanget om den gamla leden genom Vindö strömmar, med sina "svåra vind- och seglingsförhållanden. I "början av 1600-talet fann en bonde i Sollenkroka en lämpligare led norr om Vindö, för vilket han fick konungens brev på skattefrihet (RR 7/6 1616)".³⁰ Under 1600-talet utvecklades sjöfarten i Stockholms skärgård, med bl. a. lotsväsendet och krogar. Krogen på Djurö beskriver Hedenstierna som "en av de äldsta och bäst belägna". Där låg "fartygen ofta flera dagar i sträck ... i väntan på lämplig vind". Det var riksdagen, som 1652 beslöt bygga en krog vid Djurö, "där mäst alla farkoster för skepzledens krookheets skull stadna och hampna måste".³¹

Djurö by

Ovanstående belyser Hedenstiernas syn på etableringen av ett bondepräglat skärgårdslandskap. Det är detta förlopp som vi intresserat oss för, då främst kopplat till förloppet som det utspelade sig på Djurö. När och hur etablerades bondelandskapet

27. Hedenstierna 1949, s. 270–274.

28. Hedenstierna 1949, s. 139–146.

29. Hedenstierna 1949, s. 332–339.

30. Hedenstierna 1949, s. 267.

31. Hedenstierna 1949, s. 267–270.

By	1607	1640	1704	1817	Laga skifte 1843	1907	1944
Djurö	4,4	4,0	6,7	15,5	30,5	81,0	53,0

FIGUR 2. Förändringar av åkerarealen (i hektar) i Djurö by. Källa: Hedenstierna 1949, s. 163.

By	1618	1640	Ändring	Ändring i %	1700-talet	Ändring från 1618	Ändring i %
Djurö	60	50	-10	-17	84	24	40

FIGUR 3. Förändring av höproduktionen i antal lass hö för Djurö by 1618–1700-talets början.³² Källa: Hedenstierna 1949, s. 198.

här och hur växte det fram till den utformning vi ser på den äldsta karteringen av Djurö by, lantmäterikartan från troligen 1640³³ (fig. 1).

Hedenstierna beskrev Djurö by som "en välbelägen skärgårdsby" vid det tidigare sundet mot Vindö. Nära bebyggelseplatsen fanns "god tillgång på åkerjord, säkra hamnvikar och över huvudtaget hade byn ett undangömt läge ..." "Förbindelserna med grannbyarna eller inre skärgården gick över skyddade vatten, men det var ej heller lång väg till fiskeplatserna i havsbandet."³⁴

Hedenstierna redovisar i tabellform förändringar i areal åker för några byar 1607–1944³⁵, varifrån uppodlingen i Djurö by framträder i hektar i fig. 2.

Djurö by följer den trend för åkerarealen som Hedenstierna karakteriserar för ett 20-tal byar med hyggligt källmaterial i Stockholms södra skärgård. Under 1600-

32. Hedenstierna anger dock 1618 90 lass och 1640 56 lass hö i Bilagan Tabell A. 56 lass är också angivet på lantmäterikartan 1640.

33. Hedenstierna tolkar den här använda och odaterade kartan över Djurö by, som ritad av Schroderus Sven Månsson. Han anses också ha ritat alla de 69 kartor från Värmdö skeppslag, som Hedenstierna benämner "1640 års kartor". Dessa geometriska jordebokskartor är i skala 1:5 000 (Hedenstierna 1949, s. 45–58).

34. Hedenstierna 1949, s. 127–128.

35. Hedenstierna 1949, s. 163. I bilagan Tabell A anger han dock för Djurö by andra uppgifter. För 1607 anges 133 fjärdingar (1/8 tunnland, således = 16 1/8 tnl = ca 8,2 ha. Med 20 % reduktion (på grund av "modifikationer av tunnlandet", Hedenstierna 1949, s. 54–57) = ca 6,5 ha). För 1640 anges 65 1/2 fjärdingar (= 9 1/2 tnl). Dessutom anges 65 fjärdingar (Hedenstierna 1949, s. 158). Dock redovisar karttexten 8 1/16 tnl., se texten.

talet skedde en begränsad uppodling och under 1700- och 1800-talen var uppodlingen kraftig.³⁶

Vi får också ett perspektiv på Djurö by i Hedenstiernas redovisning av byns höproduktion (fig. 3). I Djurö by, liksom i Stockholms södra skärgård, varierade höskörden kraftigt mellan olika år.³⁷

Den geometriska jordebokskartan, således från 1640, ger en fin beskrivning av Djurö by. Den ger också forskningsmässiga möjligheter att studera tidiga bebyggelsehistoriska problem för både byn och ön. Kartan visar att Djurö by bestod av 3 likstora hemman, två skattehemman och ett frälsehemman. Byn låg i tvåsåde med Östra gårdet (B, fig. 1. 4 7/16 tunnland) vid bebyggelsen och den djupa havsviken mot Vindö och Västra gårdet (C, fig. 1. 3 5/8 tunnland) en bit bort. Ängen var fördelad på flera låglänta partier, ofta vid kusten.³⁸

Till byn hörde också "skön skogh, och Gott fiske: Männ Skogen hugges Myckit vth af krigzfolket." De båda skattehemmanen hade del i ängsholmen Skepparön (som gav 10 lass hö) och betesholmarna "Bärghampn, Runöö och Konungzholmen". Frälsehemmanet hade ängsholmen "Arnöö om höö 6 lass" och de tre betesholmarna "Jesholmen" (Gässholmarna).

På kartan markeras också två kyrkogårdar F, "wedh diuröhampn" och två kummel, markerade som koner vid de båda G, "som Styremennerne rätta sig effter tå the segla". Kartan innehåller också namnen Djurö hampn och Koggholmen. Tillsammans med Koggholmen (G), båda kumlen och de båda kyrkogårdarna speglas den marina verksamheten på Djurö. Den framträder också i "krigsfolkets" inverkan på skogen. Däremot ger Hedenstiernas avhandling ingen information om den tidigmoderna örlogsverksamheten på Djurö.

Den välgjorda kartan från 1640 ger således inblickar i kronans marina verksamhet. I ett kommande bebyggelsehistoriskt forskningsprojekt inbjuder kartan till olika fältarbeten. För att få veta mer om det lokala bondesamhället är det intressant att få mer kunskap om när och hur bebyggelsen och markanvändningen etablerades och växte fram till den organisation som lantmäterikartan visar. När det gäller bebyggelse vill vi veta när en fast bebyggelse blev etablerad, dessutom hur markanvändningen då var organiserad. Det innebär dateringar av främst den åker som kartan visar, men också av hägnader som är ritade. Både när det gäller bebyggelsen och åkermarken är det svårt att finna lämpliga platser för utgrävningar. Det beror på den omfattande bebyggelse som främst på 1970-talet bredde ut sig kring bytomten och på den gamla åkermarken (B och C på kartan, fig. 1).

36. Hedenstierna 1949, s. 162–167.

37. Hedenstierna 1949, s. 194–199.

38. På Djurö totalt 40 lass hö och på de s. k. ängsholmarna 16 lass hö.

Syftet med ett geografiskt fältarbete på Djurö skulle i det här sammanhanget vara att ge en tolkning av hur det lokala bondesamhället vuxit fram på en ö som varit starkt påverkad av kronans örlogsverksamhet. Resultatet av de geografiska studierna, tillsammans med de nedan beskrivna arkeologiska studierna, blir ett exempel på relationer mellan skärgårdsbor och kronans verksamhet i skärgården. De förväntade resultaten antyds av vår nedan sammanfattade studie på Rågön i södra delen av Södermanland.

I Hedenstiernas avhandling finns flera bebyggelsehistoriska problemställningar antydda, bl. a. genom hans tolkningar av hur både bygden och den tidiga markanvändningen etablerades. Det har antytts ovan, vad gäller etablering av den tidiga bebyggelsen. Den kom efterhand att forma byar, gårdar och torp³⁹, etablerade på ett sätt som vi vet ganska lite om. Här kan vi också påpeka att det närbelägna Vindö var ett av få delområden som Hedenstierna fann "någorlunda oberörda" av säterier och adelns ägaranspråk under 1600-talet.⁴⁰ Det är intressant i perspektivet av kronans intressen på Djurö.⁴¹ Till det kan läggas betydelsen av åkermarken för den tidiga bebyggelsen.⁴²

Det mesta tyder på att Djurö fick en bofast jordbrukande befolkning under medeltiden. Ön ligger inom en zon i Stockholms skärgård där avsaknaden är närmast total av både fornlämningar från yngre järnålder och bebyggelsenamn som med säkerhet kan dateras till förkristen tid. Västerut, på Värmdö- och Ingarölandet, förekommer dock relativt rikligt med både gravfält av yngre järnålderskaraktär och ortnamn med efterleder, som ortnamnsforskare generellt daterar till förhistorisk tid. Exempel på sådana tidiga ortnamn är Hemmesta, Siggesta, Säby och Malma.

Fiskets betydelse för Djuröborna

Hemmafisket

Vilken betydelse fisket hade för just djuröborna vet vi väl egentligen inte, men generellt sett var fisket viktigt för skärgårdsbönderna. Bertil Hedenstierna skriver till exempel om Lådna norr om Värmdö att "då gårdarna dessutom hade ett gott fiske måste hemmanen ha varit relativt välbärgade, och deras näringsliv tycks i ungefär lika hög grad ha varit beroende av jorden och sjön".⁴³

39. Hedenstierna 1949, s. 275 ff.

40. Hedenstierna 1949, s. 303.

41. En av gårdarna på Djurö lydde under familjen Bagges adelsgård Siggesta. Schoerner 2007, s. 28.

42. Hedenstierna 1949, s. 147 ff.

43. Hedenstierna 1949, s. 320.

Utskärsfisket

Skärgårdsbönderna fiskade även i ytterskärgården. Periodvis vistades de på något av de cirka 20 fiskelägen som funnits i Stockholms yttre skärgård för att fiska främst strömming och torsk. Djurös bönder fiskade bland annat på Brand och Grönskar som båda ligger utanför Sandhamn.⁴⁴

På de flesta av de platser som är kända som fiskelägen, finns rester av bebyggelse i form av grunder efter små fiskestugor eller lämningar efter ännu enklare byggnader. Endast på några av skärgårdens fiskelägen finns det fortfarande bebyggelse. Ibland påträffas även fundament till gistgårdar (nättorkningsplatser) och rester efter hamnanläggningar. På grund av byggnadernas ringa storlek och enkla utförande samt av klimatskäl, har forskningen hävdat att fisket i ytterskärgården enbart bedrevs under den varmare delen av året. Denna uppfattning har stöd i skriftligt källmaterial och traditioner som talar om fiske under vår, sommar och höst.⁴⁵

Trots det utsatta läget i ytterskärgården ligger fiskelägena alltid väl skyddade för sjö och vind. De flesta utgörs av grupper med bebyggelse, men även ensamt belägna bebyggelselämningar förekommer. Av C14-analyser och strandförskjutningsberäkningar att döma bör de äldsta fiskelägena dateras till vikingatiden eller strax innan. Många fiskelägen, som i dag ligger långt uppe på land, låg då de användes betydligt närmare stranden. Undersökningar har visat att byggnader och andra lämningar, som använts i samband med maritima näringar som fiske och säljakt, har anlagts nära stranden och därför kan nivån över havsytan vara daterande, om än mycket grovt.⁴⁶ Strandlinjen i Stockholms skärgård beräknas för 1000 år sedan på ett ungefär ha legat omkring fem meter över den nuvarande.⁴⁷

Arkeologiska undersökningar, räakenskaper, andra skriftliga källor och nedtecknade berättelser visar att det fiske som bedrevs från dessa fiskelägen har pågått kontinuerligt i ytterskärgården ända in i våra dagar. Utskärsfisket bedrevs knappast för direktkonsumtion. Den fångade fisken konserverades och lagrades.⁴⁸ Då fiskesäsongen var över transporterades den lagrade fångsten bort från fiskeläget.

En fråga att ta ställning till är varför den här typen av fiske påbörjas just vid den tid som C14-analyserna antyder? Vilka behov var det som styrde? Vilka var de socioekonomiska incitamenten? En annan fråga handlar om hur den socioekonomiska strukturen förändrades över tiden.

Hemmafisket och utskärsfisket var, förutom att det av naturliga skäl var inriktat mot olika fiskarter och bedrevs med olika metoder, också underkastat olika organi-

44. Hedenstierna 1949, s. 239.

45. Norman 1993, s. 84.

46. Norman 1993, s. 65 ff.

47. Norman 1993, s. 63 f., 66 ff., jämför Petersson 2006, s. 33 ff.

48. Norman 1993, s. 76 f., 84 ff., 178.

sationsprinciper. Hedenstierna skriver om fisket i hemmavattnen, att det var inriktat mot en ganska varierad fångst med redskap som not och "hemskötar".⁴⁹ Det var underkastat byns regler där ofta rättvisepincipen var gällande.⁵⁰ I ytterskärgården fiskade man främst strömming med "havsskötar" och torsk med krok. Åtminstone sedan 1400-talet har kronan hävdad utskärsfisket som regale, dvs. en rättighet som var förbehållen kungen eller kronan.⁵¹ Så småningom blev det vanligt att kronan förlänade utskärsfisken eller till och med sålde dem, vilket innebar att frälset fick allt större inflytande på dessa.⁵² I princip var det fritt för var och en att fiska från utskärgårdens fiskelägen om man betalade en avgift till den som innehade fiskerätten. Detta är noggrant reglerat i flera bevarade s. k. hamnordningar från den tiden.⁵³

Djurö i ett bebyggelsehistoriskt forskningsprojekt

Utgångspunkter i befintlig forskning

Den ovan tecknade bakgrunden är användbar vid jämförande studier. Kustområden är sent koloniserade i Östersjöområdet, där studier av förhistoriska och förmoderna källor tillsammans kan belysa centrala aspekter på aktörer i tidiga agrarsamhällen. Det bebyggelsehistoriska förloppet i kustområden speglar, genom att nya markområden blev koloniserade, centrala inslag i samhällen, särskilt avseende social och ekonomisk organisation. Kustområden är dessutom aktuella i den pågående bebyggelsehistoriska diskussionen, särskilt i Finland och Estland. Vid Helsingfors universitet bedrivs ett projekt som berör bebyggelseutvecklingen i Västra Nylands kustområde under sen järnålder och medeltid. Vid universitetet i Tallinn har det under en längre tid skett bebyggelsearkeologiska undersökningar på Ösel (Saaremaa).⁵⁴ Bebyggelseutveckling kring Östersjön har också behandlats inom projektet Culture Clash or Compromise (CCC). Detta projekt bygger på en mängd lokala och regionala studier, vilka utgör grunden för jämförelser på politisk och regional nivå.⁵⁵

En bebyggelsehistorisk, jämförande undersökning med Djurö i blickfånget kan med utgångspunkt i detta ha fyra utgångspunkter:

49. Hedenstierna 1949, s. 218 ff.

50. Hedenstierna 1949, s. 222 ff.

51. Bergström 1957, s. 11; Rothlieb 1925, s. 151 ff.; Plaenge Jacobsson 1978, s. 15 ff.

52. Hedenstierna 1949, s. 229 ff.

53. Norman 1993, s. 79 ff.

54. Mägi 2002.

55. Blomkvist & Lindquist 1999; Blomkvist & Lindström 2007.

1. Kolonisationsprocessen i olika delar av Östersjöområdet har skett med olikartade ekonomiska och sociala förutsättningar.⁵⁶
2. Den bebyggelsehistoriska forskningen i Östersjöområdet har kommit olika långt och bygger på rätt spretiga akademiska ämnesstudier.
3. Olika kunskapsmässiga erfarenheter måste formuleras till en samhällelig helhet, som dessutom ger möjligheter till regionala jämförelser i Östersjöområdet.
4. Den mångvetenskaplighet, som är signifikativ för den bebyggelsehistoriska forskningen, måste problematiseras.

Rekonstruktion av agrara lokalsamhällen och möjlighet att diskutera deras förändringar

Kritisk realism. Ett teoretiskt förhållningssätt i projektet

Det långtidsperspektiv och de samhällsförändringar vi avser att studera, rymmer flera problem och forskningsmässiga ställningstaganden. De viktigaste bottenar i val av vetenskapsteori. Vår studie kommer metodologiskt att använda idéer från kritisk realism.⁵⁷ Detta metodkomplex används inom samhällsvetenskapen, men vi anser att det också är användbart inom den här typen av mångvetenskaplig forskning. Vi vill särskilt ta fasta på den kritiska metodpluralismen, som utgår från en medveten syn på ontologi ("det som finns") och epistemologi (hur vi kan veta att vi vet?). Dessutom erbjuder kritisk realism en s. k. "forskningsdesign", som håller samman social ontologi, en förklarande metodologi och ett teoretiserande kring samhällsförhållanden.⁵⁸ Vi vill därför, för det första, nå kunskap om sociala strukturer och sociala aktörer samt deras relationer (samspel och påverkan) över tiden.⁵⁹ Den metodologiska konsekvensen av detta innebär, för det andra, att metodiskt och teoretiskt behandla spänningen mellan enskilda och allmänna samhällsförhållanden för att söka förklara sociala förhållanden.⁶⁰ För det tredje vilar kritisk realism på en teoretisk syn, som bejakar ett "flexibelt och odogmatiskt" teoribygge och leder fram till en "tankeprocess". Den skall konsistent länka samman empiri, metod, begrepp och teori till en förståelse av samhällen.⁶¹

Hantering av tiden och lokalsamhällen

I linje med den kritiska realismen vill vi med *teoretiska resonemang* söka förstå den sociala verklighet aktörer har verkat i över tiden. Den ger en grund för att med ett

56. Norman & Windelhed 2008a.

57. Danermark m. fl. 2003.

58. Danermark m. fl. 2003, s. 13–35.

59. Danermark m. fl. 2003, s. 119–156.

60. Danermark m. fl. 2003, s. 159–215.

61. Danermark m. fl. 2003, s. 217–268.

resonerande perspektiv använda ett aktörsperspektiv på lokalsamhällen. Konkret handlar det om att mejsla fram vilka aktörer som skapade och nyttjade grundläggande resurser i lokalsamhällen. Dessutom vill vi karakterisera hur detta resursutnyttjande var organiserat socialt och ekonomiskt. Våra nuvarande erfarenheter är att aktörernas sociala verklighet uppvisade rätt stora regionala skillnader i Östersjöområdet. Inom vissa geografiska områden kan forskare ana ett tydligt socialt stratifierat samhälle under yngre järnålder och tidigmodern tid. Inom andra områden fanns samtidigt mer egalitära samhällsformer.

Ett kännetecken för förmoderna lokalsamhällen i ett långt tidsperspektiv är att förändringar ofta var långsamma över tiden. Traditionen var stark och bröts för det mesta inte ens då mycket genomgripande förändringar infördes. Traditionens starka roll i samhället har bl. a. behandlats av Fernand Braudel som benämner fenomenet "*la longue durée*" eller "*de länge oförändrade strukturerna*".⁶² Han menar bl. a. att detta grundläggande drag är orsaken till att sådant som i och för sig är möjligt, ändå inte genomförs. "*Varje uppfinning som erbjuder sig måste vänta i år eller t o m århundraden på att införas i verkliga livet*".⁶³ Ett exempel på detta kan vara det som Hedenstierna skriver om i inledningen till sin avhandling om Värmdö gamla skeppslag:

Även revolutionerande händelser, såsom reduktionen eller skiftena, omfattade innan de fullständigt kunde anses genomförda, en betydande tidrymd. Det förefaller därför, som om det många gånger endast är vårt av exempelvis materialtillgången bestämda vetande, som vill se en periodindelning för en i realiteten oavbruten utvecklingskedja. Jag skulle därför vilja i största möjliga utsträckning se allt i ett enda sammanhang utan avbrott för nya sekler eller ekonomiska omvälvningar. Självfallet var skärgården utsatt för en fortskridande omdaning på alla områden från äldsta tid och fram till våra dagar, men det förefaller, som om just i denna bygd förhållandena förblev konstanta ovanligt länge för att sedan radikalt förändras.⁶⁴

Vi söker också efter ett helhetsperspektiv, eftersom ett sådant är nödvändigt i studier av samhällsförändringar. Braudel hävdar att totaliteten fås genom att studera vardagligheten genom historiens små fakta.⁶⁵ Samtidigt är helheten större än summan av detaljerna, genom att den kan hjälpa till att förklara sådant som forskaren inte ser i dessa.

Vårt projekt skall således förhålla sig till ett långt *tidsperspektiv*. En aspekt på att forskningsmässigt hantera tiden, är att vi kommer att arbeta med källmaterial från två tidsextremer: gravmaterial från främst yngre järnåldern och lantmäterikartor

62. Odén 1978, s. 14.

63. Braudel 1982, s. 299.

64. Hedenstierna 1949, s. 11.

65. Braudel 1982, s. 19.

från ca 1700. Från båda dessa tidsperioder är det möjligt att göra rätt hyggliga rekonstruktioner av lokala agrarsamhällen i enlighet med den nedan skisserade modellen för samhällskunskap. Däremot är det svårt att ge en motsvarande samhällsbeskrivning av tidsperioder någonstans mellan dessa extremer. Vi söker ju en eller kanske flera perioder som kan bidra till att illustrera hur samhällsförändringarna gestaltat sig mellan de båda tidsextremerna. Att finna sådana mellanliggande tidsbilder ställer krav på källmaterialet, men också på en för närvarande osäker kunskap om relevanta brytpunkter i det historiska förloppet.

Vårt projekt bygger dessutom på *jämförande studier* av tidiga agrara lokalsamhällen främst i östra Mellansverige, men även i Östersjöområdet. De samhällsliga sammanhang, som de här aktuella landskapsförändringarna utspelades i, skedde under källfattiga perioder. De bevarade källorna och vår metodik, både för att hantera källor och att bedriva forskning, påverkar vårt sätt att analysera samhällsprocesserna.

Den *samhällskunskap* vi söker, handlar om hur aktörer i olikåldriga lokalsamhällen agerar socialt för sin försörjning. Ett för oss intressant nyttjande av ett aktörsperspektiv i detta sammanhang finns hos Ulf Jansson.⁶⁶ Intressanta framställningar, särskilt av samhällsresonemang under yngre järnålder finns från flera områden i östra Mellansverige.⁶⁷ Eftersom vi behandlar källfattiga perioder kommer viktig kunskap att härröra från bebyggelsen (kolonisation och spridning) och markanvändningen (dess rumsliga organisation och ekonomiska grund). Principiellt kommer ett antal lokalsamhällen att analyseras efter följande principer:

1. *Beskrivning av rumslig organisation för bebyggelse och markanvändning*

Dessa beskrivningar vilar på de ovan antydda metoderna för landskapsanalys, huvudsakligen med följande källmaterial:

- a. lantmäterikartor från ca 1700
- b. fornlämningsförekomst
- c. skriftliga belägg och historisk litteratur
- d. ortnamnsbelägg
- e. fältdata från arkeologiska och geografiska inventeringar och utgrävningar.

För bebyggelsen handlar det om kunskap om landnamn (kolonisationen), spridning i bygden och tillkomsten av mer mogna organisationsformer (som bybildning och samspel mellan byar och ensamgårdar). För markanvändningen handlar det om

66. Jansson 1998.

67. Jakobsson 1992; Norman 2006; Berg 2003.

kunskap om etableringen av en fast markorganisation för odling och boskapsskötsel samt fiske (både det som förekom i byns eget fiskevatten och det som byborna bedrev på kronans vatten i utskärgården). Dessutom handlar det om etablering av organisationsformer som inägomark – utmark, gärdesindelning, odlingssystem, hägnadssystem osv. Sådan kunskap bidrar sedan till:

2. Rekonstruktion av ekonomisk och social organisation

Avsikten är att tolka agrara ekonomiska förutsättningar och inriktningar samt försörjningsstrategier i lokalsamhällen. Dessutom bör samhällets sociala organisation och karaktär (på familje-, lokal- och regionalnivå) tolkas. Här är en del av forskningsuppgiften att karakterisera aktörer i den lokala ekonomin. Vi vill således förstå aktörer och deras sociala och ekonomiska agerande i aktuella samhällen.

3. *Orsaker till samhälleliga förändringar* i östra Mellansverige diskuteras med utgångspunkt i resultaten från punkt 2 och befintligt resonemang om sådana förändringar. Med nuvarande erfarenheter förefaller det som om förklaringarna kommer att ha två teoretiska perspektiv. Det ena bygger på att interna krafter åstadkommit förändringar i lokalsamhällen. Det andra att lokalsamhällen har påverkats av externa krafter.⁶⁸

Sammanfattningsvis skall alltså våra empiriska erfarenheter ge möjligheter att beskriva rumslig organisation och förändring för bebyggelse och markanvändning i det aktuella tidiga agrara samhället. Vi strävar efter ett jämförande och resonerande perspektiv. Det centrala är att hitta ett sätt att rekonstruera det agrara lokalsamhället och med detta diskutera intressanta aspekter på regionala orsakssammanhang bakom dess långsiktiga förändringar.

Förväntade resultat

Relevans

Genom det problemorienterade, mångvetenskapliga och samhällsinriktade arbets sättet förväntar vi oss en fördjupad kunskap om samhällsförändringar under den aktuella perioden i det aktuella området. Det sker genom att sammanställa ämnesrelaterade kunskaper till samhällstolkningar för regionen och jämföra med förhållandena i andra regioner.

68. Jämför hur interna och externa krafter kan karakteriseras i sådana sammanhang i Windelhed 1995, s. 51–62.

Nytan i ett Östersjöperspektiv

Bebyggelsehistorisk forskning är inget nytt i Östersjöområdet. Inom detta forskningsfält har emellertid resultat tidigare inte bearbetats komparativt på samma mångvetenskapliga sätt som vi avser att göra. Vår förhoppning är därför att våra studier skall ge nya forskningsmässiga impulser samtidigt som den svenska bebyggelsehistoriska forskningen sätts i nya perspektiv.

Erfarenheter om källor och metoder att beskriva tidig bebyggelse och markanvändning

För att göra landskapsanalyser utifrån de problemställningar som beskrivits ovan, vill vi utnyttja samma typ av källmaterial som grundlägger liknande studier.

I Sverige finns en lång tradition bland främst arkeologer och kulturgeografer att studera tidiga agrara landskap. Källmaterialet – fornminnesregister, historiska kartor, ortnamn och skriftliga källor – är omfattande och väl använt.

När det gäller det äldre kartmaterialet och fornlämningar är förutsättningarna goda för att göra bebyggelsehistoriska analyser. De *historiska kartorna* visar bl. a. bebyggelsen och åker- och ängsmarken, samt redogör för t. ex. avkastning och ägandet till marken. Kartorna, med sina protokoll, visade således inte ”allt”, utan endast det som uppdragsgivaren kronan hade intresse av.

För projektet är det därför intressant att studera hur det kustnära lokalsamhället förändrades till det samhälle som möter oss vid tiden för lantmäterikartorna. Kartorna speglar ett agrarsamhälle som vi känner igen från den tidens Sverige. De bjuder in till en landskapsdiskussion av samma slag som i andra områden. När etablerades bebyggelsen med byar och ensamgårdar? Hur har den agrara markanvändningen vuxit fram? Erfarenhetsmässigt vet vi att den här typen av enkla frågor har komplicerade svar. Bl. a. beror det på att både bebyggelsens och markanvändningens organisationsformer, som de redovisas på de äldre lantmäterikartorna, har en lång historisk bakgrund.

Vi kan betrakta dessa kartor som ett ”facit” för det historiska förloppet. Dess ”lösning” får vi skaffa från andra källor. Här ger då *fornlämningarna* bl. a. en bebyggelsehistorisk bild av ett agrarsamhälle som vi kommer att ta som ”startpunkt” för det historiska förlopp vi intresserar oss för. Beträffande fornlämningarna är forskningsläget ganska bra. Inom bebyggelsearkeologin finns flera studier där fornlämningar används på samma sätt som i vår studie. När det gäller *det skriftliga källmaterialet* är det vår uppfattning från litteraturen att dessa behandlar samhället på en betydligt mer generell nivå än kartorna. *Bebyggelsenamnen* är också en viktig källkategori. De studier vi gjort inom projektet Förmoderna kustmiljöer bygger på den omfattande och bebyggelsehistoriskt anknutna forskningstraditionen om ortnamn.

Slutligen vill vi framhålla att det finns vissa *naturvetenskapliga studier* bl. a. av polendiagram, beräkningar av strandförskjutningen och jordartsfördelning, som har betydelse för vårt bebyggelsehistoriska projekt.

Rågön. Erfarenheter från ett annat projekt

Just ovan nämnda källkategorier användes med framgång i en bebyggelsehistorisk undersökning av Rågön i Tystberga socken i skärgården mellan Trosa och Nyköping. Syftet var att länka Rågöns bebyggelsehistoria till den regionala bebyggelsehistorien.⁶⁹ Denna visar en spridning av den agrara bebyggelsen i Södermanland från en tidig etablering i centralbygder till allt mer marginella områden i kustbygder och skärgårdar under sen yngre järnålder och tidig medeltid.

I det sammanhanget har vårt intresse för Rågön varit att utveckla kunskap om när och hur kolonisationen och förändringarna av agrarsamhället gick till på en ö som ligger i en regionalt sett sent etablerad marginalbygd helt nära den sörmåländska kusten. Undersökningen riktades därför mot att med skriftliga källmaterial och fältstudier datera och karakterisera bebyggelsen och markanvändningen. Dessa analyser ledde sedan till tolkningar av vilken social ställning de första bofasta hade på Rågön. En viss möjlighet att bedöma detta finns i att söka rekonstruera markanvändningen och därigenom tolka den tidiga agrara ekonomin på Rågön.

Med utgångspunkt i det skriftliga källmaterialet (kartor, skriftliga belägg från medeltiden och senare, samt ortnamn) företogs en inventering av inägomarken och den närmaste utmarken på Rågön. Inventeringsresultaten utgjorde i sin tur utgångspunkten för karteringar av dels ett område med bebyggelselämningar och omgivande fossila åkrar, dels åkermarken till gården Rågö. Därefter gjordes en begränsad arkeologisk undersökning av en husgrund inom det karterade bebyggelsekomplexet med syfte att datera tillkomst och användningstid av denna. Dessutom gjordes kulturgeografiska undersökningar. Undersökningsschakt togs upp i ett antal utvalda röjningsrösen i anslutning till åkermarken. Här var syftet att datera det träkol som hittades mellan de understa stenarna och den ursprungliga markytan med spår av den brandröjning som gjordes då åkrarna etablerades. Även jordprover togs tillvara och ur dessa extraherades växtdelar, för att med makrofossilanalys tolka vilken vegetation som fanns i området innan åkrarna togs upp. Dateringarna och vegetationsbestämningarna användes sedan tillsammans med skriftliga källor i form av medeltida diplom, kamerala uppgifter från 1500-talet, flera generationer av historiska kartor över Rågön samt ortnamnsbelägg för att göra den ovan omtalade karaktäriseringen av bebyggelsen på ön. Tidsperspektivet är långt och omfattar yngre järnålder, medeltid och tiden strax därefter, en period på omkring 1 000 år.

69. Norman & Windelhed 2008a och 2009 (under tryckning).

LITTERATUR OCH REFERENSER

- Berg, J. (2003), *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Meddelande Nr 120. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Bergström, S. (1957), *Om allmänt vattenområdes rättsliga ställning*. Institutet för offentlig och internationell rätt. Stockholm.
- Blomkvist, N. & Lindquist, S.-O. (1999), *Europeans or Not? Local level strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD*. CCC papers: 1. Visby.
- Blomkvist, N. & Lindström, T. (2007), *The Significant Detail. Europeanization at the Base of Society: the Case of the Baltic Rim 1100–1400 AD*. CCC papers: 9. Visby.
- Bodvall, G. (1959), *Bodland i norra Hälsingland*. Geographica 36. Skrifter från Uppsala universitets Geografiska institution. Uppsala.
- Braudel, F. (1982), *Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisationer och kapitalism 1400–1800*. Band 1. Stockholm.
- Broberg, A. (1990), *Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700–1350. Rapport från Barknäreprojektet III*. Upplands fornminnesförenings tidskrift 52. Uppsala.
- Danermark, B., Ekström, M., Jakobsen, L. & Carlsson J. C. (2003), *Att förklara samhället*. Lund.
- Hedenstierna, B. (1949), *Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag*. Geografiska Annaler. Band XXIX. 1947. Stockholm.
- Jakobsson, M. (1992), *Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi*. Stockholm Studies in Archaeology 11. Stockholm.
- Jansson, U. (1998), *Odlingssystem i Vänerområdet. En studie av tidigmodernt jordbruk i Västsverige*. Meddelanden Nr 103. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Lindkvist, T. & Ågren, K. (1985), *Sveriges medeltid*. Uppsala.
- Myrdal, J. (1999), *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia. Band 2.
- Mägi, M. (2002), *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD*. CCC papers: 6. Gotland University College, Centre for Baltic studies. Institute of History, Tallinn department of archaeology. Tallinn.
- Norman, P. (1993), *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska museets handlingar 116. Stockholm.

- (2006), "Bebyggelseutveckling i östra Södermanland under sen järnålder och tidig medeltid" i S. Lilja (red.) *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. Rapport från projektet: "Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt". Södertörns högskola. Research Reports 2006:4. Stockholm.
- (2008), "Fornlämningar och resursutnyttjande i den Södermanländska utskärgården" i S. Lilja (red.) *Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800–1800*. Rapport från projektet: "Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt". Södertörns högskola. Research Reports 2008:3. Stockholm.
- Norman, P. & Windelhed, B. (2008), "Förändringar av tidig bebyggelse och markanvändning i två kustområden i Södermanland och på Ösel" i Lilja (red.) *Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjön ca 800–1800*. Rapport från projektet: "Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt". Södertörns högskola. Research Reports 2008:3.
- Norman, P. & Windelhed, B. (2009), *Rågön. En bebyggelsehistorisk studie i Södermanlands skärgård* (under tryckning).
- Odén, B. (1978), "Annales-skolan och det svenska forskarsamhället" i B. Odén, *Att skriva historia: nya infallsvinklar och objekt*. Stockholm.
- Petersson, M. (2006), "Strandförskjutningen i Södermanland" i S. Lilja (red.) *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. Rapport från projektet: "Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt". Södertörns högskola. Research Reports 2006:4. Stockholm.
- Plaenge Jacobsson, S. (1978), *1766 års allmänna fiskestadga*. Studia Historica Upsaliensia 98. Uppsala.
- Rothlieb, C. (1925), *Om kronans fiskerier. En finansrättslig undersökning av de statliga fisketillgångarnas rättsställning*. Kungliga jordbruksdepartementet 1900–1925. Minnesskrift. Stockholm.
- Schoerner, K. (2007), *Djurhamn – örlogshamn under Vasatid*. Värmdö kommun.

- Sporrong, U. (1985), *Mälarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv*. Meddelanden Serie B 61. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Windelhed, B. (1995), *Barknäre by. Markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*. Rapporter från Barknäreprojektet. Nr. 5. Meddelanden Serie B 92. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- (2006), "Resursutnyttjande under tidigmodern tid. Introduktion till geografiska skärgårdsstudier" i S. Lilja (red.) *Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. Rapport från projektet: "Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt". Södertörns högskola. Research Reports 2006:4. Stockholm.

Landarkeologi vid Djurhamn 2007–2008

Martin Rundkvist

Djurhamn är en välkänd plats bland historiker¹ och har ett visst rykte även bland marinarkeologer, om än inte det bästa då sakkunniga undersökningar ännu saknas. Bland landarkeologer har platsen däremot till nyligen varit nästan okänd. Efter en värdefull fältarkeologisk punktinsats av Bengt Bergman² år 1929 har ingenting gjorts. Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering noterade vissa försvunna anläggningar³ som är utmärkta på första kartan från 1640 och samlade in ett par fynduppgifter från ortsborna. Några fasta fornlämningar kunde man dock inte se. Jag har därför haft förmånen att beträda orörd mark under fältsäsongerna 2007–2008 då jag engagerats av projektet, numera stiftelsen, Vasakungarnas Djurhamn för arkeologiska provundersökningar på land. Syftet med denna uppsats är att presentera undersökningsresultaten och diskutera vilka slutsatser man kan dra av dem. (För mera detaljerade uppgifter, se undersökningsrapporterna.⁴)

Grundfrågeställningen bakom mina undersökningar var enkel: *vad gjorde man på land vid Djurhamn under hamnens storhetstid 1450–1680?* På den äldsta kartan (fig. 1) finns inga byggnader vid hamnen: bara två sjömärken och två begravningsplatser. Bengt Bergman delundersökte en tredje begravningsplats på Djurövarvets tomt vid Kyrkfladen och kunde med ledning av dräktdetaljer datera en grav till tiden 1600–1650. Han samlade också in uppgifter från ortsborna om skelettfynd gjorda vid grustäkt längs stränderna i trakten. Totalt kunde han påvisa sex gravplatser (fig. 1). Alla låg på hamnens tid omedelbart intill stranden, väl synliga från skeppen som låg för ankar i viken. En av det tidiga 1600-talets begravningsplatser utgör numera

1. Hedenstierna 1983; Schoerner 2007.

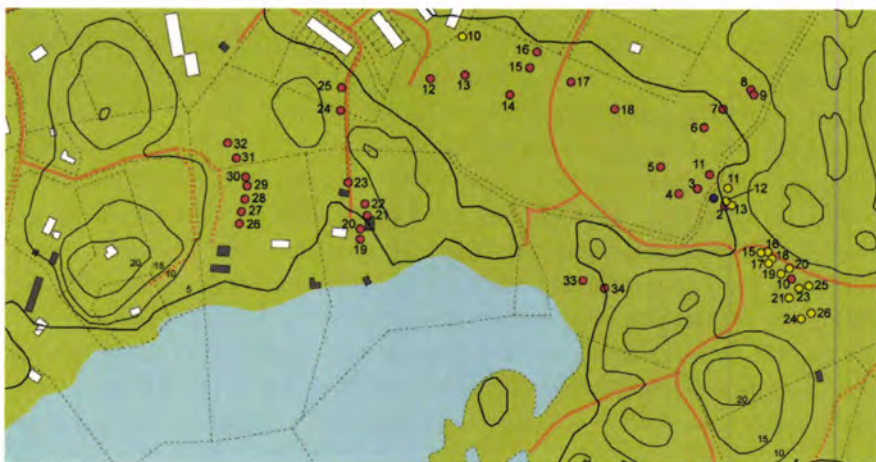
2. Bergman 1930.

3. Raä Djurö 54, 55, 57.

4. Rundkvist 2007, 2008.

FIGUR 1. Djurhamn 1640, utsnitt av äldsta kartan med tillägg. Notera de båda spetsiga sjömärkena, vart och ett med en kyrkogård nedanför. Den ursprungliga hamnlagunen, dagens Dalkarlskärret, betecknas maar. "S" markerar fyndplatsen för ett 1500-talssvärd. Asteriskerna markerar begravningsplatser efter Bergman 1930. En sjätte finns utanför bild åt sydväst. Original i Lantmäteristyrelsens arkiv.

FIGUR 2. Undersökningarna 2008. Röda prickar markerar provgropar, gula metallsökfynd, blå svärdets fyndplats. Karta av Göran Werthwein, Stockholms Länsmuseum.

Djurö kyrkogård och är fortfarande i bruk. Intill denna lät stockholmsrådmannen Josef Månsson tidigast 1659 uppföra en krog (numera prästgård) och därefter ett kapell (numera Djurö kyrka) som invigdes 1683. Denna etablering på Kyrkudden markerar slutet på hamnens storhetstid; den svenska flottans hemmahamn flyttades till Karlskrona ca 1680⁵. I och med stormaktsväldets sammanbrott efter Karl XII:s tid krympte sedan flottan dramatiskt.

Fältmetodologiskt har arbetet vid Djurhamn inneburit en utmaning. Uppgiften var att finna spår av vissa sorters aktiviteter från en viss period i ett område präglad av helt andra aktiviteter från samma period och senare. Djurö bytomt ligger bara några hundra meter bort, och djuröbönderna hade åkrar intill hamnen redan på 1600-talet. Både bytomten och inägorna är i stor utsträckning täckta av efterkrigsbebyggelse. Hamnvikens stränder är i dag villatomter med allt vad det innebär av omschaktning och övertäckning. Jag beslöt därför att stickprovsundersöka alla plana bebyggelsevänliga ytor kring hamnviken med tre metoder: sökande efter synliga fasta fornlämningar ovan mark, metallsökning och provgrovsgrävning (fig. 2). Jag arbetade tillsammans med den erfarne fältarkeologen Kjell Andersson från Stockholms länsmuseum, metallsökarexperten Lars Winroth och en stor skara frivilliga från trakten.

Före år 1500

Inga förhistoriska eller medeltida bosättningsspår är kända från Djurö.⁶ Genom studier av äldre kartor och i terrängen kunde jag konstatera att det ursprungliga Djurhamn måste ha fått sin lokalisering tack vare en utmärkt lagunhamn. Den snördes av från havet under 1600-talet på grund av landhöjningen och blev obrukbar. Lagunbäckenet är i dag den skogbevuxna våtmarken Dalkarlskärret där våra provgropar avslöjade tjocka lager av sviktande vasstorv från igenväxningsperioden. På 1704 års karta heter det *Hamn-träsket*. Det moderna namnet dyker första gången upp på stor-skifteskartan från 1816 (*Dahlkarls kjärret*, LSA A/183:2) och kan förmodas ha något att göra med dalfolkets arbetsvandringar och insatser inom tidens dräneringsföretag.

Längs kärrets östra kant fann jag en 20 meter lång rad av stora stenblock som av läget att döma måste ha fungerat som fundament till en mindre kaj. Stenraden ligger på ungefär fem meters höjd över dagens vattenyta, vilket innebär att kajen måste ha använts under tidiga medeltiden eller kanske sena vikingatiden. Vi fann dock inga föremål äldre än år 1500.

5. Se Jan Gletes bidrag till denna volym.

6. Nätsänket SHM 30596 kan inte dateras närmare och mässhaken från 1300-talet SHM 31221 har säkerligen kommit till Djurö kyrka i sen tid.

Nästa indicium för att hamnen använts av sjöfarande är namnen Kuggholmen och Kuggberget vid dagens hamnvik. Skeppstypen kogg användes under hela den äldre medeltiden men ersattes från 1300-talet och framåt alltmera av andra typer. Om namnbrukarna kring Djurhamn höll på denna distinktion kan alltså ortnamnen försiktigtvis dateras före år 1400.

Djurhamn omnämns i skriftliga källor från 1457 och framåt. 1487 dyker en brygg upp i källorna för att sedan aldrig mera höras av: detta år beordrar stadens råd i Stockholm en holländsk skeppare att hålla sig till bryggan när han är i Djurhamn. Den kan dock på grund av landhöjningen inte ha något samband med stenraden och vi vet inte var den låg.

Huruvida Djurö by fanns redan på 1400-talet är oklart. Den omnämns första gången i skrift år 1538. Namnet Djurö ("hjortön", *Sv. Ortn. Lex.* s. 60) har från början uppenbarligen inte syftat på bebyggelsen utan på ön, och kan alltså vara mycket äldre. Djurhamn verkar ha tillkommit före Djurö by, och kan alltså ha bidragit till byns lokalisering. Byns strandnära läge vid Byviken har med tanke på strandförskjutningen sannolikt inte varit beboeligt före sena medeltiden. Inga indicier finns för något tidigare byläge, utan enheten bör ses som en frukt av återexpansion i periferin efter den senmedeltida agrarkrisen. Första gången Djurö by karteras i detalj är 1640. Byläget förblir sedan detsamma ända tills den sentida radhusbebyggelsen tillkommer.

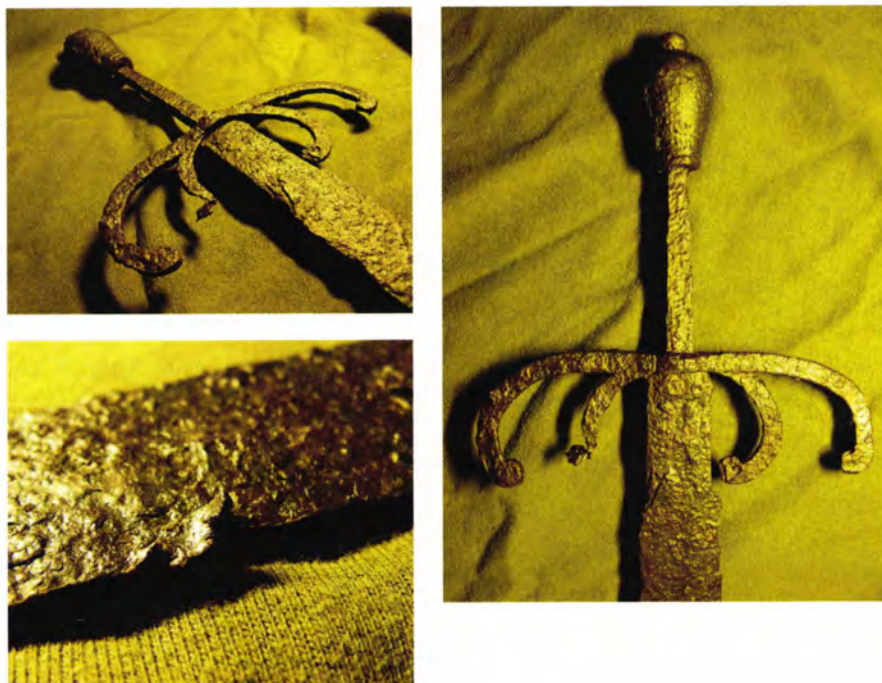
1500-talet

De skriftliga källorna upplyser om att danska trupper tillbringade sommaren 1518 vid Djurhamn. Ett fältläger av det slag man kan tänka sig här lämnar avsevärda arkeologiska spår efter sig i form av tappade metallföremål, avfall och byggnadsspår. Undersökningarna kring dagens hamnvik gav bara ett fynd från 1500-talet, vilket tyder starkt på att lägret låg någon annanstans – troligen på byns inägor längre in på Djurö.

En gåtfull detalj i de skriftliga källorna för 1500-talet är att de skiljer mellan bönderna i Djurö by och en serie frälsebönder och lotsar som bor "i Djurhamn". Om detta innebär att det fanns en separat gårdstomt närmare hamnen under denna tid är, i avsaknad av fynd, ovisst.

Vårt enda 1500-talsfynd är desto mera spektakulärt: ett välbevarat svärd (fig. 3) från seklets första hälft.⁷ Jag fann det med metallsökaren omedelbart nedanför det nämnda bryggfundamentets södra ände. Med tanke på skillnaden i tid verkar de två

7. Enligt vänlig upplysning av Nils Drejholt, Livrustkammaren. Svärdets mått ges i ett appendix till denna uppsats.

FIGUR 3. *Djurhamnssvärdet, tillverkat ca 1500–1550, funnet 2007. Foton av författaren efter Vivian Smits konservering.*

inte riktigt ha något med varandra att göra: svärdet har råkat hamna där långt efter att fundamentet förlorat sin funktion. Fyra hack i svärdets egg visar att det använts i hård fäktning: antingen har fäktaren stupat på plats och tappat sitt vapen, eller så har svärdet ingått i stridsskadad utrustning som skeppats in från ett slagfält någon annanstans. Svärdet har inte fått någon omvårdnad av vapensmed efter att det fick sina hack. Några strider på Djurö vid den berörda tiden känner historikerna inte till.

Svärdet är ett värdefullt fynd på många sätt. För Djurhamns del visar det tydligt på närvaron av militärer, och det kan förmodligen genom framtida forskning knytas till en regional vapensmidestradition – kanske den danska? I ett vidare perspektiv rör det sig om en mycket ovanlig fyndkategori: under senmedeltiden och tidigmoderna tiden offrade man inte vapen i våtmarker som man gjort under forntiden. De vapen från denna tid som bevarats i komplett skick tenderar därför att finnas i

vapensamlingar, oftast med oklara ursprungsuppgifter, vilket innebär att de är lösräckta ur sitt sammanhang och historiskt anonyma. I djurhamnssvärdets fall har vi en exakt fyndplats och ett historiskt sammanhang som hjälper oss att förstå hur svärd som detta användes.

1600-talet

1640 års karta över Djurö har förmodligen tillkommit därför att Djurhamn var en militärstrategiskt viktig plats. Stormaktstidens örlogsflotta ankrade gärna där. 1612–13 ägde strider rum mellan svenska och danska trupper kring hamnen, och Djurö by brändes ned. 1624 låg svenska trupper i läger vid Djurhamn. Stockholms borgare levererade förnödenheter, och en ”ölkoja” omnämns. På kartan finns som sagt ingen bebyggelse längs hamnvikens stränder, och det är symptomatiskt att denna ölkoja är den enda byggnad som nämns i källorna innan Josef Månsson får krogstillstånd 1659.

Bland de nya fynden finns en handfull föremål från 1600-talet. Bengt Bergman identifierade som sagt dräktdetaljer från detta sekel i en av gravarna vid Djurövarvet. Vi har två krukskärvor av brunglaserat rödgods och en bit av en mässingsgryta, alla med sannolik 1600-talsdatering. Problemet är bara att de kommer ifrån åkern Sandviksgärdet intill Dalkarlskärret som djuröbönderna odlade upp någon gång mellan 1640 och 1704. I motsats till svärdet finns det här ingenting som talar emot att det skulle röra sig om hushållssopor och föremål tappade vid jordbruksarbete. Inget av fynden skvallrar om närheten till en hamn. En hank från en kruka i brunt saltglaserat stengods är enligt Riksantikvarieämbetets keramikexpert Mathias Bäck troligen från belgiska Raeren och daterar sig till omkring år 1600, men den fann vi nära dagens strandkant och den har därmed inte ursprungligen deponerats på land.

Dödligheten i sjukdomar ombord på stormaktstidens skepp och i fältlägren var enorm. Likaså var tidens stridsskador sällan direkt dödliga utan ledde ofta till att de sårade dog av sårinfektioner flera veckor efter ett slag. Därför är det inte förvånande att finna så många fältgravplatser kring stränderna i trakten av Djurhamn där flottan låg långa perioder. Utöver de sex som Bengt Bergman dokumenterade finns med all sannolikhet fler som väntar på upptäckt.

Efter år 1680

Omkring 1680 tycks Djurhamn ha degraderats och blivit en av skärgårdens många mindre civila hamnar, belägen intill den nya kapellförsamlingens centrum. Flottan hade dragit sin kos och medeltidens skyddade lagun hade blivit otillgänglig. I stället hade sundet mellan Skepparön och Djurön börjat grundas upp så att den nuvarande

FIGUR 4. Någon gång på 1760-talet tecknar den unge hertig Karl av en vy från Djurhamn och dedicerar den till sin far, kung Adolf Fredrik. Situationen verkar vara en mindre flottmanöver: han visar oss Djurö kyrka och den första krogen från väster, och norr om kyrkan ett tältläger. 1809 blev han själv kung som Karl XIII. (Nationalmuseum, Gripsholmssamlingen nr 2344.)

skyddade Kyrkfladen uppstod; sista kartan där sundet är öppet ritades 1704. På nästa karta, från storskiftet 1816, är öarna sammanvuxna. Med all sannolikhet är det här, inom synhåll från kapellet och den första krogen, som vi skall söka 1700-talets hamn.

Ännu under senare delen av Adolf Fredriks regeringstid (1751–71) tycks det som fanns kvar av flottan i någon mån ha använt sig av Djurhamn. Kungens son, hertig Karl, som föddes 1748 och senare själv skulle bli kung under namnet Karl XIII, har nämligen lämnat efter sig en ungdomsteckning föreställande ett flottbesök i "Diurshamn" (Nationalmuseum, Grh 2344). Teckningen är dedicerad på franska "till Konungen av hans mycket ödmjuka, mycket lydige och mycket trofaste Son och Undersåte, Charles". På bilden ser vi Djurö kyrka och den första krogen från väster, och norr om kyrkan ett tältläger. Av 1640 års sjömärke på uddens krön syns

inga spår. Men vid krogens brygga ligger en galär med årorna ute, och i hamnviken ligger ankrat ett tremastat krigsskepp med två kanondäck. I övrigt syns bara småbåtar, och ingen övrig bebyggelse. Intill krogen står en infanteristyrka om ca hundra man uppställd i givakt, och en mindre styrka skymtar på galärens fördäck.

1799 omtalas sjöfolk från skepp i Djurhamn som övernattar i den 1786 grundade nya hamnkrogen och i uthusen vid Djurönäs herrgård på Kyrkfladens västra strand. Bakom namnet Djurhamn ligger alltså egentligen tre olika hamnlägen som efterträtt varandra: först Dalkarlskärret, sedan stormaktstidens hamn innanför Kuggholmen, och till sist Kyrkfladen.

Våra nya fynd domineras av hushållssopor från 1800- och 1900-talen med ett mindre inslag från 1700-talet. De största kategorierna är fönsterglas, keramik och tegelkross. Det äldsta funna myntet är slaget 1716 för Karl XII. Därefter kommer ett oläsligt mynt som bör datera sig från Ulrika Eleonoras eller Fredrik I:s regeringstid, ca 1719–1750. Fortsättningsvis daterar sig de tillvaratagna mynten till 1801, 1805, 1808, ca 1850 (ångbåtspollett), 1852 och 1907. Vid den första krogen, nuvarande prästgården, har vi inte gjort några fältundersökningar. Men från 1786 års krog har vi ymniga fynd som visar att man ätit, druckit och krossat fönster.

Diskussion och slutsatser

Vad gjorde man på land vid Djurhamn under hamnens storhetstid 1450–1680? De arkeologiska resultaten från 2007 och 2008 tyder på att svaret är ”inte mycket”. Man begravde döda sjömän och soldater i strandkanten inom synhåll för skeppen. Men vi har inte funnit spår efter någon mera intensiv verksamhet kring Djurhamnsviken före sena 1600-talet, när platsen hade förlorat sin funktion som örlogshamn. Frånvaron av fynd tyder på att de skriftligt belagda fältlägren 1518 och 1624 samt skärmytslingarna 1612–13 hade sina platser någon annanstans på Djurö.

Hamnen bidrog sannolikt till att locka till sig de bönder som etablerade Djurö by någon gång under senmedeltiden. Men man kan undra hur det gick med deras jordbruk de år när stora truppstyrkor var förlagda i trakten. Officerarna var nog benägna att bosätta sig i själva manbyggnaderna i byn. Manskapet slog rimligen läger på plan skoglös mark, dvs. snarast byns ängar och kanske åkrar. Utebliven skörd vore förstås katastrofal för bönderna. Kunde man få soldaterna att hålla sig till det åkergräde inom tvåsådet som låg i träda det berörda året? Även om spannmålsskörden skonades skulle en utebliven höskörd från ängarna ha blivit ödesdiger för kreaturen följande vinter. Ett utdrag ur 1578 års jordebok⁸ visar att tre bönder på Djurö/Djurhamn inte bara skulle skatta med strömming, ägg, ved, dagsverken och penningar,

8. Återgivet av Hedenstierna 1983, s. 38.

utan även med smör. Sådant krävde att korna överlevde vintern och inte stals av furagerande soldater. Belagt är att öns skog omkring 1607 delvis gick åt till krigsfolkets behov,⁹ dvs. snarast till ved för matlagning i lägren och ombord på skeppen. Jag vet inte i vilken mån tidens svenska militärapparat, för att inte tala om den danska, var villig att betala ut tillräcklig ersättning till drabbade skärgårdsbönder.

Också ett negativt resultat är ett resultat inom vetenskapen. De mest värdefulla positiva resultaten av fältundersökningarna hittills är, så vitt jag kan bedöma, fyndet av ett unikt 1500-talssvärd intill en sannolikt tidigmedeltida kajskoning på 5 meters höjd över dagens havsytta, samt insikten om strandlinjeförskjutningens och lokaltopografins betydelse för hamnens etablering och utveckling. Framtida fältundersökningar kommer utan tvivel att bjuda på fler överraskningar.

LITTERATUR OCH REFERENSER

- Bergman, B. 1930. Nyfunna gravar vid Djurö båtvarv. *Värmdö skeppslags fornminnesförenings årsbok* 1930.
- Hedenstierna, B. 1983. *Från urtid till nutid i Djurö socken*. Föreningen skärgårdsmuseet. Stavsånäs.
- Rundkvist, M. 2007. *Metallsökarprospektering och inventering kring Djurhamn. Up, Djurö sn, Djurhamn, Raä 54, 59. Rapport 07-10-04, komplett version med koordinater och karta*. Arkivrapport i ATA, Länsstyrelsens arkiv och Läns museets arkiv.
- 2008. *Djurhamn. Arkeologiska provundersökningar vid Djurhamn 2008, Värmdö kommun, Uppland*. Rapport 2008:33. Stockholms Läns museum.
- Schoerner, K. 2007. *Djurhamn – örlogshamn under Vasatid*. Kulturnämnden. Värmdö Kommun. Gustavsberg.
- Wahlberg, M. (red.) 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Språk- och folkminnesinstitutet. Uppsala.

9. Uppgift i skattdagningen 1607; Hedenstierna 1983, s. 43.

APPENDIX

Djurhamnssvärdets mått

Mått tagna 5 september 2008 efter svärdets konservering.

Total längd: 926 mm

Största bredd över parerstången: 184 mm

Klingans största bredd: 40 mm

Klingans bredd vid basen där eggarna saknas: 30 mm

Tångens största bredd: 13 mm

Tångens minsta bredd: 10 mm

Tångens längd: 82 mm

Hjaltets längd: 155 mm

Klingans längd: 771 mm

Svärdsknappens längd: 63 mm

Svärdsknappens största diameter: 36 mm

Vikt: 829 g

Parerstångens tjocklek vid mitten: 22 mm

Parerstångens tjocklek vid änden: 6 mm

Klingans största tjocklek nära basen: 5 mm

Parerhackens lägen på klingan, mätt från spetsen: 64, 163, 285, 390 mm

ABSTRACTS IN ENGLISH

The historical sciences and education

Kajsa Althén

The historical sciences (history and archeology) have long been fundamental for institutional communication with the general public at cultural heritage sites. In late 19th century Europe the historical sciences were closely connected to political ambitions, to the establishment of nations and nationalism.

For a number of decades the growing tourism industry has been changing the underlying intentions and ideologies of communication and learning linked to the cultural heritage.

Deeper knowledge and reflection on the classical conception of *Bildung* will enable modern and democratically influenced communication to develop. *Bildung* has a dualistic character, implying, on the one hand, the capacity to benefit from knowledge acquired from experts and, on the other, a freer process in which vision and confrontation with challenges leads to understanding.

Development projects emanating more from the free processes could contribute to increasingly democratic and visionary modes of communication.

Navies and warships in Djurhamn harbor

Jan Glete

There has been little investigation of the naval history of the Swedish archipelago. At many places along the coast the early modern Swedish navy built warships or established temporary operational bases for naval forces. Djurhamn is one of the few places of this kind where investigations have started using archaeological and historical methods. This article discusses when and why Djurhamn was used as an operational base for Danish and Swedish fleets from the fifteenth to the seventeenth century. It also presents four interesting Swedish and Danish warships which used this base.

The archipelago and 17th century Stockholm – impulses from a growing city

Sven Lilja

In the 17th century Stockholm grew from ca 10 000 to almost 60 000 inhabitants. This growth was due to Sweden's new status as a regional great power and it had major consequences for the city's eastern archipelago. The pressure from the city and the crown increased through intensified taxation and control; the economic possibilities of those living in the archipelago grew when the population and economy of the capital city expanded; and the relationships between the city and the archipelago became stronger in many ways, as can be seen in the preserved court records from the city administration.

The carvel

Jonathan Adams and Johan Rönnbj

In December 1990, the discovery of a wreck below Franska Stenarna, in the Näm-döfjärd area of the Stockholm Archipelago caused unusual excitement in the press. The wreck was first identified as the *Lybska Svan* (Swan of Lübeck), the carvel-built flagship of the fleet assembled by the Swedish king Gustav Eriksson Vasa in 1522 to fight the Danes.

Critical reading of contemporary sources indicates, however, that the wreck is not the Swan but one of the king's other ships which was wrecked in 1525, "between Dalarö and Djurshamn in 25 fathoms of water" after a further gory campaign in Kalmar. This ship is mentioned as one of Gustav Vasa's "beste kræffwell" (best carvels). On board were probably the guns and other equipment removed from the Swan.

As an example of the carvel ships being built in northern Europe at this time, this vessel is a valuable addition to the database in terms of ship technology and the general developments in shipping and maritime enterprise of the period. The carvel is a product of the process of development that produced the northern European three-masted ship around the second quarter of the fifteenth century, fusing aspects of northern and southern technology. This vessel is a carrack derivative, in that it was a northern-built ship incorporating features developed in Mediterranean carracks and the galleons and naos of the Atlantic coast.

The evidence implicates these ships in the activities of the "new men" of the age, and this particular example in the state-building enterprise of Gustav Vasa. In this way an investigation of the ship and the associated primary historical documents provides a new means of understanding the social context in which these changes

took place and which, in the final analysis, is where the causes of change are to be found.

This paper reports the results of the ongoing maritime archaeological fieldwork carried out since 1995 on the wreck that, while we offer some possibilities about its origins, has come to be known simply as “Kraveln”.

Dressed on board

Mary Pousette

In a naval battle in 1676 the Swedish regal ship “Kronan” sank in the Baltic off the island of Öland and was embedded in glacial clay together with most of its crew of more than 800. A number of almost complete garments and a great number of textile fragments have been found during the still ongoing excavations. At this time those serving in the Royal Fleet did not wear uniform. Therefore the finds provide a unique picture of the costumes of both aristocratic officers and the ordinary seamen and fishermen who served in the ranks. I compare the textile finds with the few other surviving costumes, most of them royal, portraits and written accounts from the second part of the seventeenth century to obtain a more significant and detailed picture of the clothes worn by men of different social classes during this period.

The early local agrarian community on Djurö in Stockholm’s southern archipelago of about 800–1700. A project idea

Peter Norman and Bengt Windelhed

The thesis proposes a research project which aims both to describe spatial changes in the agrarian landscape and analyze causes behind the changes within the agrarian community on Djurö during the period 800–1700. Archaeologically and geographically, on the basis of historical source material, both written and data from the field, we shall *describe* spatial aspects of both settlements and agrarian land use and also the use of other coastal resource such as fishing. The descriptions will help to *reconstruct* the long-term social and economic organization in the local agrarian community. These reconstructions will then be used to discuss, from an actor perspective, *causality behind changes* in the agrarian society on Djurö. Our hope is that the project will provide an understanding of the peasant society that was related to the marine activities of the Swedish state on Djurö during the early modern period.

Archaeology at Djurhamn harbor 2007–2008

Martin Rundkvist

The paper reports on and discusses archaeological fieldwork undertaken in 2007 and 2008 on dry land around the late medieval and early modern harbour of Djurhamn in the Stockholm archipelago. The main question was what people did on the land immediately adjoining the harbour in its heyday, c. 1450–1680. The results of metal detecting and test pitting suggest that there was little activity there. A quay structure that can probably be dated to the 11th or 12th century was found, as well as a battle-damaged 16th century short sword, but very little else dating from before the 18th century. Early modern military camps mentioned in written sources were most probably located on the infields of Djurö village some hundred meters to the north.

FÖRFATTARFÖRTECKNING

KAJSA ALTHÉN

Tema Q, Linköpings universitet

JAN GLETE

historia, Stockholms universitet (d. 2009)

SVEN LILJA

historia, Stockholms universitet

JOHAN RÖNNBY

marinarkeologi, Södertörns högskola

JONATHAN ADAMS

Centre for Maritime Archaeology, University of Southampton

MARY POUSETTE

konstvetenskap med textilvetenskap, Uppsala universitet

BENGT WINDELHED

kulturgeograf

PETER NORMAN

marinarkeologi, Riksantikvarieämbetet

MARTIN RUNDKVIST

arkeologi, University of Chester

- adel 42
adelspalats 63
Adolf Fredrik 145
Agenda Kulturarv 17
agrarkrisen 142
allmogedrätt 114
allmogen 107
allmänheten 23
allongeperuk 108
amiralitetskollegium 104
Andersson, Kjell 141
Anholtsvraket 90
animaliska fibrer 106
ankarkabeln 83
ankarklys 83
antikvariska tolkningsföreträdet 23
Antony Roll 96
Argboda 57
Aristoteles 25
artilleribeväpnade handelsfartyget 35
artilleriduell 108
aska 58
Aspön 37
atlassiden 107
avgifter 48
avsöndringarna 63
- Backebol 59
Bagge, Jakob 64
Baggensfjärden 56
Bagge, Thord 65
bark 58, 98
Beata 61
bebyggelsehistorisk 128
bebyggelseutveckling 119
begravningsplatser 139
beklädnad 108
berghult 85
beskattningen 45
Besöksnäringen 19
bete 118
betingbalken 85
- betingen 85
beväpning 74
bildning 21
bildningsbegreppet 23
bildningsteori 23
bildningstraditionen 23
Björnram, Arvid 114
Björnön 37
Blockhusudden 50
blommönster 114
blomstermotiv 115
Boij, Peder 60
bomull 106
Bonde, Gustaf 65
bondekläder 109
bondelandskap 123
Boo gård 66
bordgångar 82
Bornholm 105
boskap 48
boskapsprodukter 46, 53
boskapskötsel 53
bottenstockar 82
Bottniska viken 49
Brahe d. ä., Abraham 108
Brand 127
Braudel, Fernand 130
Bruegel d. ä., Peter 85
Brunn 65
bryggved 55
Brynilsson, Tore 57
bräder 58
Brännkyrka 56
brätten 114
bröd 58
byar 117
byggnadsmaterial 57
Byviken 142
byxor 110
båtsmanshåll 107
båtsmansklädning 109
båtsmän 48, 107

- båttull 49
 Bär 105
 Börstil 53
 bösseskyttar 107

 Cattewatervraket 90
 Centurione, Augusto 34
 Christian I 31
 Christian II 31
 Christian IV 35
 Columbus, Christoffer 73
 Columbus, Samuel 108
 Creutz, Lorentz 103

 Daggfeldt, Bertil 76
 dagsverken 45
 Dalarö 30, 76
 Dalarö skans 30
 Dalkarlskärrret 141
 Danmark 31
 dansk-holländska 104
 Danzig 38
 de Geer, Louis 39
 De la Gardie 57
 demokratisk 22
 dendrokronologiska 97
de Rycxappel 39
 didaktisk teori 23
 Djurhamn 9–15, 29, 31–38, 58, 76, 139–146
 djurhamnssvärdet 144
 Djurö 45, 57, 66, 117–128, 141–146
 Djurö bytomt 141
 Djurö kyrka 141
 Djurönäs herrgård 146
 Djurövarvet 139
 Dorset 90
 dräktdekor 109
 dräktmaterial 115
 dräktskick 109
 dränering 141
 DSM program 80
 dubbelförsörjt samhälle 55
 During, Ebba 109
 dömande instans 59

 ek 59
 eldhastighet 90

 eldrör 91
Elephanten 35
Engelen 33
 engelska manerret 105
 engelska skeppsbyggarmetoder 37
 enförsörjt samhälle 55
 ensamgårdar 55
 entreprenörer 42
 Erik XIV 32
 Estland 128
 Estuna 53
 EU 19
 Europa 17
 existensen 20
 exploateringstryck 44
 Exportvolymen 52

 falkunbarsser 92
 falkunetter 92
 Farsta 57, 64
 favörer 115
 Femerbält 108
 ficklock 111
 fickor 112
 fickpåse 111
 Finland 49
 Finnmarken 35
 Finska Viken 32
 fisk 45
 fiske 52–55, 58
 fiskelägen 127
 fiskerätten 128
 Fleming, Klas 37
 fläsk 45
 fockmast 88
 foder 115
 fodermaterial 113
 fodret 113
 fogdepengar 45
 fogelle 92
 folkbildningen 22
 folkmängd 41–44, 66–67
 folkökning 42, 67
 fornlämningar 126
 fornminnesinventering 139
 Forskningspolitiken 18
 Foucault, Michel 23

- Frankl, Viktor 22
 Franska Stenarna 73
 Franzén, Anders 73, 76, 106
 Fredrik I 146
 frälse 118
 frälsheemman 125
 Frötuna 45, 53, 61
 fundamentalism 23
 fyllningstimmer 83
 får 45
 fältslangor 92
 färgning 109
 födelseunderskott 66
 förmedling 20
 förmoderna kustmiljöer 117
 förmyndarregeringen 104
 försvenskingsprocessen 104

 Gadamer, Hans-Georg 25
 galoner 112
 Garcia de Palacio, Diego 88
 Gdansk 97
 gehäng 109
 genomsnittslängd 110
 Genua 34
Gideon 37
 gistgårdar 127
 Gjedde, Ove 35
 gjutna kanoner 90
 godsreduktionen 63
 Goethe, Johann Wolfgang, von 22
 Gotland 76
 gradbeteckning 112
 gravmaterial 130
 gravplatser 139
 Greene, Patrick 25
 Grevefejden 32
 Grönskär 127
 guldband 112
 Gustafsson, Per 20
 Gustav II Adolf 32, 37–39, 64
 Gustavsberg 64
 Gustavsson, Bernt 22
 Gustav Vasa 32
 Gyldenclou, Anders 65
 gylföppning 114
 gångspel 88

 Gårdenfors, Peter 22
 gårdesgårdar 58
 gårdesindelning 132
 gäss 45

 Halland 65
 halsdukar 110
 halsslå 112
 hamnanläggningar 127
 hamnordningar 128
 Hamn-träsket 141
 Hamnviken 141
 hampa 106
 Hans 31
 Hansdotter, Karin 60
 Hansson Bjelkenstjerna, Klas 108
 hantverkare 43
 hattar 110, 114
 havsskötar 128
 von Hecken, Aegidius 61
 Hedenstierna, Bertil 119
 Hegel 14, 25, 128
 Helsingfors 30
 hemmafisket 126
 hemmansfördelning 64
 Hemmesta 57, 65, 126
 hemskötar 128
 Henrik i Neglinge 56
 Henrik VIII 90, 96
 historiebruk 17
 historiedidaktik 19
 historisk faktakunskap 19
 hjonelagsskatter 47
 holk 98
 Holland 58, 62
 holländska maneret 105
 Horn 76
 Horn, Henrik 107
 humle 45
 husbehovsodling 121
 husdjur 54
 huvudstad 41
 Huys, Frans 85
 Hårsfjärden 30
 hägnadssystem 132
 Häringe gård 60–62
 hästar 45

- Häverö 53
 hö 45
 högklackade skor 108
 Hölebo 46
 höproduktion 125

 Iberiska halvön 97
 icke förstörande uppmätning 78
 ideologireproduktion 23
 indelningsverket 107
 Indiska oceanen 35
 industristaden 41
 informellt lärande 21
 Ingarö 65
 inhyses 48
 inmätning 107
 innerskärgård 119
 Instrucción náutica para navegar 88
 internationell nivå 119
 interregional nivå 119
 inägomark 132

 jakt 98
 Jersild, P.C. 20
Jesus från Lübeck 96
 jordbruk 54
 jordbrukssamhället 54
 jorrdonationer 63
 jordebokskartan 125
 jordeböckerna 46
 justeaucorps 111
 järnkruster 80
 järnåldern 54
 Jöns i Djurö 45
 Jöns i Trosa 60
 Jöransson Tegel, Erik 65

 kabyss 92
 kalk 57
 kalkbruk 57
 Kalmar 35, 76
 Kalmar slott 77
 kameral ödeläggelse 47
 kammarbössor 90
 kammare 90
 kammarkanon 90
 Kanonbeväpnade örlogsskepp 99
 kanonkulor 91
 kantringsspann 83
 kapell 141
 Kapellporten 50
 Kapellskär 33
 karacker 34, 83, 85, 98
 karackskepp 82, 96
 Karckman, Henrik 62
 hertig Karl 36
 Karl IX 32
 Karlskrona 30, 33, 141
 Karl V 33
 Karl XI 103
 Karl XII 141
 Karl XIII 145
 karolinska arméuniformen 109
 karpus 114
 karusell 113
 kastved 55
 keramikkörl 80
 klimat 117
 klimatfluktuationer 46
 klinkteknik 97
 kläde 107, 113
 klädkod 108
 Klöcker Ehrenstrahl, David 112
 knappar 112
 knapphål 110
 knektutskrivningen 107
 knyppling 109
 knäbyxor 108
 knäppanordningar 113
 koggar 97
 kol 58
 kolonisation 118
 König, Kurt 77
 kontrollerande centralmakt 47
 kontrollsamhälle 51
 kopparkittel 92
 kor 45
 korn 48
 krage 113
 krapprot 112
 kravell 82, 92, 97
 kravellteknik 82, 95–98
Kraveln 73, 78–80, 83–99
 kreditväsende 63

- krejare 98
 Kristian II 75
 drottning Kristina 63
 kritisk realism 129
 krog 141
 krok 128
 kronan 118
Kronan 36
 regalskeppet *Kronan* 103
 KTH 74
 Kuggberget 142
 Kuggholmen 142
 kulturarv 20
 kulturgeografisk utveckling 119
 kultursyn 23
 kungamakt 42
 Kung Hans 33
 kunskapssyn 23
 kvarntullsmantalskatt 47
 kvarterstycken 92
 kvinnorna 51
 kypert 109
 kypertvävt kläde 112
 Kyrkfladen 139
 kyrkliga rätten 62
 Kyrkudden 141
 Köge Bugt 29
 Köpenhamn 30

 Labrador 83
 landhöjningen 120
 lantmäterikartor 130
 Daniel Larsson på Törrissö 60
 Larsson, Ivar 60
 laskar 82
 lastkapaciten 94
 lavett 90
 legitimitet 25
 liggande skytt 92
 Lilla tullen 49
 lin 106–107, 109–110
 linguistic turn 23
 linne 113
 linnefoder 110
 linningen 114
 lintråd 109
 livets nödtorft 43

 Livland 37
 livrock 112
 Livrustkammaren 113
 Ljungström, Lars 108
 lokal nivå 119
Lomellina 88
 lotsväsendet 123
 Lübeck 75
Lybska Svanen 73–75, 96
 lycksökare 63
 lyxvaror 43
 Lådna 126
 Långholmen 50
 lägesbestämning 107
 Lämsbaga 64
 Länna 45, 61
 Länna Skeppslag 61
 länsstyrelsen i Stockholm län 74
 lärande situationer 21
 lästetal 95

 Magalotti, Lorenzo 114
 makt 25
 Malma 126
 Malmarna 42
 manliga dräkten 103
 mantalslängden 48
 mantalskatt 47
Maria 33–34
Mary Rose 82–85, 90, 92–94, 96, 98
 Mataromodellen 85
 mathållning 92
 mathållningen ombord 93
 Mats i Skarpnäs 56
 Mattsson, Anders 57
 Medelhavet 34, 97
 medeltida diplom 134
 medeltida köpstade 41
 medeltiden 7, 13, 41, 54, 88, 98, 117, 119, 126,
 134, 141, 144
 mening 22
 meningssökande 20
 mesanmast 88
 metaller 46
 metallskodda sidenband 115
 metallsökning 141
 Mickelsson, Grells 61

mickhackar 92
 mickhackebarsser 92
 Mikilsson, Hans 60
Mjölkpigan 34–35
 mjölonris 56
 Moberg, Carl-Axel 20
 musiker 112
 Muskö 30, 119
 Månsson, Josef 141
 Månsson, Nils 61
 Mårten från Ängsö 108
 människosyn 23
 märs 88, 91
 mässingsgryta 144
 Mäster Mickel 108
 Mörkö 119

 Narva 113
 nation, nationell 17, 19–21, 73, 119, 123
 nationen 19
 nattmössa 114
 naturvuxna krökta timmer 82
 Nederländerna 33–34, 38, 56
 nederländsk teknik 37
 nickhakar 91
 Nils i Stavsnäs 45
 Norby, Sören 75
 Nordiska Sjuårskriget 32, 65
 Norge 31, 65
 normerande ideologiproduktioner 21
 Norrlandstullen 49
 Norrmalm 42
 Norrman, Olof 110
 Norrnäs säteri 64
 Norrtälje 60
 not 128
 Nyhamn 33
 nyhumanismen 25
 Nynäshamn 33
 nålbindning 109
 Nämndöfjärden 73

 odlingssystem 132
 oldenburgarna 31
 oldenburgska unionskungarna 31, 33
 doktor Olof till Boo 60
 Olof 45

Olof Bure i Boo 59
 ombytesplagg 110
 organiska material 106
 Ormingelandet 56
 ortnamnskronologier 120
 Oxenstierna, Axel 65
 Oxenstierna, Gustaf 65
 Oxhalsen gård 61
 Öland 76, 103

 Padre Island 90
 pajrock 110
 personlig utrustning 110
 personskatter 47
 Peter Norman 74
 Pillau 32
 Polen 13, 34, 38, 94, 97, 113
 polska rocken 113
 Pommern 105
 Portugal 35
 postmodernismen 23
 Preussen 32
 Probst, Niels M. 34
 provgroppsgrävning 141
 provinserna 104
 publika ambitioner 25
 publiken 22
pull-resonemang 118
push-resonemang 118
 pärlgarn 113

 Raeren 144
 ransomtimren 85
 Red Bay 83, 85, 88
 redgarnsstrumpor 110
 regale 128
 regalskepp 105
 regional nivå 119
 regnkappa 110
 relativism 23
 Rentzel, Clements 76, 96
 renässans 98
 Reval 12, 33, 95
 Riga 12–13, 32, 34–35, 38
 Riksantikvarieämbetet 17, 139, 144
 riksdagen 45
Rikskronan 36

- Riksnnyckeln* 36
Riksscepter 36
Rikssvärdet 36
Riksvasa 36
Riksvasan 36
Riksäpplet 36, 38–39
 rips 109
 ripsbindning 115
 rock 110
 roll spelade skärgården 52
 romerska/keltiska båtar 97
 Roslagen 56
 Roslagsbro 53
 rothållet 107
 Rules, Nick 80
 Runmarö 57
 Rügen 105
 ryggsöm 110
 Ryska kriget 1555–57 49, 65
 rysshärjningarna 29
 Ryssland 12–13, 32–33
 Rådmansö 45
 rådsaristokratin 104
 råg 45, 48
 Rågön 126
 rättsprotokoll 59
 röda jackan 111
 rödgods 144

 Saaremaa 128
 samhällssyn 23
 sammet 107
 Sandhamn 14, 32, 50, 121, 127
 Sandviksgärdet 144
San Juan 83, 88, 98
 San Simon de Mataro 85
Santa Maria 73
 Sassen 96
 Sasse, Staffan 77
 satin 109
Scepter 107
 senmedeltid 52, 65, 97–98, 142–143, 146
 Sheldon, Francis 105
 sidenband 115
 sidenbrokad 114
 sidenrosetter 108
 Sigfridsdotter, Karin 57
 Sigfridsson, Markus 60
 Siggesta 126
 Sigismund 37
 silke 106
 silketråd 110
 silvertråd 114
 självhushållningsprincip 121
 självreflektion 25
 Sjöhistoriska museet 74, 77
 sjömärken 139
 skattefrälse 63
 skattehemman 125
 skattehöjningar 46
 skatter 10, 44–51, 63
 skattetrycket 45
 skatteuttagssystem 46
 Skepparön 125, 144
 skeppsartilleriet 107
 skeppsbyggartradition 97
 skeppshakar 92
 Skeppsholmen 38–39, 105
 skeppsmask 106
 skerpentiner 92
 skjutshästar 45
 skogsråvaran 58
 skrivare 43
 skärgården 44
 skärgårdens producenter 44
 skärgårdsbornas liv och näringar 68
 skärgårdsekonomin 55
 skärgårdsseglationen 52
 skärgårdssocknarna 43, 52, 67–68
 skärning 109
 Sleman, Daniel 62
 slipstenar 58
 slottstullen 49–50, 52
 slutet fynd 104
 smidda kanoner 90
 Småland 52
Smålands Lejonet 36
 smör 45–46, 53, 123, 147
 social aktör 129
 social struktur 129
 socknarna 43–45, 52, 56, 66–68
 soldater 31–32, 38, 45, 62, 112, 146–147
 Solent 90
 Sotholm 43, 46, 60

Sotholms härad 60
 soutage 112
 Southamptons universitet 77
 Sovjetunionen 19
 Spanien 33
 spannmål 13, 46, 53–55, 58, 105, 146
 spannmålsproduktion 55
 Sparrfelt, Anders 106
 speldockor 88
 spelstock 88
 spetskypperteknik 112
 splitterladdningar 92
 sprund 110
 stadens näringsliv 44
 Staffansson, Rasmus 60
 Stegeborg 75
 Stenbock, Gustaf Otto 104
 stenbössor 92
 stenskott 91
 stickat ullgarn 114
 stickning 109
 S:t Klara 50
 stockankare 83
 stockar 58
 Stockholm 10, 12–15, 29–33, 37, 41–46, 49–68,
 75, 96, 99, 108, 113, 123, 142
 Stockholms expansion 68
 Stockholms län 43
 Stockholms magistrat 59
 Stockholms skärgård 12, 29–33, 38, 46–64,
 73–77, 119–127
 Stockholms tänkeböcker 59
 stoffering 115
Stora Kraveln 92
 Stora Sjötullen 49
 stormaktstiden 7, 10, 41, 45, 48, 54, 144, 146
 stormast 88
 strandförskjutningen 120
 stridsskadad utrustning 143
 stridsskador 144
 Strängnäs 37
 strömming 52
 strömpenning 50
 Studland Bay 90
 ståndkrage 111
 stör 45
Suarthe kreyaren 92

Svanen se *Lybska Svanen*
Svarta Kreyaren 96
 Svart, Peder 76
 svarvar 58
 Sveaborg 30
 svärd 142
Svärdet 36–39
 Säby 65, 126
 säljakt 127
 Säljö, Roger 21
 sätesgårdar 64
 Södermanland 52, 67–68, 117–118, 126
 Södertörns fögderi 64
 Södertörns högskola 77
 sömnad 103–104, 109, 115

 taft 115
 Tallinn 33, 128
 tegelbruk 57
 tegelbränning 57
 tegeltorp 57
 tennknappar 113
 textilier 103–117
 Thames 30
 tillväxt 41, 44, 57, 66–68
 Timbottamanuskriptet 98
 timmer 58, 121
 tiondet 46
 Tjänstefolk 43
 tjära 58
 Tolagen 50
 toppmast 88
 torsk 127
 Torstensson, Lennart 65
 tovning 109
 Tranquebar 35
 tredje uppgiften 18
 trefotsgrytor 92
Tre Kronor 37
Trinity 96
 Trip 39
 trontillträde 113
 trådstrumpor 110
 trävaror 57
 tröja 108, 113
 tull 62
 tullar 49, 50

tuskraft 109–114
tvåsåde 125
Tynningsö 64
Tyskland 32, 104

Uggla 105
ull 106
ullfilt 114
ullstrumpor 110
Ulrika Eleonora 146
undervisning 21
underärm 116
uniform 108, 112, 114
Uppland 52, 54–55, 58, 118
Uppsala län 63
urban nivå 119
utmark 132
utskrivningarna 48
utskärsfisket 127
utsäde 54
Utö 119

Vadstena 61
van Horn, Paridon 38
vardagsklädsel 115
vargskinnshandskar 110
vargskinsrock 110
Vasa 74, 92, 97
Vasakungarnas Djurhamn 139
Vasan 36–38
Vasatiden 46
Vasen 36–38
Vaxholm 50
ved 45, 53
vedexport 56
Venedig 98
vikingatid 17, 117
vikt krage 111
Viktoria 107
Villafranche Sur Mer 88
Vindö strömmar 123
virke 121
”virtuell” bärgning 78
Visborgs slott 76
visioner 19
Väddö 53
Värmdö 7, 45–66, 126

Värmdö skeppslag 45, 64
väskor 109
Västerbottens regemente 106
Västergötland 52
Västerhaninge 60
Västervik 36
Västervik 39
Västerås 37
Västindien 35
Västmanland 52
Västra gärdet 125
Västra Nyland 128
Vätö 45
vävning 109
växtfibrer 106

Walter, Tomas 37
Weibull 18
Welshuisen, Christian 38
Winroth, Lars 141
Wollter, Tomas 37
Wrangel, Karl Gustav 112

ylletyger 109
ytterskärgård 119

Zettersten, Axel 76

Åland 52

ägg 45
Älvsborgs lösen 1571 47
Älvsborgs lösen 1613–18 47
Älvsnabben 30
Älvsnabbenmonumentet 30
Äpplet 36, 38–39
ärjeekonomi 55
ärmar 110
äventyrare 63

ölkoja 144
Öregrund 53, 60
Öresund 30
Örlogsbaser 29
örlogsflotta 104
örlogsflottan 104
Ösel 35, 128

Östergötland 75
Österhaninge 53
Östersjön 32, 38
Östersjöområdet 118
Östersjöstiftelsen 117
östersjöväldet 104
Öst-Europa 19
Östhammar 60
Östra gårdet 125
överflödsförordning 108
överärm 116

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie *Konferenser*

- 1 Människan i tekniksamhället. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 25–27 januari 1977. 1977
- 2 Människan i tekniksamhället. Bibliografi. 1977
- 3 Swedish-Polish Literary Contacts. 1979
- 4 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979. 1980
- 5 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Bibliografi. Ed. Arnold Renting. 1980
- 6 Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums. A Conference in Stockholm, May 28–30 1980. 1981
- 7 Tolkning och tolkningsteorier. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens symposium 17–19 november 1981. 1982
- 8 Research on Tropes. Proceedings of a Symposium Organized by the Royal Academy of Letters History and Antiquities and the Corpus Troporum, Stockholm, June 1–3 1981. Ed. Gunilla Iversen. 1983
- 9 Om stilforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982. 1983
- 10 J. V. Snellman och hans gärning. Ett finskt-svenskt symposium hållet på Hässelby slott 1981 till 100-årsminnet av Snellmans död. 1984
- 11 Behövs ”småspråken”? Föredrag vid Vitterhetsakademiens konferens den 22 november 1983. 1984
- 12 Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11, 1982. Eds. Gunnar Jarring and Staffan Rosén. 1985
- 13 Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984. 1985
- 14 Samhällsplanering och kulturminnesvård. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 28 mars 1985. 1986
- 15 Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. 1987
- 16 The Slavic Literatures and Modernism. A Nobel Symposium August 5–8 1985. Ed. Nils Åke Nilsson. 1987
- 17 Nubian Culture: Past and Present. Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11–16 August, 1986. Ed. Tomas Hägg. 1987
- 18 ”1786”. Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986. 1988
- 19 Polish-Swedish Literary Contacts. A Symposium in Warsaw September 22–26 1986. Eds. Maria Janion and Nils Åke Nilsson. 1988
- 20 Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987. Red. Sten Carlsson och Nils Åke Nilsson. 1989
- 21 Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, November 26–29, 1987. Ed. Sven Gustavsson. 1989
- 22 Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986. Ed. Björn Ambrosiani. 1989

- 23 Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 13–14 april 1989. Red. Allan Ellenius. 1990
- 24 Att tala utan ord. Människans icke-verbala uttrycksformer. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 25–26 oktober 1989. Red. Göran Hermerén. 1991
- 25 Boris Pasternak och hans tid. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 28–30 maj 1990. Red. Peter Alberg Jensen, Per-Arne Bodin och Nils Åke Nilsson. 1991
- 26 Czeslaw Milosz. A Stockholm Conference. September 9–11, 1991. Ed. Nils Åke Nilsson. 1992
- 27 Contemplating Evolution and Doing Politics. Historical Scholars and Students in Sweden and in Hungary Facing Historical Change 1840–1920. A Symposium in Sigtuna, June 1989. Ed. Ragnar Björk. 1993
- 28 Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991. Red. Alf Hårdelin och Mereth Lindgren. 1993
- 29 Prehistoric Graves as a Source of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Ed. Berta Stjernquist. 1994
- 30 Rannsakningar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige. Red. Evert Baudou och Jon Moen. 1995
- 31 Religion in Everyday Life. Papers given at a symposium in Stockholm, 13–15 September 1993. Ed. Nils-Arvid Bringéus. 1994
- 32 Oscar Montelius 150 years. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 13 May 1993. Ed. Paul Åström. 1995
- 33 August Strindberg och hans översättare. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 8 september 1994. Red. Björn Meidal och Nils Åke Nilsson. 1995
- 34 The Aim of Laboratory Analyses of Ceramics in Archaeology, April 7–9 1995 in Lund, Sweden. Eds. Anders Lindahl and Ole Stilborg. 1995
- 35 Qumranlitteraturen. Fynden och forskningsresultaten. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm den 14 november 1994. Red. Tryggve Kronholm och Birger Olsson. 1996
- 36 Words. Proceedings of an International Symposium, Lund, 25–26 August 1995. Ed. Jan Svartvik. 1996
- 37 History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Proceedings of an International Conference, Uppsala, September 1994. Eds. Rolf Torstendahl and Irmline Veit-Brause. 1996
- 38 Kultursamanhengar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelasingar ved eit symposium i Levanger 1996. Red. Steinar Supphellen. 1997
- 39 State and Minorities. A Symposium on National Processes in Russia and Scandinavia, Ekaterinburg, March 1996. Eds. Veniamin Alekseyev and Sven Lundkvist. 1997
- 40 The World-View of Prehistoric Man. Papers presented at a symposium in Lund, 5–7 May 1997. Eds. Lars Larsson and Berta Stjernquist. 1998
- 41 Forskarbiografen. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997. Red. Evert Baudou. 1998
- 42 Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Red. Thorsten Andersson, Eva Brylla och Anita Jacobson-Widding. 1998
- 43 Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Vorträge eines internationalen Symposions an der Königlichen Akademie der Literatur, Geschichte und Altertümer anlässlich seines 500. Jahrestages in Stockholm den 9.–10. Oktober 1997. Herausgegeben von Birgit Stolt. 1998

- 44 Selma Lagerlöf Seen from Abroad – Selma Lagerlöf i utlandsperspektiv. Ett symposium i Vitterhetsakademien den 11 och 12 september 1997. Red. Louise Vinge. 1998
- 45 Bibeltolkning och bibelbruk i Västerlandets kulturella historia. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 27 oktober 1997. Red. Tryggve Kronholm och Anders Piltz. 1999
- 46 The Value of Life. Papers presented at a workshop at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, April 17–18, 1997. Eds. Göran Hermerén and Nils-Eric Sahlin. 1999
- 47 Regionala samband och cesurer. Mitt-Norden-symposium II. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 1997. Red. Staffan Helmfrid. 1999
- 48 Intuitive Formation of Meaning. Symposium held in Stockholm, April 20–21 1998. Ed. Sven Sandström. 2000
- 49 An Assessment of Twentieth-Century Historiography. Professionalism, Methodologies, Writings. Ed. Rolf Torstendahl. 2000
- 50 Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. 2000
- 51 Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm 14–16 Nov. 1997. Ed. Bente Magnus. 2001
- 52 Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12–13 november 1998. Red. Sven-Åke Selander. 2001
- 53 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Eds. Nils-Arvid Bringéus and Sten Åke Nilsson. 2001
- 54 The Chronology of Base-Ring Ware and Bichrome Wheel-Made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18–19 2000. Ed. Paul Åström. 2001
- 55 Meaning and Interpretation. Conference held in Stockholm, September 24–26 1998. Ed. Dag Prawitz. 2001
- 56 Swedish-Polish Modernism. Literature – Language – Culture. Conference held in Cracow, Poland, April 20–21 2001. Eds. Małgorzata Anna Packalén and Sven Gustavsson. 2003
- 57 Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Red. Birgitta Roeck Hansen. 2005
- 58 Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. Jan Brunius. 2005
- 59 Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Red. Bo Lindberg. 2005
- 60 Wisława Szymborska. A Stockholm Conference May 23–24, 2003. Eds. Leonard Neuger & Rikard Wennerholm. 2006
- 61 Konsterna och själen. Estetik ur ett humanvetenskapligt perspektiv. Red. Göran Hermerén. 2006
- 62 Litteraturens värde – Der Wert der Literatur. Konferens i Stockholm 26–28 november 2004. Red. Antje Wischmann, Eva Hættner Aurelius & Annegret Heitmann. 2006
- 63 Stockholm – Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm, April 21–25, 2004. Ed. Sven Gustavsson. 2007
- 64 När religiösa texter blir besvärliga. Hermeneutisk-etiska frågor inför religiösa texter. Red. Lars Hartman. 2007
- 65 Scholarly Journals between the Past and the Future. The *Fornvännen* Centenary Round-Table Seminar, Stockholm, 21 April 2006. Ed. Martin Rundkvist. 2007
- 66 Hela världen är en teater. Åtta essäer om Lars Wivallius. Red. Kurt Johannessson & Håkan Möller. 2007

- 67 Efter femtio år: *Aniara* 1956–2006. Föredrag vid ett symposium i Kungl. Vitterhetsakademien 12 oktober 2006. Red. Bengt Landgren. 2007
- 68 Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Red. Alf Ericsson. 2008.
- 69 Astrid Lindgrens landskap. Hur landskapets kulturarv förändras, förstås, förvaltas och förmedlas. Red. Magnus Bohlin. 2009.
- 70 Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne. Red. Anders Jalert. 2009.

STOCKHOLMS SKÄRGÅRDS HISTORIA under 1500- och 1600-talen är förvånansvärt lite utforskad och berättad. Under perioden omvandlades Sverige från att ha varit ett litet land i Europas utkant till att svälla ut till en mäktig stormakt. Stockholm var denna stormakts ansikte utåt. Processen hade knappast varit möjlig utan den resurs som huvudstadens skärgård var. Hösten 2008 höll Vitterhetsakademien, i samarbete med den nybildade Stiftelsen Vasakungarnas Djurhamn, ett symposium för forskare och museifolk för att belysa detta.

Uppsatserna i denna bok bygger på de föredrag som hölls vid symposiet.

ISBN 978-91-7402-388-6

ISSN 0348-1433

Distributör: eddy.se ab, Box 1310, 621 24 Visby

<http://vitterhetsakad.bokorder.se>